

Профессор А. АБДУЛЛАЕВ

1968

659

НИТГ
МƏДƏНИЈƏТИ
ВƏ НАТИГЛИК
МƏҺАРƏТИ
ҺАГГЫНДА

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

АЗƏРБАЈҹАН
ДӨВЛƏТ НƏШРИЈАТЫ
БАКЫ—1968

Мүәллиф һәмийи китабда охучулары Азәрбај-
чанда нитг мәдәнијәтинин тарихи, шифаһи нитг
мәдәнијәтинин үмүми мәсәләләри, нитг мәдәнијә-
тинә вә натиғлик мәһарәтинә верилән тәләбләр,
нитгә мұвәффәғијјәт газандыран амилләр, мұһа-
зирәјә һечә һазырлашмағ мәсәләләри илә таныш
етмәји нәзәрдә тутмушдур.

БИР НЕЧӨ СӨЗ

Азәри халгынын мәдәни сәвиҗәси бөҗүк бир сүр'әтлө ишкышаф едир; социалист мәдәниҗәтинини мүнүм сәһәләриндән бири олан нитг мәдәниҗәтинә мараг кетдикчә артыр. Һазырда ичтиманҗәтимизин кениш бир һиссәси нитг мәдәниҗәтинини жүксәлтмәк ишиндә гаршы-ја чыхан практик мәсәләләрин шәрһи илә чох марагланыр.

Нитг мәдәниҗәти вә натиғлик мәһарәти кими мүнүм бир мәсәләнин бөҗүк әһәмиҗәтинини нәзәрә алараг, биз «Нитг мәдәниҗәти вә натиғлик мәһарәти һаггында» адлы һәмнин китабын нәшрә һазырланмасыны лазым вә фәјдалы билдик.

Бу әсәр җазыларкән, нитг мәдәниҗәтинә даир русча нәшр олуиуш китаб вә мәғаләләр, еҗни заманда, һәмнин мәсәләнин вәзиҗәтинини өҗрәймәк мәғсәди илә апарылмыш мүнәһидә вә тәдгигатлар, әлдә едилмиш нәтиҗәләр әсас көтүрүлмүшдүр.

вә тә'сирли чыхышлар едән нәтигләрә һәмишә бәјүк һөрмәт бәсләмешләр.

Әснл нәтигин өз чыхыш тәрзи, үслубу олмалыдыр; о өз мүддраларыны динләйчиләрә ашыламаг үчүн, нәтиглик мөһарәтнини пријомларындаи истифада етмәји бачармалыдыр.

Нәтиглик мөһарәти һәмишә халг мәдәнијјәтинин мүәјјән бир һиссәси һесаб едилмишдир. Бу исә јалпыз о чәмијјәтдә ола биләр вә инкишаф тапа биләр ки, орада чыхыш едән инсан, өз сөзү, нитги илә мүәјјән бир һадисәнин кедишинә тә'сир көстөрәчәјинә әмин ола биләни.

Мәһз буна көрәдир ки, вахтилә гәдим гулдарлыг аләминин ән демократик дәвләти олан Афһнада нәтиглик мөһарәти өз жүксәк инкишафыны тапмынды. Бурада (Афһнада) нәтиглик мөһарәтинин ән парлаг дөврү ерамыздан габаг IV вә V әсрләрдә кешин јайылмышды. Бу дөвр тарихән, Јуһаныстанын сијаси вә итгисади чәһәтдән кешин жүксәлини дөврү һесаб олуһур.

Нәтиглик мөһарәтинин инкишаф етмәсинә билаваситә мәһһур Солон гаһуһлары тәкаһ верирди. Бу гаһуһларын мүәјјән бир маддәсинә көрә, һәр бир афһналы өз шәхси мәһафәјини мүдафиә етмәк үчүн мәһкәмәдә данышмага, иитг сөјләмәјә борчлу иди. Тәбиндир ки, бу иши һамы едә билмәзди. Буна көрә дә о заманлар Афһнада *логографлар* јә'ни мәһкәмәләрдә сөјләшилчәк нитгләрини мәтнини тәртиб едән хусуси адамлар ортаја чыхмага башлајыр. Гәдим Јуһаныстанын мәһһур сијаси хади-

Демосфен

хүсусда данышаркөн, һәмни дөврүн мәшһур
сијаси хадими Тситсерон гаршымызда чан-
ланыр. Оун, республиканын мүдафиәсинә
һәср олунмуш ниггәри еһтираслы инанды-
рычы вә үрәкләрә јол тапан тәһсирли сөзләри
инди дә нүмунәви ниггә мисал ола биләр.

Јунаныстан вә Ромада о заманлар пагн-
гин вәзифәен јалиыз көзәл, парлаг вә образлы
нитг сөјләмәклә битмирди; бурада натиғ слә
данышмалы иди ки, өз чыхышы илә о, динлә-
јичиләрдә мусиги вә бәдди гираәтини јарада
биләчәји тәәсүрата ошар јүксәк бир естетик
зөвг догура билени. Елә буна керә дә гәдим
(антик) натиғләр өз чыхышларынын гурулуш
вә өлчүсүнә бөјүк бир диггәтлә јанашырдылар.

Ромада республика идејалары өз әһәмиј-
јәтини сахлајыб мүһадизә едә билдији вахт-
ларадәк, натиғлик инкишаф таныб чичәклән-
мәкдә иди. Лакны о заманын мәшһур Рома
тарихчиси Татситин јаздыгы кими, империя
башга шејләрлә бирликдә натиғлији дә јоха
чыхарды.

Романын сүгуту илә әлағәдар олараг, бу-
рада узун мүддәт натиғлик сәнәтинин гаршы-
сы алынды вә оун инкишафы дајандырылды.
Ағыр әсарәт вә ехластика заманы олан орта
әсрләр дөврү, артыг Демосфен вә Тситсерон
кими натиғләр јетиндира билмәди вә буну о,
бачара да билмәзди. Чүнки бу дөвр адамлар-
дан һәгиги инсан етигад, мәсләкә шам вә
сүбут тәләб етмирди. Бурада киләләрин әф-
сапаларинә инаныб сусмаг вә ја сәләһијјәт
(авторитет) гаршысында кор-коранә сәчдә
10

етмәк — һәммин дөврүн тәһсилли адамларын-
дан тәләб олунаң шеһләр буылар иди. Аргыг
бу замандан етибарән, һатиглик дини еһкам-
лары тәблиг етмәк үчүн руһаниләрни әлиндә
бир васитәҗә чеврилир. Бәләликлә, һатиглик
һәммин дөврдән өз дәрнн мәзмунуну итирәрәк
һәҗатла әләҗәси олмаҗан сөз җәҗыһына, гуру
сөзчүлүҗә чеврилмәҗә оаһлаҗыр.

Белә вәзиҗәти тәхминән XVII—XVIII вә
XIX әсрләрдә Русиҗада вә еҗин заманда Азәр-
баҗчанда да мүшаһндә етмәк мүмкүндүр; бу
заман бурада да һатиглик сәнәти дини тәблиг
етмәк үчүн руһаниләрни әлиндә мәркәзләшмә-
җә башлаҗыр. Бу заман бүтүн китаблар, сләчә
дә һитг мәдәниҗәтинин һикишафына даир вә-
сантләр Русиҗада славҗан-киләс дилиндә,
Азәрбаҗчанда һә фарс-әрәб дилиндә җазылыр-
ды, әһнәби сөзләрлә долдурулуз вә аһлашыл-
маз һала салыһырды.

Рус дилиндә апарылмыш һлк ислаһат вә
һатиглик һәзәриҗәсинә даир русча һлк елми
китабларын Русиҗада җазылмасы М. В. Ломо-
носовун ады һлә бағлыдыр. Бу бөҗүк алим
рус әдәби дилинн вә һалгын һитг мәдәниҗә-
тинн һикишаф егдирмәкдә һатиглиҗин мүһүм
рол оҗнадығыны вә онун бөҗүк әһмиҗәтинн
җаһшы биллирди; һикәр тәрәфдән, ә'ла һатиг
олан Ломоносов һәммин сәнәтин устадларынын,
җәһнн һатигләри дә җүкәк һиҗмәтләндирирди.

1748-чи һлдә М. В. Ломоносовун «Краткое
руководство к красноречію» адалы әсәри чәп-
дан чыхыр. Геҗд етмәлиҗик ки, бу әсәр һәм рус
әдәби дилиннн һикишафында, һәм дә үмүмиҗ-

јатла; натиглик саһәсиндә чох бөјүк рол ојнамышдыр, бу әсәр, ејни заманда натиглик мәсәләләринә даир кәләчәкдә китаблар, дәрс вәсаитләри јазыб нәшр етдирмәк ишһиндә мөһкәм зәмин һазырлаја билди.

XIX әсрин икинчи јарысындап артыг рус мөһкәмә натиглији бөјүк мүвәффәғијјәт газанмаға башлајыр. Бу заман бир чох габагчыл адамларын диггәти мөһкәмә хадимләринин нитгинә чәлб олунмаға башлајыр. Салтыков-Шедрин, Достоевски, Чехов кими көркәмли шәхсијјәтләр, мәшһур вәкилләрин, иттиһамчыларын нитгләрини динләмәк, ошларын натиглик пријомлары илә таныш олмаг үчүн тез-тез мөһкәмә ичласларында иштирак едирдиләр.

XIX әсрдә натиглиг сәһәти Гәрби Авропанын бир сыра дәвләтләриндә дә икиншаф етмәјә башлајыр. Франса, Италија, Алманија вә Австрија империјасыны әһтә етмиш буржуа-демократик вә буржуа ингилабчылары өз нитгләри илә адамлара күчлү тәсир көстәрә билән бир чох көркәмли рәһбәр вә тәшкилатчылар јаратдылар. Елә бу заман фәһлә синфинин рәһбәрләри ичәрисиндән чох бачарыглы вә исеҗадлы натигләр чыхмаға башлајыр.

К. Маркс өз сарсылмаз вә гүввәтли мәнтигә малик олан нитги илә һәмминә динләјичиләри вәләй едәрди. В. Либкнехт хатирәләриндә тејд едир ки, һеч кәс К. Маркс гәдәр өз фикирләрини ајдын ифадә етмәк габилијјәтинә малик дејилди.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин мүасирләри —

В. И. Ленин

Ф. Лассал вэ А. Бебел дэ чох мэхарэтли нати́г һеса́б олу́нурдулар. Ф. Енкелс В. Бракке́жэ јаздығы мәктубда гејд едирди ки, Бебелин нитги чох ајдын, ишкүзар, һэдәфә јөнәлдилмиш вэ сәррастдыр¹.

XIX әсрин сонунда Русијада марксизм идејаларынын ән гүввәтли тәблиғатчысы вэ истедадлы натиғләриндән бири дэ Г. В. Плеханов олмушдур. О, өз фәалијјәтинин илк дөврләриндә мүтләғијјәтнин әлејиннә вэ сонралар исә халгчылыға гаршы дәфәләрлә чох тутарлы чыхышлар етмиш вэ атәшин нитгләр сөйләмишдир.

Русијада XIX әсрин сон рүбү вэ XX әсрин әввәлләриндә нәһәнк сијаси һәрәкат чапланмаға вэ сүрәтлә јайылмаға башлајыр. Бу замаи сијаси мүбаризә мејданына фәһлә синфи чыхыр, Маркс вэ Енкелсин тәлимини өјрәнмәк мәғсәди илә Русијада бир чох дәрнәк тәшкил олунур. Бу дәрнәкләрдә зәһмәткешләри сијаси чәһәтдән маарифләндирмәк үчүн тәблиғатчы вэ тәшвиғатчыларын чаңлы сөзләри кет-кедә мүһүм рол ојнамаға башлајыр; елә бир нүмајиш вэ ја күгләви јығынчаг вэ мајовка олмур ки, орада тәблиғат характери дашыјан нитг сөйләнилмәсин. Бурада пролетар натиғләри күтләләрини сәвијјәсинә ујғун бир диллә һәгигәти халға чатдырырдылар. Беләликлә, натиғлик сәнәти фәһлә синфинин мәнәфејинә хидмәт етмәк вэ халғын көзүнү ачмаг үчүн гүввәтли бир сиплаһа чеврилмишди.

¹ Об ораторском искусстве, Москва, 1958, стр. 8.

М. И. Калинин

Русијада баш верминш гүввәтли ингилаби һәрәкат зәһмәткеш күтләләрин сijasи фәаллығына истигамәт вермишди. Һәмин күтләләрә рәһбәрлик едә билән, онлары топлајыб өз ардынча апармагы бачаран, ејни заманда халгын етималыны, инамыны газанмыш. ингилабчи тәшкилатчылыг габилијјәтинә малик олан бөјүк бир рәһбәрә, аловлу бир нәтигә дәрин еһтијач һисс олунурду. Елә бу заман биз ингилаб чарчыларынын илк сырасында даһи рәһбәр В. И. Ленини көрүрүк. Инди бизим мұһазирәчи, мә'рузәчи, тәблиғатчы вә тәшвиғатчыларымыз В. И. Ленинни вахтычлә сөјләдији дәрин мәзмуилу вә чох тутарлы нитгләринин мәтнини охујаркән, онун сөзүндәки әзәмәти, бөјүк күчү јенидән һисс етмәјә башлајырлар.

В. И. Лениндән сонра, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Ј. М. Свердлов, Ф. Е. Дәержински, С. Орчоникидзе, М. И. Калинин, А. В. Луначарски, М. В. Фрунзе, В. В. Кујбышев, В. Володарски, С. М. Киров, Н. Н. Нәриманов, Руһулла Ахундов, Әлиһејдәр Гарајев, Әли Кәримов, С. М. Әфәндијев кими онлар вә јүзләрлә ингилабчылар Ленинни идејаларыны зәһмәткеш күтләләр арасында јүксәк нәтиглик мәһарәти илә тәблиғ етмәјә башлајырлар.

* * *

Азәрбајҗанда гәдим дөврләрдән башлајараг XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр инкишаф едә-едә кәлиб чыхмыш нәтиглик мәһарәти

эсасән моллахана вә мәдрәсәләрдә мұәллим-
лик (мүдәррислик) едән шәхсләрини нитгләри
илә бағды олмүшдүр. Буидаң башға һәмин
дөврдә мәсһид мәһбүрләриндән дини мөвһү-
маты тәблиғ едән руһанилар дә нәтиғлик мә-
сәләсинә муәййән тәһрир кәстәрминшләр.

Лакин XIX әсрин иккинчи ярисыидаң Азәр-
бајчанда нәтиғлик мөһарәтинини јени вә рән-
карәик пөвләри мөјдана чыхмага башлајыр.
Бура һәр шејдән әввәл, интилаби азадлығ һә-
рәкәтынын инкишафы илә паралел кедән си-
јаси нәтиғлик дахилдир. Буидаң сонра ортаја
хүсуси бир нәтиғлик пөвү дә чыхыр ки, бу да
мәһкәмә салонларыида едилән чыхышлара
андир; буна да мәһкәмә нәтиғлији адыны
вермәк олар. Буилардан башға мұхтәлиф му-
насибәтләрдә бир чох әһләләрдә тәшкил олун-
муш гонағлығларда, тәј мәчилисләринида јахуд
јубилеј қәчәләринида сөјләшилән вә кетдикчә
инкишаф едиб јәјылән мұхтәлиф пөв нәтиғ-
ләри дә буилара әлавә етмәк олар.

Азәрбајчанда вахтилә мәктәбләр ачыб,
ушағларын тәлим-тәрбијәси илә мәһгүл ол-
муш габағчыл мұәллимләр шакирдләрини нит-
гини инкишаф етирмәк үчүн бир сыра үсул-
лар тәтбиғ етминшләр. Ушағлара нитг вәрдиши
газандырмағ, онлары күтлә гаршысында чы-
хыш етмәјә һазырламағ, һәминшә вачиб бир
мәсәлә киби, белә мұәллимләрини гаршысында
дурмушдүр. Бизим тарихән ибтидан мәктәб-
ләримиз сајылан моллаханаларда бә’зи мүгә-
рәгги мұәллимләр (мүдәррисләр) ушағларын
нитгини зәнкинләшдирмәк, онлары бәдии сөз

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

О. У. У.
К И Т А Б Х А Н А

сөз усталары һәмишә нитг мәдәнијјәтини ин-
кишаф етдирмәжә, ығчам вә тә'сирли даныш-
маға, нитгдә ишләдилән сөзләрин сафлығына
вә јерли јериндә дејилмәсинә вә с. бу кими
тәләбләрин көзләнилмәсинә, бир сөзлә күтлә-
ви нитгин сәвијјәсини јүксәлтмәжә хүсуси диг-
гәт вермишләр. Мәсәлән, дүзкүн, сәлис вә
мә'налы сөзүн. (нитгин) дүнјада ән гијмәтли
бир шеј олмасы, ғыса, лакин кәсәрли вә тә'-
сирли данышмағ, данышаркән сөзләри мәһа-
рәтлә сечиб ишләтмәк барәдә даһи шаиримиз
Низами Кәнчәвинин ирәли сүрдүјү фикирләри
ашағыдакы мисраларда ачығ көрмәк олур:

- 1) «Сорду: «көһнә ғызылмы,
тәзә сөзмү јахшыдыр?»
Сөз сәррафы сөјләди:
«Сөз, дүнјанын нахшыдыр».
- 2) «Сөзүн ганадлары вар,
гуш кими инчә-инчә.
Дүнјада сөз олмаса,
Нәјә кәрәк дүшүнчә?!»
- 3) «Сөзүн дә су кими ләтафәти вар,
Һәр сөзү аз демәк даһа хош олар...
Инчн тәк сөзләр сеч, аз данын, аз дин,
Гој аз сөзләринлә дүнја бәзәнсин...
Үрәји охшајан бир дәстә чичәк
Јүз хырман отундан јахшыдыр кәрчәк...»

Бөјүк лирик шаиримиз Мәһәммәд Фүзули
«Сөз» рәдифли гәзәлиндә јазыр:

«Хәлгә атзып сиррини һәрдем ғылыр изһар сөз.
Бу нә сирдир ки, олур һәр ләһзә јохдан вар сөз?
Артыран сөз гәдрини сндг илә гәдрин артырыр,
Ким нә мигдар олса, әһлин ејләр ол мигдар сөз.

...Хазини-кәнчинеји-әсрардыр, һәрәм чәкәр,
Риштеји-изһарә мин-мин көвһәри-әсрар сөз.
Олмајан ғәвваси-бәһри-мә'рифәт, ариф дејил.
Ким сәдәф тәркиби-тәндир, лә'ләи-шәһвар сөз...»

Мүтәфәккир шаиримиз М. Фүзулинин бу мисраларда ирәли сүрдүҗү фикирләри шәрһ етмәк истәсәк, тәхминән белә демәлијик:

Сөз (јә'ни нитг) ағзын сиррини халга изһар едир, билдирир. Бу нечә сирдир ки, о, һәр ан јохдан вар олур? Сөзә (нитгә) сидг илә (үрәклә) әһәмијјәт вериб, онун гәдр вә гијмәтини артыран (ону гијмәтләндирән) һәр адам, ејни заманда өз гәдр вә гијмәтини артырмыш олар; чүнки сөз нә гәдр дәрјәли олса, бир о гәдр әһлинин (јә'ни, ону өз данышыгында ишләдәнин) гијмәтини вә һөрмәтини артырыр. Сөз, сирләр хәзинәсини хәзинәдарыдыр; мирварини сапа дүзән кимн, о да һәр ан минләрчә сирли көвһәрләрн (јә'ни, дәрјәли, мәзмунлу, мә'налы вә һәкиманә фикирләрн) бир-бирини ардыңча зәриф телләрә дүзүр. Мә'рифәт дәннзини үзүчүсү олмајан адам ариф дејил; јә'ни, сөз дәннзини дәннндә олган елә бир ичидир ки, ону танмаг үчүн мә'рифәт (билик) дәннзини маһир үзүчүсү олмаг лазымдыр. Сәдәфин тәркибиндә даһа лајһан ичн олдуғу кимн, инасын да сөзү онун дахили әләминин ифадәсидир.

Көрүндүҗү кимн, бөјүк Фүзули һәлә 400 ил бундан габаг сөзүн (нитгин) мәзмунуна јүксәк гијмәт вә әһәмијјәт вермиш, ону ән гијмәтли даш-гашла, мирварн вә ичн илә бир сырада гојмушаур.

Бизим классик әдәбијјатымызы, мәдәниј-
јәт тарихимизи тәдгиг едиркән, нитг мәдәниј-
јәтинии әһәмијјәтинә даир вахтилә бир чох
орижинал фикирләр сөjlәмиш көркәмли шәх-
сијјәтләрини мұлаһизәләринә тәсадүф едирик.
Мәсәлән, көркәмли шаир Гөвси Тәбризи дә
сөз һаггында өз фикирләрини белә изаһ ет-
минидир:

«Көрмәнәм бир һәмнәфәс та еjlәјим изһар сөз.
Јохса ким неј тәк мәним сипәмдә һәм чох вар сөз.
Догру сөз һәр кимсәјә тә'сир еләр, һасәл вәли,
Ашиги мәст еjlәјәр, агилләри һушјар сөз.
Сәрфәсиздир көвһәри исраф илә сәрф еjlәмәк,
Та зәрурәт дүшмәјинчә сөjlәмән зинһар сөз.
Һикмәт өјрән, ујма һәр әфсанәјә зинһар ким,
Һәм јухуну артыг еjlәр, һәм ғылыр бидар сөз.
Дидеји-бинурдур тә'сирисиз күфтар ким.
Көвһәри-гәлтан әсәрдир, әбри-көвһәрбар сөз».

Исте'дадлы шаир вә мұәллим Әбдүлхалиг
Гафарзадә Чәннәти «Сөз» адлы ше'риндә сө-
зү јерли-јериндә ишләтмәк, догру данышмаг,
сөзүн хәнчәрдән дә кәсәрли бир силаһ олма-
сыны хүсуси бир усталыгла тәсвир едир:

«Кушп һушим бир сәдәфдир лә'лән шәһвар сөз,
Зөвг алыр руһим ешитчәк кушнимә һәмвар сөз...
Гәдрдән салмаз сөзүн мәрди-сүхәндән бош јерә,
Сахлајар ол вахтадәк ким көрм ола базир сөз...
Лал ола ол дил ки, гәлбилә мұхалифдир сөзү.
Гәлби-сафи билмәјә олмуш фәгәт ме'јар сөз.
Еjlәмәз шәмшир ону ким еjlәјәр тини-зәбан,
Хәнчәри фәлад чәкмә та нә гәдри вар сөз...
Сөз гапан аздыр ки, гаплар сејл тәк олмуш рәван,
Чох дејил еј «Чәннәти», көр олса бир мингар сөз».

Азәрбајҹанда нитг мәдәнијјәти мәсәләләри XIX әсрин икинчи јарысындан көһнә адәт вә әһ'әнәјә, дини хурафата, руһанилијә гаршы, заманын мүтәрәғги вә мүтәфәккир адамлары тәрәфиндән, бир мүбаризә силаһы кимн исти-фадә олунмага баһламышдыр.

Бу заман һәмшн нәтиҹәләрин бир һиссәсн чыхыш етмәк үчүн өзләринә трибуна, јахуа кафедра (хитабәт күрсүсү) тапмағда мүәјјән чәтннликләрә раст кәднкләриндән, јә'һн он-лар уннверситет кафедраларында чыхыш ет-мәк имканына малик олмадығларында, өз мәһарәтләрини јаздығлары мәғалә вә китаб-ларда көстәрмәјә сәј едирдиләр. Онларын әсәрләриндә бир тәрәфдән китаб вә мәтбуат дилинин, о бири тәрәфдән исә ифшаедичи ши-фәһн нәтиҹлик мәһарәтнини аһәкки вә гүв-вәтли тә'сирн ајдын һисс олунурду.

Белә әсәрләрә көзәл нүмунә кимн М. Ф Ахундовун «Кәмалүддәвлә мәктублары»ны мисал көстәрмәк олар. Кәмалүддәвләнин Икинчи вә Үчүнчү мәктубу, әсас е'тибары илә ислам дини вә фанатизминини тәһгидиндән, мүәллифин материалист дүнјакөрүшүнүн шәр-һиндән ибарәтдир.

Мүәллиф бүтүн бу мәктубларында аловту бир нәтиҹ кимн чыхыш едир. Онун һәр бир чүмләсини, мүрачнәтнини, чағрышынын вә бүтүн нитгини гурулушунда нәтиҹлик мәһа-рәти өзүнү бүрүзә верир.

Мәсәлән, Кәмалүддәвләнин Икинчи мәк-тубунун ашағыдакы һиссәсини нәзәрдән ке-чирәк:

Азәрбајҹанда академик (елми) натиґлик сәнәтинин ән мүнәффәғијјәтли инкишаф дөврү 1905-чи ил ингилабындан сонра кенишләнмә-јә башламышдыр. Елми фикирләрнин јүксәли-ши, бир сыра тәһсил очағларынын јарадыл-масы, материалист дүнјакөрүшлү алимләрнин идеализм нүмајәндәләрин илә мүбаризәси вә с. бу кими бир чох чидди амилләр бунун үчүн әлверишли ишәраит јаратмышды. Лакин бүтүн булара бахмајарағ, елми-күтләви нитгин вә натиґлик мөһарәтинә малик олачағ шөхсләрнин мејдана чыхмасына мане олан чидди сәбәб-ләрдән бири дә әрәб вә фарс дили тә'сиринин дәрин көк салмасы иди.

Бу дөврдә, јә'ни 1905-чи ил ингилабындан сонра габағчыл маарифпәрвәр алимләр, мү-әллим вә методистләр әрәб, фарс ибарәләрн илә дилимизш гәлизләшдирәниләрә гаршы мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш едиб, чидди мүбаризә апарырлар. Белә бир һадисәнин ән көзәл нүмунәсини буржуа идеологу, османлы-пәрәет Әлибәј Һүсәјизадәнин 1909-чу илдә «Тәрәғғи» гәзетинин 13--23-чү нөмрәләриндә-ки чыхышы илә әлағәдар оларағ, ачылан гыз-ғын музакирә вә фикир мубадиләсиндә көрмәк олар. Бурада Әлибәј Һүсәјизадәјә илк кәскин чавабы мүәллим Фаһг Нә'манзадә есрмиш-дир.

Әлибәј Һүсәјизадәнин мөғаләсинә гаршы мубаһисәләр «Тәрәғғи» гәзетинин 1909-чу ил 43, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 59 вә 61-чи нөмрәлә-риндә кениш сурәтдә давам етдирилир. Бу мубаһисәләрдә орфографија мәсәләләрн, әрәб

әлифбасынын чәтинлији, азәри дилинә дол-
муш әрәб вә фарс сөzlәри, үмумијјәтлә дилин
гәлизлији, әһалинин савадсызлыгы вә с. мәс-
ләләр үзәриндә гызғын чыхышлар олур.

Мәшһур мүәллим вә ана дили методисти
Маһмудбәј Маһмудбәјов «Тәрәгги» гәзетиндә
дәрч етдирдији чавабда, дили садәләшдир-
мәкдән, әрәб-фарс ибарәләрини дилдә азалт-
магдан данышыр вә о заман мәктәб ушагла-
ры үчүн јазылмыш «Елми-һејванат» адлы
дәрсликдән ашагыдакы чүмләләри «нүмунәви
бир кәлам» ады илә мисал кәтирир:

«Бүлбүлләр, нәғәмәтинин ләтафәти илә
шөһрәтшүар олуб һәшәрәтлә тәғәдди вә им-
рари-һәјат едирләр».

М. Маһмудбәјов суал едир ки: «Мәкәр бу
азәри чүмләсидир? Әкәр һәмми чүмлә: «Бүл-
бүлләр ләтиф нәғмәләри илә мәшһурдур вә
өзләри дә һәшәрәт јејирләр» шәкилдә јазылса
иди, нә оларды?

Әсил мәтләб бурададыр. Әсил мәтләб бун-
дадыр ки, дилимизн, јазымызы бир һала кә-
тирмәк ки, үмуми чамаат аңласын, билсин»¹.

Заман кечдикчә, азәри дилиндә мүһазирә
охумаг, елми мөвзуларда мә'рузә етмәк вә
ја нитг сөјләмәк үчүн мүәјјән шәраит јаран-
ды. Һәр шәјдән әввәл, 1920-чи илдә, Азәрбај-
чанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра,
Бакыда Университет тә'сис едилди вә бурада
профессорлар, али мәктәб мүәллимләри азәри
дилиндә мүһазирә охумаға имкан тапдылар.

¹ «Тәрәгги» гәзети, 1909-чу ил, № 65.

Бундан сонра тәдричән, университетин кафедраларында өз нәтиглик мәнһәрәтләри илә ичтиманйјәтин рәғбәтини газанан алим-мүәллим-ләр јетишмәјә башлады.

Беләләринә мисал олмағ үчүн вахтилә университетдә педагогика вә психолокија фәнләри үзрә бөјүк бир мәнһәрәтлә мүнһазирә охујан профессор Гәмид бәј Шахтахтинскини, дилчилик фәннинә даир мүнһазирәләри илә һа-мынын диггәтини чәлб едәи профессор Бәкир Чобанзадәни, әдәбијјатшүнәслығ үзрә дәрин мәзмуилу чыхышлары илә тәләбәләрин рәғбә-тини газанмыш профессор Әли Назими, Гәрб әдәбијјатына даир хусуси бир мәнһәрәтлә оху-дуғу мүнһазирәләри илә танынмыш профессор Әли Султанлыны, Микајыл Рафилини вә баш-га алимләримизи көстәрмәк олар.

Јухарыда адлары чәкилән профессорлар һәггигәтән көзәл мүәллим вә мәнһәрәтли нәтиг идиләр. Бу алимләр бөјүк бир уstad кими, кә-ләчәкдә мүәллим вә елми ишчи олачағ тәлә-бәләримизә нәтиглик исте'дады вә мәнһәрәти-нин көзәл хусусијјәтләрини ашылајырдылар. Тәләбәләримиз олардан ана дилиндә сәлис, ајдыи вә тәмиз, ејни заманда јығчам вә тә'-сирли данышмағ бачарығыны өјрәнирдиләр.

Азәрбајчанда сијаси нәтиглик мәнһәрәти тәхминән XIX әсрин 80-чы илләриндән, хусу-сән синфи зиддијјәтләрини кәскииләшдији дөвр-ләрдән инкишаф етмиш вә ондан бир силаһ кими истифадә олунмаға башланмышдыр.

Бу заман Бақыда, Кәдәбәјдә вә Азәрбај-чанын башга јерләриндә фәһләләрин илк тә'-

тил və həjəchanлары баш вермиш və ингилабчы фəһлэлэр ичəрисиндə мұбариз тəблиғатчылар, көзəl сийаси натиғлэр ортаја чыхмынды¹.

Азəрбајчанда ингилаби һəрəkатын жүкəлиши, сийаси мұбаризəнин јени формаларынын, јə'ни тəтиллэр, мајовкалар, пұмајишлэр, кизли дəрнəклэр, митинглэр, партија конфрансы вə гурултајларынын мејдана чыхмасына, болшевик тəблиғатчы вə тəшвиғатчыларынын јетишмəсинə сəбəб олду. Бу да өз нөвбəсиндə XIX əсрин сону вə XX əсрин əvvəллəриндə нитг мэдəнијјəтинин гүввəтли жүкəлишин үчүн əлвəришли шəраит јаратды. Бу заман мұбаризə мејданына јени типли натиғлэр—ингилабчы натиғлэр чыхырлар ки, бурун нəтичəсиндə дə күтлəви нитгии мəзмун вə ифадə васитəлəri јенилəшиб зəнкинлəшмəјə башлајыр. Ингилабчы фəһлэлэр, коммунист партијасынын көркəмли хадимлəri сийаси нитгə тамамилə тəзə вə јени бир чəрəјан кəтирдилэр. Бу јенилијин ən көзəl нүмунəсинин көркəмли јазычымыз Чəфəр Чаббарлынын «1905-чи илдə» əсəриндə јаратдығы ингилабчы фəһлə образы Ејвəз Əсријанын кəскин нитгиндə көрүрүк:

«Е ј в а з. Мəн дүшмənəm. Мəн дүшмənəm сизин гаи ичиндə үзən тəхтү тачыныза! Мəн дүшмənəm сизин иисан эти јeјəн икибашлы гарталыныза! Мəн дүшмənəm сизин сүнкү вə пулемјот үстүндə дуран һөкмранлыгыныза! Мəн дүшмənəm сизин икиүзлү гаилы мəлкə-

¹ Азəрбајжан Коммунист Партијасы тарихинин очерк-лəri, Баки, 1964, сəһ. 21.

мәләринизә! Бу күн бир мәни асмагла сиз өлүмүнүзү тарихин амансыз сәһифәләриндән поза билмәјәчәксиниз. Мән ээдијиниз милјонлардан биријәм, бу күн дејилсә, сабаһ о милјонлар торпагдан баш галдырачаг вә сизин ганлы тәхтү тачынызы башыныза чевирәчәкдир. Мән буна өз варлыгым кими инанырам»¹.

Јухарыдакы мисалдан көрүндүјү кими, ипсан сөзә, нитгә мәсүлијјәт вә диггәтлә јанашдыгда, онун данышыгы да сәлис, саф, мәзмунлу, аһәнкдар вә чох тәспирли олур.

¹ Ч. Чаббарлы, Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1957, сәһ. 256.

И К И Н Ч И Ф Ә С И Л

Н И Т Г М Ә Д Ә Н И Ј Ј Ә Т И Н И Н Ү М У М И М Ә С Ә Л Ә Л Ә Р И

Бизим әзәмәтли коммунизм гуручулуғу дөврүмүздә, һәр бир совет адамындан даһа артыг ичтимаи фәаллыг тәләб олуан бир заманда шифаһи чанлы нитгин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну сүбут етмәк артыгдыр. Сијаси мөвзуда мә'рузә илә чыхыш едән тәблиғатчылар, өз истеһсалатларында иш кејфијјәтини јүксәлтмәк истәјән тәсәррүфат рәһбәрләри јахуд кәнчләрин коммунистчәсинә тәрбијә олунамасында бөјүк вә нәрәфли вәзифәләри һәјата кечирән мәктәб мүәллимләри инандырычы вә илһамверичи нитгин гүввәтли силаһына јијәләнмәлидирләр.

Совет ичтимаијјәтинин, тәблиғатчы, мүәллим, дилчи вә әдәбијјатчыларын нитг мәдәнијјәтинә, хусусән шифаһи нитгә олац рәғбәт вә марагы да елә бу тәләбә көрә ортаја чыхмышдыр. Биз, кәнчләримизин нитгиндәки нөгсанлардан, онларын дилинин касыблыгындан тез-тез шикајәтләнирик; шикајәтләнирик ки,

бизим муһазирәчи вә мә'рузәчиләримиз, бир чох халларда солгун вә јекнәсәг данышыр вә оиларын нитги сәлис, чаилы, чәлбедичи вә образлы олмур. Хәтта, миһләрлә динләјичи вә тамашачы гаршысында радио вә телевизия илә чыхыш едән бә'зи нәтигләрини дилиидәки чүмлә вә үслуб хәталары бир јана дурсун, мүәјјән сөзләрин тәләффүзүндә дә тәһрифләрә јол верирләр. Мәсәлән, онлар: симá әвәзинә Сима, мәс'ул әвәзинә мәһсул, мәрһум—мәһрум, кафе́дра—кафе́дра, акаде́мик—академи́к вә с. дејирләр.

Шифаһи нитг мәдәнијјәтинин јакшылаш-масына верилән әһәмијјәтә бахмајараг, һәләлик бу сәһәдә арзу едилән чидди бир тәрәгги о гәдәр дә һисс олунмур. Бунун сәбәби нәдә-дир?

Шифаһи нитг мәдәнијјәтинин инкишафына мане олаи башлыча сәбәбләрдән бири, орта мәктәбләрдә дил вә әдәбијјат мәшғәләләринин дүзкүн гурулмаамасыдыр. Дил-әдәбијјат мү-әллимләри арасында узун илләрдән бәри гә-рибә бир ән'әнә јарадылмышдыр. Бу ән'әнәјә көрә, шакирдләрин нитг инкишафына онла-рын **јазылы** нитгинин инкишафы кими, **јазы-лы** ифадә вә иншалардакы чалышмалар кими бахылыр. Бунун нәтичәсидир ки, шакирдләр мәктәби битирәркән, оилара верилән әсас тәләб вә онларын «камал дәрәчәсини» өлчән илк ме'јар өз фикирләринин **јазылы** шәкилдә ифадә етмәји бачармалары һесаб олунур. Бу-рада шифаһи нитг вәрдишләри о гәдәр дә нә-зәрә алынмыр.

Догрудур, V—VIII синифлэрдэ адэтэн, охунмуш эсэрлэрин шифаһи сурэтдэ сөйлэнил-мэси, јухары синифлэрдэ исэ эдэби мөвзулар-да мэрүзэ етмэкдөн иштифадэ олунур. Лакии бу нағыл етмэлэр чох јекпэсэг вэ шаблон бир шәкил алыр вэ динлэјичилэрдэ мараг јарат-мадығындан аз тәсирли олур; мэрүзэлэрэ кәлинчә демәлијик ки, бу һамы үчүн мүјәссәр олан бир иш дејил вэ бунун өһдәсиндән чох вахт истәдадлы вэ бачарыглы шакирдләр дә кәлә билмирләр.

Дил мүәллимлэрин чох вахт грамматик гај-да вэ орфографик вәрдишлэри шакирдлэрә мәнимсәтмәклә өз вәзифэләрини јеринә јетир-миш һесаб едирләр; онлар бүтүн бу ишлэри үслубијјат мәшғәлэлэри илә, шифаһи нитгин үслубијјаты илә әлагәләндирә билмирләр.

Башга фәин мүәллимлэринә кәлинчә, онлар шакирдләрдән, өз саһәләринә даир, јалпыз мөһкәм вэ систематик билик тәләб етмәклә кифајәтләнир, ушагларын нә һагда данышма-сы илә марагланыр, нә чүр данышмасына исә гәтијјәи фикир вермирләр. Нәтичәдә шакирд-ләрдә нитгә сәлигәсиз вэ мәс'улијјәтсиз јә-нашмаг вәрдиши әмәлә кәлмәјә башлајыр. Онлар өzlәринә тәләбкарлыгга јанашмыр вэ билмирләр ки: «Зијалы адам үчүн охујуб јаз-мағы бачармамаг нә дәрәчәдә лајигсиз, јә-рамаз бир ишдирсә, сәлигәсиз вэ пис даныш-маг да бир о гәдәр нөгсандыр»¹.

¹ А. П. Чехов, Полн. собр. сочинений и писем. т. 8 м., Госполитиздат, 1947, стр. 501.

Елми-педагожи әдәбијјатда шифаһи нитг мәсәләләри һәләлик икинчи планда дурур. Јазылы нитг һаггында күүли мигдарда китаб вә мәгаләләр јазылмышдыр, шифаһи нитг мәгәләсинә кәлдикдә исә (әкәр бир нечә китабча вә мәгаләни истисна етсәк) бу саһәдә чох аз иш көрүлмүшдүр. Әкәр буна бә'зи мүәллимләрин јанлыш мүнәсибәтини дә әлавә етмиш олсаг, онда вәзијјәтин ағыр олдуғу аш-кара чыхар. Бу мүәллимләр иддиә едирләр ки, куја јазылы нитг иши мәктәбдә јахшы гурулмуш олса, онда шифаһи нитг үзәриндә ајрыча иш апармаға еһтијач галмаз; әкәр шакирд шүүрлу вә дүзкүи јазыја адәт етсә, истәр-истәмәз оиун шифаһи нитги дә тәкмилләшмиш олар.

Әлбәттә, фикри јазылы вә шифаһи сурәтдә ифадә етмәјини бир чох үмуми чәһәтләри вардыр; бунлар гаршылыглы' әлагәдә олдуғларындан бир-биринә көмәк едирләр. Лакин бүтүн бунларла бәрабәр, һәјатда дүзкүн, мәз-муилу вә әдәби дилдә јаза биләи бир чох адамлара раст кәлмәк олур ки, оилар шифаһи сурәтдә чыхыш етдикдә өзләрини итирир, данышмаға сөз таямыр вә фикирләрини чәтин-ликлә ифадә едирләр. Бунун әксинә, елә адамлар да вардыр ки, оилар ичласларда, мүәјјән мүнәсибәтлә чағрылмыш јыгынчагларда мүвәффеғијјәтлә чыхыш етмәји бачардыглары һалда, өз фикирләрини јазылы шәкилдә ифадә едә билмирләр.

Көрүнүр ки, бу ики нитг нөвүндән һәр биринин өзүнәмәхсус ајрыча ганунаујғунлуғла-

ры вардыр. Бу ганунауҗуғунлуглары тәдгиг елиб аҗдынлашдырмаг, онларын әсасында нитг мәдәнијјәти вә сөз уstadлығы мәсәләләрини икишаф етдирмәк гаршымызда дурап башлыча вәзифәләрдән биридир.

Шифаһи нитгин хусусијјәти

Шифаһи нитг, һәр шејдән әввәл, чаплы, ифадәли сөз демәкдир. Инсанын фикир вә һиссләрини ифадә етмәкдә җазылы нитгдән фәргли олараг, шифаһи нитг даһа артыг имканлара маликдир. Шифаһи нитгдә данышан демәк олар ки, һәмишә итонасијадан (сәс тонунун учалдылыб алчалдылмасындан) мимикадан (даһили һәјәчаны ифадә етмәк үчүн үә әзәләләринин һәрәкәт етдирилмәсиндән), жестикулјасијадан (данышаркән әл-голу һәрәкәт етдирмәк вә җа башы тәрпәтмәкдән) истифадә едир. Вахтилә, бәшәријјәт тарихини мејдана кәлдији илк заманларда, јухарыда гејд олунаи һәмин ифадә тәрзләри, јә’ни мимика вә жестикулјасија инсанларын бир-бири илә үнсијјәт етмәси үчүн башлыча васитәләр иди; лакин сонралар, үнсијјәт ишиндә ән мүһүм ролу сөз ифа етмәјә башларкән бу һәрәкәтләрин мүәјјән бир һиссәси нитгдән ајрылмады вә онунла (нитглә) бирликдә јашајыб, өз һисс вә дујғуларыны башгаларына билдирмәк үчүн инсанлара хидмәт көстәрмәкдә давам етди.

Монотон (јекнәсәг) нитг, јухарыда гејд етдијимиз белә әлавә ифадә васитәләриндән та-

мамилә мәһрумдур; бу чүр вәзијјәти һәјәтдә тез-тез мүшәһидә етмәк олур. Мәсәлән, мәһкәмә просесиндә лазым олан сәнәдләри оху-јаркән, орадакы фикирләри тамамилә объектив шәкилдә билдирмәк тәләб олундуғундан, һәмийи материаллара һеч бир шәј артырмадан (јә'ийи онларын гијмәтини, әһәмијјәтини чо-халтмаға вә ја әксилтмәјә мејл кәстәрмәдән), онлары олдуғу кими дииләјичиләрә тәгдим етмәк тәләб олунур. Шифаһи нитг исә чанлы сөз олдуғундан, демәк олар ки, бүтүн һаллар-да интонасијадан вә мүәјјәи јерләрдә исә ми-мика вә жестләрдән истифадә етмәли олур. Шифаһи нитгин бу васитәләри бир чох мүһүм вәзифәи мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә би-лир. Мәсәлән, данышан адам һәмийи васитә-ләрийи көмәји илә мүәјјән мәсәләләрә өз мүнә-сибәтини билдирир, онларын васитәси илә данышан дииләјичиләрә, чох вахт мүәјјән сөзлә ифадә едилмәси мүмкүн олмајан һисс вә дујғулары билдирмәјә мүвәффәг олур вә с.

Мәктәб шифаһи нитгин бүтүн ифадә васи-тәләрийи ејийи дәрәчәдә диггәт јетирә билмәз вә бу, һеч онун вәзифәсийи дә дахил дејил-дир. Мимика вә жестләрә бүтүилүклә јијә-ләнмәк мәһарәти, шүбһәсиз, актјорлара, пешә-кар сөз усталарына, бәдийи гираәтчиләрә анд олдуғундан, булар үзәриндә ишләмәк сәһнә хадимләрийи вә театр мәктәби тәләбәләрийиә лазымдыр. Күтләви мәктәб исә шакирдләрә, биринчи нөвбәдә, сөзләри интонасија илә, саф вә сәлис ифадә етмәк бачарығы вермәли, он-ларын диксијаларында (јә'ийи тәләффүзләри-

нин, ифадэлэринин ајдыллыг дэрэчэсиндэ) олан нөгсанлары арадан галдырмалыдыр. Мәктәбин бүтүн мүәллимләри, хүсусән дил-эдәбијат мүәллимләри ифадәли шифаһи нитг тә'лими илә мәшғул олмалы вә буну өз күндәлик иш системинә дахил етмәлидирләр.

Шифаһи нитгин икинчи хүсусијјәти — мү-әјјән мәсәлә һаггында һазырлашмадан даныша билмәк, нитг сөјләмәк габилијјәтинә јијә-ләнмәкдир.

Јазылы нитгдә һәр чүмлә вә ја сөзү эт-рафлы дүшүнмәк вә лазым кәлсә, мүнасиб олмајанлары даһа дүзкүнү вә дәгиги илә әвәз етмәк мүмкүндүр; һәтта, адам јаздығыны по-зуб, јенидән башга бир мәтн дә тәртиб едә биләр, јахуд јазылмыш һиссәни охујуб, ла-зым олан дүзәлиши едә биләр вә с. Шифаһи нитгдә исә белә етмәк олмаз. Әлбәттә, натиғ өз чыхышы үчүн габагчадан илан дүзәлдә биләр, нитгиндә тохуначағы мәсәләләри ај-дылашдырыб, тәсәввүрүндә чапландыра би-ләр, нитгинин мәтнини јазә биләр вә с. Лакин бүтүн бунларла бирликдә натиғ аудиторија гаршысында чыхыш едиркән, һазырладығы мәтни үзүндән охумајыб, орада гејд олунан-лары шифаһи сурәтдә сөјләмәји, данышаркән мүнасиб сөзләр сечә билмәји бачармалы, ар-тыг сөз ишләтмәмәли, өз фикирләрини дүзкүн вә дәгиг ифадә етмәји бачармалыдыр.

Бә'зән адам елә шәрантә дүшүр ки, һазыр-лашмадан чыхыш етмәли олур. Белә һаллар чох вахт мүәјјән бир мә'рузәнин мүзакирәси заманы ортаја чыхыр. Мәсәлән, тутак ки, сиз

ичласда мә'рузэчини вә ја музакирэдә чыхыш едәиләри дипләркән бир мәсәлә илә разылашмадығыныза көрә галхыб данышмаг вә бу барэдә е'тиразынызы јахуд мунасибәтиинизи билдирмәк истәјирсиниз; һазырлашмаға вахт олмадығыдан тәләсик фикирләшиб әсас мәсәләләри зейниниздә мүүјјәнләшдирир, ја да вахт тапсаныз, нәдән башламаг вә сөзүнүзү һарада битирмәјә даир мұхтәсәр бир план да дүзәлдирсиниз. Һазырлашмадан данышмаг сизин нитгниниздә һәлледици бир андыр (моментдир); чүнки сиз нитг просесиндә чох чәлд тәрпәнмәли вә бир санијә дә итирмәдән әлининиздә олан материалдан истифадә едиб, фикирләринизи билдирмәк үчүн сөзләр, ифадә формалары сечмәлисиниз.

Габагчадан чыхыша һазырлашмадан данышмаг бә'зән нитгдә һәлледици рол ојнаја биләр; чүнки сиз нитг просесиндә чох чәлд вә бир санијә дә итирмәдән фикирләринизи ифадә етмәк үчүн сөзләр сечмәлисиниз. Һазырлашмадан чыхыш етмәнип, габагча јазылмыш нитгә нисбәтән бә'зи үстүнлүкләри дә вардыр. Аз вахтда лазым олан фикир вә сөзләри сечмәк нитгдә бөјүк кәркилилик вә руһи бир јүксәлиш јарадыр. Һәтта, тәбиәтән сакит олан адамлар белә, күтлә гаршысында чыхыш едиркән мүүјјән дәрәчәдә һәјәчан кечирмәләриниә бахмајараг, тәфәккүрләри сәмәрәли, тәсәввүр вә тәхәјјүлләри исә фәал, һиссләри гүввәтли олур; бүтүн, буиларын нәтичәсиндә нитг тәспирли вә мөгсәдәүјгүн сөзләр сечмәјә наил ола билир.

Нитг мәдәнијјәти тарихимиздә өз мәзmunлу, тә'сирли вә аловлу чыхышлары илә үрәкләри фәтһ едән бир чох һазырчаваб, нитги рован адамларымыз олмуш вә инди дә вардыр.

Вахтилә мәшһур алим вә әдәбијјатшунасымыз Фиридун бәј Көчәрлинин дә һазырлашмадан, синәдән-дөшдән кәлән, бәдаһәтән көзәл, саф, сәлис вә гүввәтли чыхышлары һамыны вәлех едәрмиш.

1887-чи илдә мәшһур педагогларымыздан Солтан Мәчид Гәнизадә вә Һәбиббәј Маһмудбәјовун тәшәббүсү илә Бақыда илк «Рус-мүсәлман мәктәби» тә'сис едилмишди. Бу мәктәбин маариф вә мәдәнијјәт тарихимиздә олдуғча бөјүк ролу олмушдур.

1912-чи илин августунда Шамаһы јахынлығындакы Дәдәкүнәш јајлагында «Рус-мүсәлман мәктәбинин» 25 иллик јубилејинә һәср едилмиш азәри зијалыларынын тәнтәнәли јығынчағы тәшкил олунур. Бурада габағчыл мүәллимләрдән Солтан Мәчид Гәнизадә, Һәбиббәј Маһмудбәјов, Маһмудбәј Маһмудбәјов, Абдулла Шаиг Талыбзадә, шаир Аббас Сәһһәт Мейдизадә вә бунлар кими бир чох зијалылар иштирак едирдиләр. Һәмин тарихи күндә Фиридунбәј Көчәрлинин бәдаһәтән сөјләдији атошин үрәк сөзләри өз гүввәтли тә'сир илә узун заман динләјәнләрин зәһнини мәшғул етмиш вә мүһүм бир һадисә кими илләр бөјү онлары дүшүндүрмүшдү.

Тә'чили сурәтдә мүзакирә едилмәси лазым олан мүәјјән бир елми мәсәлә һаггында габағчадан һеч бир һазырлыг ишһи апармајыб, бә-

Руḥулла Ахундов

дахэтэн чыхыш етмәји бачаран малыр нати-
ләримиэи јада саланда, илк нөвбәдә көзүмүз
өпүндә көркәмли алим вә дөвләт хадими Ру-
һулла Ахундов, әдәбијјатшүнас алим профес-
сор Әли Назим, профессор Микајыл Рәфили,
јахуд адыны һөрмәт вә мәһәббәт һисси илә
хатырладығымыз әдәбијјатшүнас алим, драма-
тург, шаир, партија вә дөвләт хадими Шыхәли
Гурбанов кими шәхсијјәтләрини сымалары чан-
ланыр.

Јухарыда адыны чәкдијим шәхсләрини әдә-
бијјатшүнаслыг вә терминология проблемла-
ринә даир, мәктәб, маариф вә мәдәнијјәт
мәсәләләринә даир чох көзәл вә парлаг чы-
хышларыны динләмәк бир нечә дәфә мәнә дә
нәсиб олмушдур. Онларын елми мүбаһисәләр-
дә өз рәғибләри илә печә мүбаризә етдиклә-
рини, кетдикчә нитгләринни ајдын, рәнкарәнк
вә бир гәдәр дә кәскин шәкил алдығыны, бөјүк
бир усталыгла мүгајисәләрдән истифадә ет-
дикләрини, марксизм классикләриндән, бөјүк
шаир вә әдибләрин әсәрләриндән ситатлар кә-
тирдикләрини мүшаһидә едән адамлар бу на-
тигләри хусуси бир һәвәслә динләјирдиләр.

Шыхәли Гурбановун нитгини динләјәнлә-
рин јәгин ки, хатириндәдир; о, мүкәммәл су-
рәтдә натиглик мәһарәтинә јијәләнмиш сөз
устады иди; чыхыш үчүн һеч бир һазырлыг
көрмәдән вә тамамилә сәрбәст, һеч бир сыхын-
ты вә чәтинлик һисс етмәдән күтлә гаршысын-
да елми вә дөвләти мәсәләләрә даир саатлар-
ла данышмаға гадир бир адам иди. Күчлү
һафизәјә вә зәнкин нитг мәдәнијјәтинә, гүввәт-

Микајыл Рəфили

ли мәнтигә саһиб олан бу адам, һеч бир материала бахмадан, илк мәибә'ләрдән кәтирджи мисаллар вә әјани шәкилдә нүмајиш етдирджи чохлу фактларла нитгини зәңкишләшдириб, ону даһа чазибәли вә марағлы етмәји бачарды.

1965-чи илдә В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллимләри мәрһум профессор Микајыл Рәфилинин аһади олмасынын 60 иллијини гејд етмәк үчүн салона топлашмышдылар. Һәммин мәчлисдә Рәфилинин аилә үзвләри, гоһум вә достлары, кечмиш аспирант вә тәләбәләри дә иштирак едирдиләр.

М. Рәфилинин һәјат вә јарадычылығына даир институт мүәллимләриндән бири мә'рузә едирди. Гејд етмәлијәм ки, мә'рузә чох сөнүк вә сәвијјәчә ашағы олдуғундан динләјичиләри чәлб етмир вә онлары гәһәтләндирмирди. Мән вәзијјәти белә көрдүкдә чәлд галхыб, бир тәрәфдә сакит отурмуш Шыхәли Гурбанова јахынлашдым вә ондан, өз кечмиш елми рәһбәринин хатирә күнүндә гыса бир нитг сөјләмәји хаһиш етдим. О, бир гәдәр утанчаг һалда деди: «Мән бураја профессор Рәфили һаггында охуначаг мә'рузәни дииләмәк үчүн кәлмишәм: әкәр лазым билирсинизсә чыхыш едиб бир пәчә сөз дејәрәм».

Һәр шеј дүзәлди. Шыхәли Гурбановун чох зәңкин вә парлаг нитги, онун үрәкләри фәһ едән образлы вә чазибәли сөзләри профессор Рәфилинин хатирә кечәсини олдуғча мәзмунлу вә тәнтәнәли бир мәчлисә чевирмәјә көмәк етди.

Шихали Гурбанов

Лакин габагчадан һазырлыг көрмәдән, шифаһи нитгдән истифадә етмәјини (нитг сөйләмәјини) бә'зи зәиф чәһәтләри дә вардыр. Мә'лумдур ки, нәтигләрини һеч дә һамысы мүәјјән һазырлыг иши апармадан тутарлы чыхыш едә билмәзләр. Һазырлыгсыз данышапларын чыхышларында чох вахт долашыглыглар, тәк-рарлара јол верилир, нитг лүзүмсуз сөзләрлә зибилләнир вә нәтичәдә аудиторијада хоша-кәлмәз бир тә'сир јараныр.

Мәс'ул јерләрдә чыхыш етмәли олан һәр бир нәтиг мәшһур рус алимни П. С. Порохов-шиковун «Мәһкәмә просесиндә нитг мәһарәти» адлы әсәриндә һүгүгшүнаслара вердији мәс-ләһәти јадда сахламалыдыр. О, јазырды ки, һазырлыгсыз чыхыш етмәкдән чәкинни. Һәд-диндән артыг илһам вә һәјачапла данышаркән сиз әсил мәтләбдән узаглашар вә әп мүһүм чәһәти унуда биләрсиниз јахуд сәһв вә јанлыш мүддәалар ирәли сүрмәклә рәғибшинзин әлине силаһ верә биләрсиниз. Сөз ганадлы бир гуш-дур, ону еһтијатсызлыг едиб учурсаңыз, вә-зијјәт дәјишә биләр.

Доғрудур, бу мәсләһәтләр әслиндә мәһкәмә мүдафиәчиләри үчүн дејилмишдир, лакин бу, бүтүн башга нәтигләри дә дүшүндүрмәлидир; чүнки һәмни мәсәләләр ејни дәрәчәдә онлара да аид ола биләр.

Демәк, нитгин мөвзусуну вә онун мәтнини, орада ирәли сүрүләчәк әсас мүддәалары га-багчадан дүшүмәк, фикирләшмәк лазымдыр ки, шифаһи нитг заманы һеч бир чәтнелик чәкмәдән, тамамилә сәрбәст вә бөјүк бир инам-ла данышмаг мүмкүн олсун.

Шифаһи нитгин үчүнчү хүсусијјәти — нати­гин билаваситә динләјичиләрлә үнсијјәтдә олмасыдыр. Чүнки натигин чаплы нәфәси, онун сәдасы, аудиторија ичәрисиндә сәсләнир.

Шүбһәсиз, јазылы нитг дә, истәр елми тәд­гигат әсәри, истәрсә роман олсун, кениш «ау­диторија» үчүн — кениш охучу күтләси үчүн јазылыр. Бә'зәи, јазычылар, мәсәлән, И. С. Туркенеv охучуну өз гаршысында о гәдәр ај­дын көрүр ки, һәтта, онула сөһбәт дә едир вә: «Әлиинзи мәнә верин, һөрмәтли охучум, кәлин мәнимлә бирликдә кедәк» дејир («Тат­јана Борисовна и јејо племјанник» һекајәси). Лакин һәмин охучу јалныз Туркенеvии хәја­лында јашајырды.

Шифаһи нитгдә исә вәзијјәт башга чүрдүр. Шифаһи чыхыш ја мә'рузә, мә'лумат вә ја мүһазирә кими монологичи—мүкалимәли олур, јахуд да диалог шәклиндә мүзакирә, мүбаһи­сә вә диспут характери дашыјыр. Лакин ши­фаһи нитг һәмишә гаршыда, натигин көзү өнүндә дураи мүәјјән дийләјичи күтләси илә әлағәдардыр вә оиларла мүәјјән дәрәчәдә мү­саһибәдәдир.

Адәтән динләјичиләр натигин чыхышына сакитчә отуруб, даиышмадан гулаг асырлар. Лакин бу заман оилар динләдикләри нитгә өз сималарында, үзләриндә ифадә етдикләри иша­рәләрлә, мимикаларла: тәәччүб, мараг, разы­лыг вә ја е'тираз, нифрәт јахуд һәјәчан кими дахили һиссләрини ифадә едирләр. Белә һал­ларда тәчрүбәли натигләр аудиторијада баш верән бу һаллары тез дујур вә динләјичиләрин

кечирдиклэри психоложи аялары инсе едир-
лэр. Олар һәмин вэзижэтлэ алагадар олараг,
дэрһал өз иш үсулларыны дэжишир вэ интглэ-
ринэ јени материал элаво едир вэ башга бир
интонасија илэ данышмага башлајырлар.

Бөјүк аудиторија гаршысында интглэ чы-
хыш етмэк чох мүрәккэб вэ мәс'улијјәтли бир
ишдир. Белэ һалларда мәһарәтли патиги (мү-
һазирәчини) бөјүк бир оркестри мүвәффәғиј-
јәтлэ идарә едән дирижора бәһзәтмэк олар.
Јахшы дирижор, ифа олунаи мусиги эсәрини
јазмыш бәстәкарын фикир вэ дүшүнчәләрини
динләјичиләрә чатдырмаг үчүн ејни вахта
бә'зән 15—20 иши ичра етмәли олур. О пар-
титуру (мусиги эсәрини нотларыны) охујур,
әлиндәки чубуғу о тәрәф-бу тәрәфә ендирир,
мүғәнниләрин ифасына истигамәт верир, каһ
барабанчыја тәрәф, каһ скрипка, каһ да тру-
ба чаланлара тәрәф дөнәрәк, мүхтәлиф һәрә-
кәтләр, ејһамлар етмәли олур. Натиғ (мүһа-
зирәчи) дә тәхминән белә бир вэзижәтдә
ишләмәлидир. Онуи да гаршысында азы 150
нәфәр бир-биринә бәнзәмәјән чаплы инсан сн-
масы дурур; бирдән-бирә 300 көз она тәрәф
зилләниши олур. Натигин мәғсәди, һәр шәјдән
әввәл, бу гәдәр инсаныи диггәтини, марагыны
өзүнә чәлб етмэк вэ гаршысындакы аудито-
ријаја там һаким олмагдыр. Әкәр о, мүһазирә
охујаркән, һәр дегигә аудиторијаи нәзәрдән
кечириб дииләјичиләрин мүһазирәјә олан мү-
насибәти вэ онларын дәркәтмә дәрәчәси һағ-
гында тәсәввүрә маликдирсә демәк, дииләји-
чиләр тамамилә онуи (натигин) тә'сирн вә
идарәси алтындадырлар.

Бүтүн бунлардан сонра мұһазирәчи өз нитгинин әдәби диллә ифадә олунмасына, тә'рифләрин ғыса вә дәғиглијинә, чүмләләрин дүзкүн, садә, сәлис вә көзәллијинә хусуси фикир вермәлидир. Ејни заманда натиг мұһазирә үчүн верилмиш вахты да мүтләг нәзәрә алмалыдыр.

Көрүндүјү кими, мұһазирәчинин ишн о гәдәр дә асан дејил; бу, чох мүрәккәб вә чәтнн бир ишдир. Мұһазирәчи ејни заманда һәм алим вә јахшы мүәллим, һәм натиг вә көзәл сөз устады олмалы вә елә етмәлидир ки, чыхыш заманы бу хусусијјәтләрин һамысы өз әксини ејни дәрәчәдә нитгдә тапмыш олсун вә бири-дикәрини тамамлаја билсин.

Натигин күтлә гаршысындакы чыхышыны ики мұһүм психоложи һал, вәзијјәт гүввәтләндирә биләр: а) натигин хусуси бир һисс вә һәјәчанла даныша билмәси; б) нитгдә динләјичиләрин гәлбинә, зәһнинә нүфуз едә биләчәк инандырычы вә тә'сирли сөзләрин олмасы. Натиглик сәнәтинин маһир усталары бу ики амили шифаһи нитгин чох мұһүм вә ајрылмаз бир һиссәси адландырмышлар.

Динләјичиләрлә үнснјјәтдә олмаг вә онлара тә'сир етмәјә чалышмаг кими һаллар, нитгдән өз чыхышыны хусуси бир шәкилдә гурмағы тәләб едир. Бурада натиг, јери кәлдикчә ғыса чүмләләр ишләтмәли, диггәти чәлб етмәк мәгсәди илә нитгин әввәлини мараглы башлајыб, сонуну исә динләјичиләрдә һәјәчан доғуран инчә, зәриф вә тә'сирли сөзләрлә битирмәјә фикир вермәлидир. Шифаһи нитгин

ифадәлиһи дә бир сыра чәһәтләре: натиғдән диксијаја (тәләффүзүи, ифадәһини ајдыһлығ дәрәчәсинә), интонасијаја, фәсиләјә, нитгин тембринә (сәс хусусијјәтинә) ајрыча фикир вермәји тәләб едир. Натиғ өз фикир вә һиссләрини динләјинчиләрә јахшы чатдырмағ үчүн һәмишә инамла данышмалы, нитгин образлы вә тәһирли олмасына диггәт етмәлидир.

Јухарыда шифаһи нитгин хусусијјәтләри һагғында сөјләдикләримиздән бу пәтичәјә кәлмәк олур ки, јазылы нитглә шифаһи нитг арасында гәти дејил, иисби бир фәрг вардыр. Јазылы нитгдә дә биз, аз да олса, интонасијалардан, мәнтиги вурғулардан вә фәсиләләрдән истифадә едирик. Буну һамы өзүнүн вә ја башгасынын јазылы нитгини нәзәрдән кечириркән мүшәһидә едә биләр. Мәсәлән, сиз Чәлил Мәммәдгулузадәнни «Почт гутусу» ады һекајәсини өз-өзүнүзә охујун; бурада нитги фәрдиләшдирән диалогларын (мүкалимәләрин) хусуси рол ојнадығыны ајдын көрәчәк вә әмин олачагсыныз ки, сиз тәкчә орадакы сөзләри дејил, ејни заманда онларын мәнасыны да, иштирак едән шәхсләрин нитгиндәки интонасијаһы да дујурсунуз. Ејни вәзијјәти биз Сәмәд Вурғунун «Ајкүн» әсәриндә, Әмирханын Ајкүнә јаздығы мәктубу охујаркән дә дујуруғ: Ајкүнүн кечирдији һәјәчанлары биз, әсәри сәссиз охудуғумуз заман кизли бир интонасија васитәси илә дәрк едирик.

Лакин, шүбһәсиз, бу «лал» интонасијаһы сәдаларла ифадә олунмуш әсил интонасијаја јалһыз бир гәдәр јахышлашмағ кими гүјмәт-

лөндирмэк олар ки, бунун нәтижәсиндә дө
язылы нитгин ифадәлиликдән мәнрум олмасы
охучуларда мүәјјән наразылыг һисси доғура
билир. Белә бир һисс М. Ј. Лермонтовун 1834-
чү ил декабрын 23-дә М. А. Лапухиноја јаз-
дыгы мәктубда чох јахшы ифадә олуимушдур.
М. Ј. Лермонтов јазырды ки, һәнгәтән мэк-
тублардакы сөзләрин үзәриндә нотлар гојмаг
лазымдыр; инди мәктуб охумаг портретә бах-
маг кими бир шеј олмушдур: бурада иә бир
һәјат вар, иә дө ки, һәрәкәт!¹.

М. Ј. Лермонтовун бу фикриндә мүәјјән һә-
нгәт вардыр. Чүнки јазылы нитгә хас олаи
ифадәлилик хүсусијјәти, мүәјјән дәрәчәдә киз-
ли формададыр; о өзүнү јалныз шифаһи нитг-
дә тә'сирли вә фәал көстәрә биләр. Буну,
мүһүм бир мәсәлә кими, мәктәб тәчрүбәсин-
дә дө нәзәрә алмаг лазымдыр; чүнки мәтн
мәнимсәмәк вә дәрк етмәк васитәси олан
ифадәли гираәт вә ифадәли нағылетмәнин
әһәмијјәти дө елә буиунла изаһ олунур.

Буну да унутмамаг лазымдыр ки, әкәр ја-
зылы вә шифаһи нитгин ифадәлилији арасын-
да олан фәрг «кәмијјәт» характери дашыјырса,
онда бизим гаршымызда кәмијјәтнин кејфијјә-
тә кечмәси һадисәләриндән бири дө ортаја
чыхмыш олур. Мәктәб шәраитиндә бу фәрг
өзүнү даһа артыг көстәрдикдә вә хүсуси диг-
гәт тәләб етдикдә, ону ајрыча педагожи при-
јом вә үсулларла һәлл етмәк лазымдыр.

¹ М. Ј. Лермонтов. Собр. соч. в 4-х томах. Т. 4. М.
Изд-во АН СССР, 1959, стр. 576.

Шифаһи нитги инкишаф етдирмәјин вәзи- фәси вә башлыча јоллары

Шифаһи нитги инкишаф етдирмәк вә тәк-
милләшдирмәк нә демәкдир? Чох вахт бу су-
ала: дүзкүн, ајдын, рәнкарәнк, данышмаг вә с.
буна охшар сөзләрлә чаваб верирләр; јә'ни
бурада артыг чыхыш үчүн һазырланмыш ма-
териалын јалныз сөз чәһәтдән формалашмасы
иәзәрдә тутулур. Белә чыхыр ки, натиғин әсас
чәтинлији өз чыхышы үчүн лазым олаи сөзләр
ри тапмаг вә онлары ифадәли сурәтдә тәләф-
фүз етмәкдир. Нитг инкишафына даир јазыл-
мыш әсәрләрин, демәк олар ки, чоҳуида бу
мәсәләјә фикир верилир.

Һалбуки күтләви мұһазирәдә, ичласда еди-
ләчәк мә'рузә вә ја дәрсдә едиләчәк шакирд
мә'рузәси вә бир чоҳ башга чыхышларын һа-
зырлыг просесинә диггәт едилсә, ајдын олар
ки, белә һалларда натиғ үчүн әсас чәтинлик
материалы дил чәһәтчә формалашдырмаг де-
јил, бәлкә нитгин мәзмунуну ајдышлашдырмаг,
һәмин мәсәләјә даир мөвчуд олаи билик вә
фактлары сечиб ајырмаг вә материалы план-
лашдырмаг, ону мұәјјән системә салмагдыр.

Әлбәттә, дилин формасыны мәзмундан
ајырмаг олмаз, чүнки дәгиг вә сәрраст сөзләр
сечмәк ифадә едиләчәк фикри ајдышлашдыр-
маг вә дәгигләшдирмәк јолудур. Лакин бүтүн
бунлара бахмајараг, нитг сөјләмәк үчүн чы-
хыша һазырлашаркән әсас мәсәлә материал
сечмәк вә ону планлашдырмагдыр.

Шифаһи нитг устасы кимә дејилр? Аша-

ғыда көстәрилән үч мһүм тәләби тә'мин едән шәхсә шифаһи нитг устасы дејилир: 1) о, мээ-муңлу вә инандырычы даныша билсин, 2) фикирләрини ардычыл вә ығчам сөјләјә билсин, 3) нитги емоционал (тә'сирли) вә ифадәли олсун.

Бүтүи бу тәләбләри нәзәрә алараг, шифаһи нитг мәдәнијјәтини икишаф етдирмәк үчүн нитгии мәзмунуи ачмағы нитг үчүн зәрури материал топлајыб, ону (нитги) там бир шәкилдә гура билмәји вә бачарыгла ифадә етмәји өјрәимәк лазымдыр.

Мәктәб өз шакирдләринә шифаһи нитгин, шифаһи сөз усталығыни сирләрини өјрәдиб онлардан көзәл натиғләр һазырлаја биләрми?

Гәдим ромалылар поезија илә натиғлик мәһарәти арасында мүәјјәи бир һәдд гојараг демишләр: «Poetae nascuntur, oratores fiunt», јә'ни «Исан аиадан шаир кими доғулур, натиғ кими нсә сонрадан јетишир, формалашыр».

Бу мүддәа доғрудурму? Доғруданмы поезија јарадычылыгдыр, о фитри габилијјәтдән вә тәбии истә'даддан асылыдыр, шифаһи нитг исә јалиыз вәрдиш васитәси илә әмәлә кәләи бир усталыг, јахуд мәһарәтдир?

Бу суала чаваб вермәк үчүн шифаһи нитгии үмумијјәтлә, һансы јолларла икишаф етдијини ајдылашдырмаг лазымдыр. Шүбһәсиз, бу мәсәләнин һәлли бизә шифаһи нитг тә'лиминин имкан вә һүдудларыны даһа јахшы баша дүшмәјә көмәк едәр.

Исан һәјатында шифаһи нитгин бир-бири илә јанашы, гоша кедән ики јолу вардыр. Бун-

лардан бири инсанын физики вэ руһи (мэ'нэ-ви) инкишафы илэ мүнэжэнлэшэн кортэбни јолдур. Бизим һэр биримиз, та кичик ушаглыг дөврүндэн, өзүмүздэн асылы олмајараг (гејрп-ихтијари) мүнһитимиздэки адамларын нитгини мәнимсәмәјэ башлајыр вэ бу јолла да сөз еһтијатымызы кенишләндиририк. Али синир системи инкишаф етдикчэ инсаанда мәнтиги тәфәккүр габилијјәти дэ тәкмилләшир, шифаһи нитг кет-кедэ зәнкипләшмәјэ, ајдын вэ дэгиг олмаға башлајыр. Ејни заманда һәјати тәсәввүрләрин даирәси кенишләшир, дәркетмә вэ јарадычы тәхәјјүл габилијјәти артыр ки, бу да биздә фикир вэ һиссләримизи даһа дэгиг әкс етдирә билән сөзләр ахтармаг мејли, оилары рәнкарәнк вэ емоционал бир нитглә ифа-дә етмәк арзусу доғурур.

Һәјатда хүсуси бачарыг вэ исте'дад саһибн олан мүнэжән адамлар да олур ки, онларда бу кејфијјәт даһа сүр'әтли вэ һәм дэ чох күчлү инкишаф едә билир. Халг ичәрисиндән чыхмыш белә анаданкәлмә, өз-өзүнә јетһмиш исте'дадлы натигләр әсасән бу јолла формалашырлар. Онларын нитги кифајәт гәдәр сәлис олмаса да, данышыгларында грамматика вэ үслубијјат тәләбләринин позулмасына јол версәләр дэ лакин бунлар бөјүк инамла, гызғын вэ тә'сирли данышмағы бачарырлар. В. Г. Белииски белә натигләр һаггында јазырды ки, дүзкүн данышмаг вэ јахшы данышмаг тамамилә ајры-ајры шејләр вэ мәфһумлардыр. Бә'зән белә дэ олур ки, даһа дүзкүн данышмаг вэ јазмаг, пис данышмаг вэ јазмага чеврилир.

Мәсәлән, бир семинарист грамматик ганунла-
ра тамамилә ујғуи данышыр вә јазыр, лакин
ону нә динләмәк, нә дә јаздығыны охумар
олур; бә'зән исә дүзкүн даныша билмәјән, ис-
мин һалланмасында, фе'лләрни дәјишмәсиндә
сәһвләрә јол верән ади, садә бир адамы марағ-
ла динләмәк истәјирсән¹.

Икинчи јол, даһа доғрусу нитг инкишафы-
нын икинчи тәрәфи инсанын тәбни, физики вә
психи јүксәлишиндән ајрылмајан амилләрдир
ки, бунлар да мәктәб, китаб, гәзет, радио вә
саирәнии шүүрлу, мәгсәдәујғуи тәсириндән
ибарәтдир.

Шакирдләри дил чәһәтчә тәрбијәләндирмәк
үчүн мәктәбин ихтијарында бир чох васитә
вә имканлар вардыр. Мүәллимин чанлы нитги,
дәрс китаблары, елми-күтләви вә бәдн әдә-
бијјат, дилни гајда вә ганунлары вә нитг нор-
маларынын өјрәдилмәси, охунмуш мәтнин на-
гыл едилмәси, мүстәгил оларағ, шифаһи нитг
үзәриндә күндәлик чалышмалар апармағ вә с.
бүтүн бунлар шакирдләрин нитгини мүнтәзәм
сурәтдә сәлисләшдириб мүәјјән бир гајдаја
салмаға көмәк едир вә нитги елә бир јүксәк
нөгтәјә галдырыр ки, нәтичәдә инкишаф ет-
миш нитг, инсан мәдәнијјәтинин јахшы бир
нүмунәси кими өзүнү көстәрир.

Ејни бир аиләдә бөјүмүш вә бачарыгла-
рына көрә охшар олан ики адамы гаршы-гар-
шыја гојун; бунлардан бири систематик тә'лим
вә мәктәб көрмүш, о бири исә мүәјјән сәбәб-

¹ В. Г. Белински. Полн. собр. соч. т. VIII, М., изд-
во АН СССР, 1955, стр. 509.

лэрэ көрө охумајыб тәһсилсиз галмышдыр. Шүбһәсиз ки, бу ики адамын нитги бир-бириндән чох фәргли олачагдыр. Бурадан, инсаньы сөз устасы кими һазырланмасында мәктәбин, мүнтәзәм педагожи рәһбәрлијин һәлледичи рол ојнадығы ајдын олур.

Вахтилә В. Г. Белински мәктәб шакирдләринин нитгини тәкмилләшдирмәк үчүн грамматика вә үслубијјат мәшғәләләринә диггәти артырмағы зәрури һесаб едирди. О, ејни заманда көркәмли натиғләрин данышыг тәрзләрини дә өјрәнмәји кәпчилијә мәсләһәт көрүрдү. Шүбһәсиз, бөјүк тәнгидчи бурада тәкчә нитгин дил чәһәтини, онун үслуби манераларыны нәзәрдә тутмурду. Белински үчүн сөз фикирдән ајрылмаз, онунла даим вәһдәт тәшкил едән бир шеј иди. Бу барәдә данышаркән о гејд етмишдир ки, инсан нәји һисс етсә вә анласа ону да диллә ифадә едәчәкдир, инсан өзү јахшы билмәдији вә тәсәввур етмәдији шеј һаггында данышмаг истәсә, фикирләрини ифадә етмәк үчүн сөз тана билмәз. Инсан јалныз мүәјјән фикрә саһиб олдуғу замаң ону ајдын ифадә едә биләр; ајдын данышмаг үчүн мүәјјән фикрә малик олмаг лазымдыр¹.

Мәзмун, нитгдә ән мүнһүм вә әсас чәһәтдир, мәзмун нитгдә һәм композицијанын формасыны, һәм дә дили мүәјјәнләшдирир.

Бу мүддәаларын һамысы доғрудур; биз дә о фикирдәјик ки, натиғлик сән'әтини, көзәл сөз усталығыны кәпчилијә чаңлы сөзүн көзәл пүмунәләри әсасында өјрәтмәк лазымдыр. Ејни

¹ В. Г. Белински, Полн. собр. т. VI, стр. 524.

заманда натиглик сәһәти мәнтиги тәфәккүрлә бирликдә тәхәҗҗүл вә емосионал тәсирләрин жүксәклијини тәләб етдијиндән шифаһи-чанлы нитглә динләјичиләр гаршысында чыхыш едәр-кән дүзкүн, ајдын, рәнкарәнк, образлы вә тә-сирли сөзләрдән истифадә олунмалыдыр.

Чанлы сөздә үч әсас чәһәт вардыр: мәзмун, план вә ифадә; бунларын һәр бири ајрылыгда өјрәнилмәји тәләб едир.

Орта мәктәбин азәри дили програмында, үмуми шәкилдә дә олса, нитг инкишафына да-ир верилмиш материалларын тә'лими һаггында гејдләр вардыр. Бурада ашағыдакылар тәләб олунур:

1) инша мөвзусунуи мәзмун вә һүдудуна көрә һәчмнини мөәјҗәнләшдирмәји (шүүрлу дәрк етмәји) бачармаг;

2) ифадә вә иншанын мәзмунуну әсас фнк-рә табе етмәји бачармаг;

3) һәјати һадисәләр вә ја әдәби мәибә'ләр үзәриндә мүшаһидә апармаг јолу илә инша үчүн материал топламағы бачармаг;

4) топланмыш материалы системә салмаг, ону сәлигә илә дүзмәк, јә'ни лазым оланлары-ны ајырыб, иншада ардычыл верилмәсини мө-әјҗәнләшдирмәји бачармаг;

5) мүхтәлиф нөв (тәһкијә, тәсвир вә ја мүһакимә шәклиндә) иншалар јазмағы бачар-маг;

6) јазылмыш иншаны нәзәрдән кечириб, тәкмилләшдирмәји бачармаг;

7) нитгин әдәби нормалары нөгтеји-нәзә-риндән өз фнкирләрини дәгиг, дүзкүн вә мүм-

күн дэрэчэдэ парлаг (чүмлэпэрдазлыға вэ артыг сөзчүлүжэ јер вермэдэн) нфадэ етмэји бачармаг.

Шүбһәсиз ки, јухарыда тэлэб олуналар тэкчэ јазылы нитгэ дејил, ејни дэрэчэдэ шифаһи нитгэ дә аиддир.

Бурада гаршыја һаглы олараг белә суаллар чыха билэр. Бәс шифаһи нитг пикишафынын әсил методикасы нәдир вэ о нә чүр олмалыдыр? Һәјатымызын вэ мәктәбин тэләбләри һөгтеји-һөзәриндән чанлы сөз тәлимини нә әсас үзәриндә гурмаг лазымдыр? Қимдән нәји өјрәнмәли, кимин нитгини нүмунә кими гәбул етмәли?

В. Г. Белинскинин рәјинә көрә, нитг саһәсиндә өз усталығыны артырмаг истәјән адам өзүнә елә мүәллимләр сечмәлидир ки, ихтисасча вэ пешәсинә көрә она јахын олсун. Бу мүдрик мәсләһәтә әмәл едәрәк, али мәктәбин кәнч мүәллимләри тәчрүбәли профессорларын мүһазирәләринә кедиб онлары динләмәли, идарә вә ја мүәссисәләрини чаван рәһбәрләри истеһсалатда узун илләр ишләмини вә өз чыхышы илә фәһлә аудиторијасына гүввәтли тәһсир кәстәрән тәчрүбәли ишчиләрдән өјрәнмәли, тәблиғатчы исә тез-тез јашлы јолдашларын күтләви чыхышларыны динләмәли вә ејни заманда нүмунәви нитгләри гәзетләрдән вә ајрыча нәшр олуна «Тәблиғатчы» журналындан охумалыдыр.

Ихтисаса ујғун кәләп бу нүмунәләрдән башга, һамы тәрәфиндән гәбул олуимуш нүмунәләр дә, вардыр ки, бунлар натиглик мәһа-

рәти илә марагланан адамлар үчүн чох фајдалыдыр. Елә нитгләр вардыр ки, онлар бүтүн зәрури тәләбләри тә'мин едә билир. Бу нитгләрдә ән јүксәк идејалар ирәли сүрүлүр, бунлар чох һәгиги вә сәмимидир вә үрәкдән кәлән сөзләрлә ифадә олуңдуғундан дииләјичини һәјәчанландырыр, дүшүндүрүр вә онун гәлбинә јол тапыр. Белә нитгләрдә сөз усталығынын бүтүн чәһәтләри: һәм дәрин елмилик, долғун мәзмун вә емоционал тә'сир, һәм дә мәсәләнин гурулушча ајдынлығы, дилин ифадәлилији вә парлаглығы өзүнү көстәрир.

Белә нитгләрә, илк нөвбәдә, В. И. Ленинин мүхтәлиф мөвзуларда, чүрбәчүр аудиторијаларда: партија гурултајы иштиракчыларына, завод фәһләләринә, комсомолчулара, халқ маарифи хадимләринә вә башгаларына мүрачнәтлә етдијн сајсыз-һесабсыз чыхышларыны нүмунә көстәрмәк олар. Биз, В. И. Ленинин бу зәнкни ирсиндә күтләви нитгин нүмунәләрини көрмәклә бәрабәр, һәм дә орада бу нитгләрин һазырланмасы просеси илә таныш олуруг: нитгин планыны тутмаг, онун илкин вариантыны һазырламаг, һәр мәсәләјә даир ғыса гејдләр етмәк вә с.

Вахтилә В. И. Ленинин јахын силаһдашларынын ајры-ајры партија гурултајларында, конфрансларда вә мүхтәлиф мүнәсибәтләрлә чағрылмыш јығынчагларда сөјләдикләри чох мәзмунлу нитгләр дә охучу вә дииләјичиндә бөјүк мараг доғурур.

Натиглик мәһарәтинин јахшы нүмунәләрини алимләримизин, јазычы вә һүгүгшүнаслары-

мызын чыхышларында да көрмөк мүмкүндүр. Лакин бүтүн бу нитглэрини нүмунэлэри илэ тэкчэ таныш олмаг кифајэт дејил, онлары мүт-лэг тэдгиг едиб өјрөнмөк лазымдыр; ја'ни бу чыхышлардакы бүтүн фајдалы вэ көзөл чө-һөтлэри дэрк етмөк вэ һәмни эсасда һәр кәс өз нитгини һазырлығы ишини (мәзмун, план, нитгин дил чөһөтчө формалашмасы, тәләффүз вэ с.) мүәјјәиләшдирмәлидир.

Шифаһи нитгин мәзмунча һазырланмасы

Нитгин мөвзусу. Шифаһи нитгин бүтүн пөв-лэри, гаршыда гојулуб һәлл едилмәси зәрури олан мүһүм вәзифә кими һәмишә мүәјјән бир мөвзуну нәзәрдә тутур. Бә'зән ичласда чыхыш едән нә барәдә данышачағыны, нәјн сүбүт ет-мәк истәдијини вә ја нәјә е'тираз едәчәјини өзү дә јахшы тәсәввүр етмәдијиндән, онун до-лашыг вә позуг нитги динләјичиләрә ајдын олмур; данышанын фикри долашыг олдуғу үчүн онун дедикләриндән һеч бир шеј баша дүшүлмүр вә о, бир сыра јерсиз сөзләр иш-ләтмәклә нитгини даһа да ағырлашдырыр.

Натиг, һәр шејдән әввәл, өзүнә гаршы тә-ләбкар олмалыдыр. Онун өз гаршысында гој-дуғу биринчи тәләб—нитгинин мөвзусуну ај-дын тәсәввүр етмәси вә динләјичиләри нә кими бир нәтичәјә кәтириб чыхарачағыны га-багчадан тә'јин етмәсидир.

Чох вахт натигә мөвзуну һәјатын өзү, коп-крет вәзијјәт јахуд шәраит хатырладыр вә ону

чыхыш етмәжә һәвәсләндирир вә тәһрик едир. Лакин мөвзу нәтигә кәнардан да верилә биләр; ичтимаи тәшкилатлар вә ја идарәләр мүнәҗҗән бир шәхсә бу вә ја дикәр мөвзүә даир чыхыш етмәји тапшыра биләр; јахуд нәтиги гәзет вә журналда раст кәлдији чәлбедичи бир башлыг вә ја мүнәҗҗән бир афоризм (һәкиманә сөз) чыхыш етмәжә вә динләјичиләрлә фикир мубадиләси етмәжә вадар едә биләр.

Мәктәбдә мөвзуну шакирдләрә адәтән мүнәллим верир. Шакирдләр бу сәһәдә чох надир һалларда фәалијјәт кәстәрирләр. Бә'зән тәшәббүска мүнәллим коллектив сурәтдә кечирдији экскурсија вә ја кәзинитидән сонра шакирдләрә белә тәклиф едир: «Экскурсија заманы сиздә әи чох тәәссура тәрадан вә ја сизи хусуси илә марагландыран нәләр олду, буну сабаһкы дәрсдә нағыл етмәжә һазырлашын». Белә бир тапшырыға кәрә һәр шакирд өз сабаһкы чыхышы үчүн мөвзу сечмәли вә ону әтрафлы дүшүнмәлидир.

Нитгин материалыны ајдынлашдырмаг вә мөвзуну габагчадан дүшүнүб мүнәҗҗәнләшдирмәји бөјүк әһәмијјәтини кәстәрмәк үчүн тәшвигатчыларыи тәчрүбәсиндән бир мисал кәтирәк.

Тутаг ки, тәшвигатчы ишини кәјфијјәтчә јахшылашдырылмасына даир истәһсалат мүнәшавирәләриндә нитглә чыхыш етмәлидир. О, «Тәшвигатчы» журналында белә бир башлыға (сәрләвһәжә) раст кәлир: «Кәлин аддымларымызы әмәк гәһрәманлары илә бәрәбәрләшдирәк!»¹.

¹ «Агитатор» журналы, 1963, № 23.

Шүбһәсиздир ки, мөвзунун мүүжјән форма-
ја салынмасы фикрин һәрәкәти демәкдир, бу
исә мөвзунун динамик сурәтдә ачылмасына
кәтириб чыхарыр. Биз кими гәһрәман адлан-
дырырыг? Биз јалпыз мұһарибдә чәсурлуг
көстәрән вә ја ингилаб јолунда чәсарәтлә ча-
нындан кечәнләрә дејил, ејни заманда сәнајә-
нин бүтүн саһәләриндә, кәнд тәсәррүфатында,
техника, елм вә инчәсәнәт саһәсиндә икидлик
көстәрәнләри дә әмәк гәһрәманлары адланды-
рырыг. Бизим истеһсалатымызда чалышан
адамлар ичәрисиндә өз ишинә, вәзнфәсинә сә-
дагәтлә јанашан, чалышган, тәшәббүска вә
бөјүк мұвәффәғијјәтләр әлдә едиб, әмәк гәһ-
рәманы адыны дашымаға лајиг адамларымыз
вардырмы? Бәли, белә адамларымыз вардыр.
Буиларын һаггында мән данышмалыјаммы?
Шүбһәсиз, данышмалыјам, чүнки иитгдә үму-
ми мұһакимәләрлә кифајәтләнмәк олмаз,
мүтләг инандырычы вә конкрет мисаллар
көстәрмәк лазымдыр, елә адамлар сечиб көс-
тәрмәлидир ки, онлары тәглид етмәк, һәгигә-
тән, әмәк гәһрәманы адландырмаг мүмкүн ол-
сун, буна көрә дә онларла «аддымлары
бәрәбәрләшдирмәк лазымдыр».

Кәләчәк чыхыш үчүн нәзәрдә тутулачаг
мөвзунун үмуми схеми тәхминән белә мүүжјән-
ләшдирилә биләр.

Буна охшар иш мүтләг мәктәбдә дә апа-
рылмалыдыр. Мүәллим, тәклиф олунаг мөвзу
үзәриндә шакирдләри дүшүнмәјә вадар етмә-
лидир. Гејд етмәлијик ки, бу мұһүм чәһәтә
мәктәбләрнимиздә лазыми гәдәр фикир верил-

мир; нәтижәдә һәммин мәсәлә өз мәнфи әксини шакирдләрин һәм җазылы, һәм дә шифаһи нитгиндә көстәбир. Шакирдләр мөвзудан өзләри җахшы баш чыхармадыглары үчүн нә барәдә данышачагларыны да чох думанлы тәсәввүр едир вә ону бир тәһәр җазыр вә җа сөҗләҗирләр. Белә иш һәтта шакирдләрин өзүну дә тә'мин етмир вә разы салмыр.

Бәс шакирдләрә мөвзу үзәриндә дүшүнмәҗи нечә өҗрәтмәли?

Мисал үчүн Бакыныи 190 иөмрәли мәктәбиндә әмәкдар мүүллим Зәрбәли Сәмәдовун синиф мұсаһибәсини алаг. Мұсаһибә, халг шаири Сәмәд Вурғуниун лирикасы үзрә: «Җашасын күнәш, рәдд олсун зүлмәт!» мөвзусунда едиләчәк шифаһи мә'рузәҗә нечә һазырлашмаға һәср олунмушду.

Мүүллим: Сиз Сәмәд Вурғуниун мұхтәлиф лирик әсәрләриндән хошунуза кәләнини аҗыра биләрсиниз, лакин бир шәртлә ки, мә'рузәнинизин материалы мөвзуҗа чаваб вермиш олсун. Сиз Сәмәд Вурғунун әсәрләриндән истифадә едәрәк, һәммин мөвзуҗа уҗун кәлән сәрлөвһәләр сечә биләрсиниз; мәсәлән: «Өлүм күрсүсү» әсәриндән: «Җашасын кәләчәк, җашасын инсан!»; «Җазла гышын дәҗишмәси» әсәриндән: «Җоҗ вар олсун бу дүнҗада азад көнүл, азад баһар!» вә с.

Шакирдләр бир гәдәр фикирләшдикдән сонра өз дүшүндүкләрини сөҗләмәҗә башладылар. Бирн деди ки, бу һикмәтли сөзләрдә истибдад вә көһнә гурулушла мұбаризә етмәк нәзәрдә тутулмуш, шаир бүтүн халглары азад-

лыг бајрагы алтына топлашмага чагырмышдыр. Оиа көрө биз Сәмәд Вурғунун сјаси лирикаја анд олан бир ше'рини ајырыб, мә'рузәмизи онун үзәриндә гурмалыјыг.

Башга бир шакирд буна е'тираз едәрәк: «Нә үчүн јалныз сјјаси лириканы алаг?» — деди. Сәмәд Вурғун бурада елмин, билијин күнәш кими ишығыны нәзәрдә тутмуш вә авамлыг, керилнқ, көһнә дини е'тигадларын тә'сир алтында јашамағы исә гаранлыг бир һәјат кими тәсәввүр етмишдир.

Башга бир шакирд дә: «Мәнә белә кәлир ки, мә'рузәнин епиграфы даһа кениш мә'на дашыјыр; һәјатсевәрлик, пикбиллик Сәмәд Вурғунун бүтүи поезијасына хас олан чәһәтдир, онун ән көзәл ше'рләриндә һикмәтли сөзләр, хош арзулар, һәјат, халг вә вәтән севкиси күнәш кими өз шүаларыны әтрафа (бејинләрә, зәһинләрә, дүшүнчәләрә) сачмырмы?

Нәһәјәт, мүәллим мүсаһибәни јекунлашдыраг деди: «Сиз епиграфы мүхтәлиф чүр баша дүшсәниз дә бир шеји унутмајын ки, нәзәрдә тутдугунуз мәзмун гәтијјән мөвзудан кәнара чыхмамалыдыр. Јәгин ки, Сәмәд Вурғунун бүтүн әсәрләри бизим вердијимиз епиграфа ујғун кәлмәз. Она көрә әсас мөвзуну һәмишә јадда сахламалы вә данышылан сөзләр, кәтирилән мисаллар һәмин мөвзу әтрафында тоилашмалыдыр; мөвзумуз исә: «Јашасын күнәш, рәдд олсун зүлмәт!»дир.

Мүәллим белә мүсаһибәләри һәм әдәби, һәм дә «сәрбәст» мөвзулар үзрә апармалыдыр. Хүсусән, белә мүсаһибәләр, чох вахт ша-

варианты назырда бир эи'энэ шэклини алмышдыр.

Бу формадаи истифаде етмэк мүмкүндүрмү?

Шүбһәсиз, мүмкүндүр вә бу формадаи үз дөндөрмэк сәһв оларды. Чүнки бу форма садә вә әлверишлидир, динләјичи тәрәфиндән асанлыгла мәнимсәңилир, һәм дә натиғә өз јени фикирләрини, әлавәләрини мә'рузәјә артырмаға имкан верир вә мәзмуну орижиналлашдырыр.

Башга бир һадисәни — елми саһәјә даир мә'рузә назырламағы алаг.

Кәич елми ишчи диссертасија мүдафиә едәчәкдир. О, Елми шурада сөјләјәчәји кириш сөзүнә назырлашыр. Диссертант үчүн кириш сөзү, онун бу вахтадәк истифаде етмәдији јени бир жанрдыр. Диссертант өз јолдашларынын бу саһәдәки тәчрүбәсинә мүрациәт етмәли олур; о, диссертасија мүдафиәләрини кедиб, орада мүдафиә едәнләрини кириш нитгләрини динләјир вә әмини олур ки, диссертасијаларын мүхтәлиф мөвзуда олмасына бахмајараг, бурада бир-биринә охшар формалар тәкрар олунур: диссертант әввәлчә өз елми ишинин вәзифәләри, орада истифаде етдији тәдгигат үсуллары һаггында данышыр, сонра мәсәләни тарихинә кечир вә бу әсәрлә елмә нәләрни әлавә етдији барәдә изаһат верир, даһа сонра, ајры-ајры фәсилләр үзрә диссертасијанын әсас мәзмуну илә Елми шура үзвләрини таныш едир вә тәдгигатыи сонуида һансы нәтичәләрә кәлдијини сөјләјир.

Белә бир кириш сөзүнүн гурулушуну (мү-
эјјән һиссәләрин јерини дәјишмәклә) башга
варианта да сөјләмәк олар, лакин бүтүнлүк-
дә алсаг бу, мүдафиә шураларынын ичласла-
рында гәбул олунмуш ади кириш сөзүнүн фор-
масыдыр ки, диссертантлар һәмни формаја
әсасән дә өз чыхышларыны һазырлајырлар.

Фикримизчә, артыг бизим үчүн адәт шәк-
лини алмыш бу формадан кәләчәкдә дә исти-
фадә етмәк мүмкүндүр. Бу форма, ишин ма-
һијјәти нөгтеји-һезәриндән дә әлверишлидир
вә бүтүн суаллара чаваб верә билир: һәр ше-
дән әввәл, Елми шура үзвләрини марагланды-
ран бүтүн мәсәләләри әһатә едир; әкәр дис-
сертантын кириш сөзүндә һәмни мәсәләләр
ајдынлашдырылмаса иди, шура үзвләри дис-
сертасија һаггында там тәсәввүр әлдә едә
билмәз вә өз сон һөкмләрини вермәкдә чәтин-
лик чәкәрдиләр.

Һәр бир мә'рузәнин мәзмуиуна ујғун ола-
раг јени-јени формалар ахтармаг вә белә
формалар васитәси илә динләјичиләрин диггә-
тини чәлб етмәк вә бу јолла да нитгин еффе-
ktivлијини јүксәлтмәјә чалышмаг ләзымдыр.
Лакин, һазырда гәбул олунмуш шифаһи нитг
формаларындан үз дөндәриб, нә чүр олурса-ол-
сун новатсрлуг көстәрмәјә мејл етмәјин өзүнү
дә мәгсәдәујғун һесаб етмәк олмаз; бу иш,
хүсусән, һәләлик кифајәт гәдәр натиғлиқ мә-
һарәтиниә јијәләнмәмиш адамлар үчүн мәслә-
һәт дејилдир.

Орта мәктәб һәјат үчүн елә адамлар һа-
зырламалыдыр ки, онлар өз мүшаһидәләрини

вә ја истәдикләри фикир вә һиссләри дүзкүн ифадә етмәјн бачара билсинләр; буна кәрә дә мәктәбин әсас вәзифәләриндән бири дә шакирдләрдә мүхтәлиф нөв тәәссурат вә да-хили һәјәчанлары ифадә едә биләчәк мүнә-сиб сөз вә ифадәләр таимаг бачарығы ја-ратмагдыр.

Нитгин мәзмунуну ачыб ајдышлашдырмаг мәсәләси әсасән индуктив үсулла, јә'ни шәхси һәјат тәчрүбәсинә әсасланараг, материал сеч-мәк вә ону үмумиләшдирмәк үсулу илә олма-лыдыр. Белә үсул нитг мәдәнијјәтинин һәјатла әләгәсини тә'мин едир вә шакирдләрдә нитг јарадычылығы иши үчүн имканлар јарадыр. Лакин, индуктив тәфәккүрүн һәмишә дедук-тив тәфәккүрлә әләгәли олмасыны нәзәрә алараг, биз, шакирдләрин мүстәгил јарадычы ишләринә зәрбә вурмамаг шәрти илә дедук-сијанын тәтбигиндән дә истифадә етмәјн мәс-ләһәт көрүрүк.

Шифаһи нитг тә'лиминдә, онун (шифаһи нитгин), шакирдләр үчүн ән чох мараглы олан нөвләрини мәсәлән: 1) охунмуш мәтии вә көрдүкләрини нағыл еләмәк, 2) мүшаһидә ет-дикләрини тәсвир еләмәк вә 3) мүәјјән һәди-сә һаггында мүһакимә јүрүтмәји бачармағы илк, плана чәкмәк лазымдыр ки, бу, онлара ејни заманда мәктәби битирдикдән сонра да лазым олачагдыр. Биринчини вә икинчини ән чох V—VIII синифләрдә, үчүнчүнү исә ән чох јухары (IX—X) синифләрдә өјрәтмәк лазым-дыр.

Шакирдләримиздән чохунун өз тәссүратларыны нә дәрәчәдә пис нағыл етмәләри һамымыза мә'лумдур. Мәсәлән, белә бир һадисәни алаг: шакирдләр экскурсиядан вә ја турист жүрүшүндән јеничә гајытмышлар; онлар бу жүрүшләрдә бир чох јени вә мараглы шејләр көрмүш вә һадисәләр мүшаһидә етмишләр. Апарылан мүсаһибәләр сүбут едир ки, шакирдләрин һәмни шеј вә ја һадисәләр һаггындакы тәссүратлары дәгиг олмур, онлар һәр шеји инчәликләринә гәдәр гаврамағы бачармыр вә үмуми шәкилдә данышырлар. Буна көрәдир ки, ушаглардан көрдүкләрини нағыл етмәји тәләб етдикдә онлар тәхминән белә данышырлар: һәр шеј чох мараглы иди, экскурсиямыз шән кечди, һамымызын хошуна кәлди вә с. Беләликлә, шакирдләримизни әксәријјәти өз тәссүратларындан ән әһәмијјәтли чәһәтләри ајырыб, шифаһи сурәтдә әтрафлы вә дүзкүи тәсвир етмәји бачармыр.

Шакирдләрә көрүб ешитдикләрини сөйләмәк, тәсвир етмәк вә онлар һаггында мүһакимә жүрүтмәји өјрәтмәк лазымдыр. Бунун үчүн мүтләг ушагларын тәсәввүр вә тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәли, онлара мәсәләнни мүһүм чәһәтини икинчи дәрәчәлидән ајырмағы өјрәтмәлидир; бүтүн булар шакирдләрдән узун мүддәт тәчрүбә вә вәрдиш, мүәллимдән исә билаваситә көмәк вә нүмунә көстәрмәк тәләб едир.

Мүәллим шакирдләри данышдырмаг үчүн онлара материал тонламағы өјрәтмәли, шакирдләрлә бәрабәр экскурсияја кетмәли,

[illegible][illegible]

инглиз дашыпмал чыккан. Япармал да чоң

јев, Н. Вәзирев, Ч. Чаббарлы вә башга јазычыларыи гәһрәманлары һаггында өзләри мүстәгил мә'рузәләр тәртиб едә биләрләр.

Демәк, ики сәмәрәли тәдбирин бирләшмәси јолу илә, јә'ни мүәллимни рәһбәрлији вә шакирдләрини мүстәгил ахтарышлары нәтичәсиндә мөвзунун ачылмасы вә шифаһи мә'лумат јолу илә материални ајдылашдырылмасы мәсәләси һәлл олунур.

Нитгин композисијасы һаггында

Нитгин композисијасы дедикдә, илк нөвбәдә план јада дүшүр. Истәр јазылы вә истәрсә шифаһи нитг үчүн әввәлчә мүәјјән бир план тутмаг мәсләһәтдир. План, шакирдләрдә өз фикирләрини мәнтиги бир ардычыллыгла ифадә етмәк вәрдиши јарадыр, онларын ииша јазыларыны вә шифаһи чыхышларыны кејфијәтчә јахшылашдырмаға көмәк едир.

Планлашдырма, шакирдләрдән чох кәркин зәһни иш тәләб етдијиндән, онлар адәтән план тутмагдан бојун гачырмаг истәјирләр; шакирдләр планын әһәмијјәтини јалныз мүәјјән тәчрүбә апардыгдан сонра гијмәтләндирмәјә башлајырлар. Планлашдырманын мәгсәдәүј-ғунлуғуну онлара инандырмаг үчүн бә'зән бу мәсәләјә һәср едилмиш ајрыча дәрсләр кечирмәк мәсләһәтдир. Мүәллим белә дәрсләрдә шифаһи мә'рузә үчүн шакирдләрә садә бир мөвзу верир вә 20—25 дәгигә мүддәтиндә кениш план тутмағы тапшыыр. Бу иш јалныз тә'лими характер дашыјыр: мүәллим дәрсин биринчи һиссәсиндә мәсләһәтә еһтија-

чы олашларын һамасына көмәк едир, дәрәһи икинчи һиссәсиндә исә һазырланмыш план мү-
закирә олунур.

Адәтән, планын һазырланмасы ики мәрһә-
лә кечирир. Әввәлчә, шакирд планын маддә-
ләрини гејд едир, сонра о, јаздыгларыны нә-
зәрден кечирир, ајры-ајры һиссәләр арасында
мәнтиги әләгә јарадыр вә нәһәјәт, мүәјјән
едир ки, үмумијјәтлә планда вәһдәт вә там-
лыг өз әксиин јахшы тана билмәмишдир. Бу
заман шакирд планы јениндән ишләмәјә баш-
лајыр, артыг шејләрини үзәриндән хәтт чәкир,
чатмајан јерләри тамамлајыр, лазым кәләндә
пландакы маддәләрин јерини дәјишир, бә'зи-
ләрини бирләшдирир, бә'зиләрини даһа кичик
һиссәләрә ајырыр вә с. Бу гајда илә тәхмин
план әсасында ишләниб һазырланмыш пла-
нын сон варнанты јарадылыр.

Шифаһи нитгә вә ја мә'рузәјә һазырлашар-
кән елә дәгиг вә ајдын план тутмаг лазым-
дыр ки, патиғ утаныб-чәкинимәдән, тамамилә
сәрбәст вә өзүнә әмин бир һалда, ејни заман-
да мүвәфғәијјәтлә өз чыхышыны баша чат-
дыра билсин.

Шифаһи вә јазылы нитгә даир тәртиб олун-
муш планын ән мүкәммәл нүмунәләрини биз
В. И. Ленинни нитгләриндә көрүрүк. Ленин
чыхышын мәнтиги чәһәтиниә бөјүк әһәмијјәт
верирди. О, һәм мәгалә вә мә'рузәләр үчүн,
һәм дә дөвләти әһәмијјәти олан вә чох дәгиг
формалашма тәләб едән мәктублар үчүн га-
багчадан план тутарды.

В. И. Ленинни ичтимаи јерләрдә етдији чы-

хышларын планинда тэкче нитгин мантиги гурулушу дежил, ејни заманда онун нече ифа-де едилмеси ве ајры-ајры сөзлэрини не чүр тэлэффүз олунмасы мäsэлэси де өз әксини тапырды. Биз бу планларда адәтән, нитгдә һансы сөзүи интонасија васитәси илә нече әкс олуначағыны көстәрән мухтәлиф шәрти ишарәләрә де раст кәлирик.

Бунлардан башга, В. И. Ленинни тәртиб етдији планларын әксәријјәти билаваситә чох практик ве ишкүзар бир характер дашыјыр: бурада ајры-ајры маддәләр, фактлар, мисаллар, тарихләр, ситатлар ве с. гејд олуур.

Тәчрүбә көстәрик ки, натиғ үчүн белә гејдләр чох фајдалыдыр. Мәс'ул јерләрде чыхыш едиркән тәкче һафизәјә, јаддаша е'тибар етмәк олмаз; натигин көзү гаршысында олан гејдләр, дејилмәси зәрури олан һәр бир шеји унутмамаға хејли көмәк едәр.

Ашағыда, В. И. Ленинни өз нитгләри үчүн шәрти ишарәләр ве хусуси гејдләрлә тәртиб етдији плана нүмунә веририк:

«РК(б)П Москва комитәсинин партија фәаллары илә бирликдә кечирәчәји ичласда сөјләниләчәк нитгин планы

[15 ве ја 16 феврал 1921]¹

[16.11.1921-дә сөјләнәчәк нитгин планы]

Наразылыг	{ Мүтәхәссис? { Јухарылар ве ашағылар. Бәрабәрлик? Бүрократизм?
-----------	---

¹ «Ленинский сборник», т. XXXVI, М., Госполитиздат, 1959, стр. 197—198.

Фактлар		Гызыл Орду.
		Ондан башгасына кечмэк.

Програм		РКП-нин програмы.
---------	--	-------------------

	{	Бәрабәрлик?
		«Илк аддымлар».
	}	Бүрократизмлә мубаризә

Мисаллар		Сөһвләр:
		Полша муһарибәси
		Јаначаг 1920—1921
		Тажыл (арзаг)
		Мәтбәә (15/11—1921)

		Башлычасы: бүрократизм?
		Киселјов? Осински
		Шилјаников?

		Синдикалист тәмајүл.
		Фикир ајрылығы өлчүсү
		Пролетар диктатурасы?
		Тәһлүкә?»

II нүмунә

«МК-нын коммунистләре — Халг Маариф Комиссарлығы ишчиләринә директиви» (1921-чи ил февралын 2-си илә 5-и арасында)¹.

Бу сәнәд ики һиссәдән ибарәтдир. Планын илки вариантыны тәшкил едән биринчи һиссә 11 әсас бөлмәдән ибарәтдир, бу бөлмәләр:

¹ «Ленинский сборник», т. XXXVI, М., Госполитиздат, 1959, стр. 186—187.

дэн бири (7-чиси) тезис кими формалашмышдыр.

«1. Политехник вэ пешэ тәһсилинэ даир.

2. Електрик стансијаларындан истифаде

фабрик вэ заводларда

совхозларда

колхозларда

јахшы тәшкил олунмуш тәсәррүфатларда

тәчрүбэ стансијаларында.

3. Мүһазирэ вэ курслар

техники

агрономик.

4. Дәгиг һесабат

мүһазирәләрин сајы

курсларын сајы

мүдавимләрин сајы

дәвамијјәтин »

кечилмиш курсун »

вэ с. ишин јекуну һаггында.

+ хүсүсән

савадсызлығын

ләғви

5. Мүтәхәссисләрин (тәһсилли вэ тәчрүбәли педагогларын) систематик сурәтдә вэ чох мигдарда ишә чәлб олунмасы.

6. Аттестасија сијаһысы вэ јерли ишчиләри јохлајыб, мәркәзи ишләрә ирәли чәкмәк үчүн көрүләчәк бир сыра буна охшар тәдбирләр.

7. Халг Маариф Комиссарлығынын ән башлыча нөгсаны кими галан практисизм, әмәли тәчрүбәни јохламағын вэ учотун кифајәт гәдәр олмамасы, үмуми мүһакимәләр вэ мүчәррәд (абстракт) шүарларын чохлуғу. Бу нөгсанлара нечә олурса-олсун нәһајәт вермәк лазымдыр.

8. Китабханалар. Шәбәкә. Шәбәкәләрин дүзкүн тәшкили вә онлардан истифаде.

9. Китаб вә дәрсликләрин 600 (-ә гәдәр) гәзаја вэ 10.000 (-ә гәдәр) вилајәтләр арасында бөлүнмәси.

10. Гыса лакин ајдын вэ дәгиг һесабат формасы.

{ О чүмләдән шә'бәләр вэ јарым шә'бәләр үзрә }
шакирдләрин вэ ишчиләрин сајы вэ с. }

11. Мэктэблэрин програмы.

Лакин илкин планын он бир бөлмөсіндөн сонра
һәмнн сәпәдә эләвә (икинчи һиссә) вардыр.

«1
7
5.6
11
2.3
4.10
8.9»

В. И. Ленин илкин планын 11 маддәсини
7-јә ендирмиш вә «МК-нын коммунистләрә—
Халг Маариф Комиссарлығы ишчиләринә ди-
рективи» мәтинндә, бурада гејд олунмуш ма-
териалын группашмасыны һәјата кечирмиш-
дир.

Јухарыдакы рәгәмләрдән истифадә етдик-
дә, һәм икинчи (сонунчу) планы асанлыгла
тәсәввүр етмәк, һәм дә онун «Директивни» јығ-
чам вә сәлигәли һала салмасына әмнн олмаг
олур.

Апрел конфрансы һаггындакы
мә'рузәнин планы

I

«Гәләбә»! Бурадан...
гармагарышыг ибарәләр,
әһвали-руһијјәләр, «Һеј-
раплыглар»... «ингилаби
демократия = м у р-
т ә ч е демократия...

(а) һөкүмәт (капита-
листләрә көмәк)...

(в) һүчүм ләһинә...

(ү) торпагын зәбт
олунмасы әлејһинә...

[[«Һамы ушаг кими»
(«Земля и Воля»
№ 36) (6.V.1917)

Илја Ил'инин «јаз
әһвали-руһијјәләрин-
дән» ше'рләр

«Күн көзәл! Һәр кәс
ушаг тәк хәндан!

гардашиашма
элејинэ...

Кечэ јохдурі Ујујан
олмајачаг!
Көрмәмиш санки бу
јер шахта-бораң!
Һәр заман илк баһар
олмуш анчаг!»

Синфи пролетар хәт-
тини ајрылмасы = күг-
ләви мигјасда пролетар
партијасы јарадылмасы...

Бүтүн партијаларын
јенидән гурулмасы...
капиталистләр...
(трудовикләр) халгчы-
лар вә меншевикләр
пролетар партијасы

«Соснал-Демократын» 47-чи №-си 13.X.1915, 8—11 №-ли
тезисләр.

Хырда буржуазијанын *тәрәддүдләри* = ма-
хијјәти Лакин хырда буржуазија = он милјонлар, јенә
он милјонлар, «сајсыз-һесабсыз», һәдсиз групплар вә
тәбәгәләр, јарым групплар вә ја јарым тәбәгәләр вә и. а.
вә и. а. *Сон дәрәчә узун* просес...

II

Бүтүн гәтнамәләрни әсас хәтти

- 1) Мүһарибә: капиталистләр
ингилаби мүдафиәчиләр (халгчылар вә
меншевикләр) ...
бејнәлмиләлчи пролетарлар
- (2) Мүвәггәти һөкүмәтә
мүһасибәт:

капиталистләр
әләгә комиссијасы (халгчы-
лар вә меншевикләр)
бејнәлмиләлчи пролетарлар.

(3) *А г р а р м а с а л а с и:*

мүлкөдөрлөр вэ капиталистлэр

«торпагы ээбт етмэмэк» (халгчылар вэ менше-
виклэр) (4-чү §-да)

муздул кәнд тәсәррүфат фәһмәләрини аҗрыча кә-
түрмәмэк.

сосолизмә кетмәмэк... (8 вэ 9-чу §-лар)

бејнәлмиләлчи пролетарлар

(4) Борҗб'ерг вэ *И н т е р н а с и о н а л*

(+5) үч чәрәјан:

(а) капиталистләр ләһинә

(б) тәрәддүд едәләр (халгчылар
вэ меншевикләр)

(ү) бејнәлмиләлчи пролетарлар
капиталистләр чохлауда халг-
чылар вэ меншевикләр бејнәл-
миләлчи пролетарлар

+ (6) Коалисјон

һөкүмәт

(7) Милли

мәсәлә Финландија

капиталистләр

меншевикләр вэ халг-
чылар

бејнәлмиләлчи пролетар-
лар

8) Хырда буржуа мүдафиәчиләр блокуна гаршы
бејнәлмиләлчиләрлә бирләшмәк...

9) Һазыркы дөвр: сосолизмә мүнәсибәт

(а) капиталистләр

(б) меншевикләр вэ халгчылар (сосолизм
јох)

(ү) бејнәлмиләлчи пролетарлар

10) партија програмы.

* *и м п е р и а л и з м* һаг-
гында

д ө в л а т һаггында

И н т е р н а с и о н а л һаг-
гында.

11) сосолизмә кетмәк NB

12) Советләр

{ јерләрдә никншаф }
{ мәркәздә ләнкимә }

ЕЕ — Јени сечкилар...

(В. о.!!)

III

Јени шэрант:

- { (α) Ешидилмэмиш легаллыг...
- { (β) Гаршымызда он милјонлар вардыр...
- { (η) Көрүнмэмиш мигјасда ифлас эрэфәси (бачлычасы)...

Inde: (мүһарибэ—вэ ачлыг)

- { Хырда буржуа тэрэддүдләринэ гаршы пролетар хэттиндэ даш кими мөһкәм олмалы —
- { —Күтлэлэрэ инандырмагла, «и з а н е т м а к л а» тәсир көстөрмәли—
- { —Ифласа вэ феврал ингилабындан 1000 гат күчлү ингилаба хазырлашмалы.

Хырда буржуазияны тэрэддүдләри:

- { Тротски...
- { Ларин вэ Биншток
- { Мартов
- { «Новаја жизнь»

к.ү т л а: (Көндли гурултајы)

Тәшвиғатчыларын + тәблиғатчыларын + тәшкيلاتчыларын + etc. көһнә тәркиби?

Ј е н и г ү в в э л э р (адамсызлыг).

(α) Партија үзвләринин бөјүк јыгынчаглары (нечә ки)

(β) тәшвиғатчылар + тәблиғатчылар + тәшкيلاتчылар коллекијаларынын он гат артырымасы Нечә? Б и л м и р э м. Лакин ону мөһкәм билирәм ки, бунсуз, пролетариат ингилабындан данышмаға да д э ј м э з.

(γ) Группларла — күтләви тәшвиғат (versus митинг тәшвиғаты.)

(γ) һабелә тәшкيلات.

(б) Максимум марксизм=максимум популјарлыг вэ садәлик («Umschlag»).

(б) Пролетариатын вэ јарым пролетариатын партијасы=фәһләләрин

вэ ән јохсул көндиләрпп партијасы...

(б) Максимум марксизм = (Umschlag) максимум популярлыг эи јохсул кәндлиләр.

Демогикија? Бүтүн ингилабларда һаманы бунда иттиһам етмишләр.

Мәһз марксизм — тә'минатдыр...¹

1917-чи ил мајын 6-ы илә 8-и

(19-у илә 21-и) арасында јазылмышдыр.

Сијаси-маариф идарәләринин II Үмүмрусија гурултајындакы нитгин планы

Јени иштисади сијасәт вә сијаси-маариф идарәләринин вәзифәләри

1. Доғрудан-доғруја коммунистчәсинә дејил, «јам кечмә вә јанашма јолу илә».

2. Мәғлубијјәт вә кери чәкилмә — јени һүчүм үчүн.

3. Ким даһа тез бачарыб истифадә едәчәкдир, капиталистләр, јохса биз?

4. «Шәхси мараг»... Кәйдлиләр, фәһләләр, мүтәхәс-сисләр, онларын һаггында едилән бир јығын ахмаглы-лар.

5. Ичарәдарлардан вә капиталистләрдән *ө ј р ә н мә-ли. Чидди, чо х б ө ј ү к* дәрс.

6. Нечә олурса-олсун *истеһсалын жүксәлдилмәси.*

Сиз идарәләрдән кәнардасынызмы? Һәтта даһа јаж-шыдыр ки, кәнардасыныз.

7. *Савадлылыг.* Савадсызлыгын ләғв едилмәси. ләкин хәјалда дејил + вә савадсызлыгы ләғв етмәк ко-миссијасынын ләғв едилмәси. 19.VII.1920.

Савад чәһәтдән кери галаи губернијаларын вә гәзә-ларын биабырчы сијаһысы.

8. *Мәдәнијјәтин жүксәлдилмәси.*

(Һәр чүр бөјүк сијаси чеврилишдән сонра узун бир заман «һәзм етмәјә», «мәнимсәмәјә», истифадә етмәји өјрәнмәјә, илкин габа вә кобуд тикинтини јажшылаш-дырмаға кедир).

9. Гауниилијин жүксәлдилмәси... ингилабда гауни-лијин һәдләрини әсла унутмајараг, гаунилик уғрунда мәдәни мүбаризә апармағы өјрәтмәк. *Инди* бәла бунда

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 452—455.

дежил, бир жыгын ганунсузлуглардыр.

10. Хусуси оларак рүшвәт һаггында. Рүшвәтә гаршы мүбаризә үчүн ким нә етмишдыр.

10. bis*. Бүрократизм вә сүрүндүрмәчилик.

11. Истеһсал тәблиғаты, кәндлинин дәрһал гавраја биләчәји истеһсал мүвәффегијјәтләринин нәзәрә чатдырылмасы, мүвәффегијјәти нәзәрә чатдырмаг, тәблиғ етмәк вә изләмәк бачарығы.

12. Тәсәррүфат гуручулуғунун әмәли мүвәффегијјәтләри — — — мәсәләнни маһијјәти бундадыр. һәр шеји бунунла јохламалы.

Үч дүшмән

Коммунист лов-
ғалығы — дүш-
мән будур

Савадсызлыг
Рүшвәт

13. ЕЕ Дөрд вәсијјәт:

(1) Әда илә әлләмәлик ет-
мә, коммунизмлә ловғалан-
ма, сәһләнкарлығы, аварачылыгы, обломовчулуғу, керилијн бөјүк сөзләрлә пәр-
дәләмә;

(2) савадсызлығы ләғв ет;
(3) рүшвәтә гаршы мүбаризә
апар;

(4) сөзләр сөз оларак гал-
мамаг үчүн бүтүн өз ишини
тәсәррүфат гуручулуғунун
әмәли мүвәффегијјәтләрилә
јохла.

1921-чи ил октябрын
17-дәк јазылмышдыр.

Габагчадан дүшүнүлмүш план әсасында, нитгин ичтимаи истигамәти вә онун аудиторјаја көстәрәчәји тә'сир, натиғдән бир сыра јоллардан истифадә етмәји тәләб едир; бу исә нитгин композисијасы үчүн чох мүһүмдүр.

В. И. Ленин һәлә 1901-чи илдә «Свобода» журналы һаггында мәғаләсиндә садә (попул-
јар) бир дилдә јазан јазычынын бајағы (вул-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 555—556.

гар) јазычыдан нә илә фәргләнмәси барадә дејирди:

«...Садә јазан бир јазычы неч дә дүшүнмәјән, дүшүнмәк истәмәјән вә ја дүшүнмәк бачармајан бир охучуну нәзәрдә тутмур, — әксинә, бу јазычы аз һазырлыглы охучунун чидди баи ишләрмәк нијјәтиндә олдуғуну нәзәрдә тутур вә онун белә бир чидди вә чәтин ишлә мәшғул олмасына *јардым едир*, она истигамәт көстәрир, онун илк аддымлар атмасына јардым едир вә сонра мүстәгил ирәлиләмәјә *өјрәдир*. Бајағы бир јазычы, дүшүнмәјән вә дүшүнмәк габилијјәти олмајан охучуну нәзәрдә тутур, һәмин охучуну чидди елмлә мәшғул олмағда илк аддым атмаға сөвг етмир, әксинә, мә’лум бир нәзәријјәнин *бүтүн* нәтичәләрини ејбәчәр һалда садәләшдирир, дузсуз мәзнәкә вә нағыл шәклинә салыр вә «һазыр» шәкилдә охучуја тәгдим едир, беләликлә дә охучу бу һорраны һәтта чәјнәмәли дә олмур, ону анчаг удмалы олур».¹

Доғрудур, бу мәгаләдә садә јазанлар һағында данышылыр, лакин В. И. Ленинни бу көстәришини ејнилә шифаһи нитгә дә аид етмәк олар, һәмни тәләбләри понулјар патиг гаршысында да гојмағ олар.

Тәчрүбәли мүһазирәчи, мә’рузәчи чыхыш едиркәи јалныз өз нөгтеји-нәзәрини, мүлаһи-зәләрини ифадә етмәклә кифајәтләнмир; о, динләјичиләрә һазыр нәтичәләр вермир, ауди-торија илә үнсијјәт сахламаға чалышыр, онун-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, V чилд, сәһ. 322—323.

ла өзүнэмэхсус бир жолла «мүбәһисә» апарыр, ону инандырмаға чалышыр, һәтта, бә'зи елә бил ки, онула мүбәһисә едир, она тә'сир етмәјә чалышыр. Натиг динләјичиләри һәмишә нәзарәт алтында сахламаға, онларын диггәтини өзүнә чәлб етмәјә фикир вермәлидир; унутмамалыдыр ки, динләјичиләр чох вахт тәркибчә, мараг, һәвәс вә үмуми һазырлыг етибары илә мүхтәлиф ролурлар.

Аудиторија илә үнсијјәт сахламаг, онуи марагыны көзләмәк, фикир вә дүшүнчәләрини һәрәкәтә кәтириб ојатмаг, өз чыхышынын композисијасы үчүн натигдән бир сыра јоллар арамагы тәләб едир.

Елә мә'рузәчи вә мүһазирәчиләр вардыр ки, онлар аудиторија илә бирликдә гаршыја гојулаи мөвзуја даир уча сәслә фикир мүбәдиләси едирләр: өз гаршыларында мүбәһисәли мәсәләләр гојур вә өзләри она чаваб верирләр, мүмкүн олаи бә'зи етираз вә шүбһәләр ирәли сүрүрләр, онлары ајдынлашдырдыгча мүәјјән нәтичәләрә кәлиб чыхырлар. Бу исә, динләјичиләрини диггәтини кәскинләшдириб, онлары һәлл едиләчәк проблемин маһијјәтинә чәлб етдијиндән, чох әлверишли вә сәмәрәли бир јолдур.

Бә'зи натигләр өз чыхышларыны чанлы вә мараглы етмәк үчүн риторик (натиганә) суаллардан истифадә едирләр. Белә суалларда тәһлил натиг тәрәфиндән һазыр шәкилдә верилр. Бу суалларын вәзифәси динләјичиләрини диггәтини һәрәкәтә кәтирмәк вә өјрәнилән фактларыи, һадисәләрин, булар арасында

олагэлэрин, нэтичэлэрин вэ нээл олунан башга мээсэлэлэрдэ эн мүнүм мүддээларын дэрк едилмэснидэ шүүрлүүлүгү жүкөөлтмөкдир.

Бу суалларын хүсүснэжэти ондадыр ки, онлар динлэжичилэрдэн чаваб тэлэб етмир. Мүнүһазирэчи данышаркэн гаршыда суаллар гөжүр вэ һэмни суаллара өзү чаваб верир.

Елэ натиглэр вардыр ки, онлар иллүстратив материаллардан (эжани вэспитэлэрдэн) истифада едир, мүхтэлиф һадисэлэр сөjlэжир вэ ја бэди эсэрлэрдэн ситатлар кэтирирлэр. В. И. Ленинни өз нитглэриндэ бир сыра жазычыларын: Гогол, Гончаров, Салтыков-Шедрин, Чехов вэ башгаларынын эсэрлэриндэн чох усталыгла вэ кениш мигжасда истифада етмэси бизэ мэлүмдур. Елэ натиглэр дэ вардыр ки, онлар нитглэриндэ мээмүнча чох чидли олан мөвзулара, јери кэлдикчэ јумор үнсүрлэри элава едирлэр.

Бурада истэр-истэмээ мөшһур жазычы А. П. Чеховун «Чансыхычы тарих» адлы һекајэсиндэки профессорун сөзлэри јада дүшүр.

«Он беш дэгигэ, жарым саат мүнәзирэ охујурсан вэ бир дэ көрүрсэн ки, тэлэбэлэр көзлэрини тавана зиллэжиблэр, бири дэсмалыны чыхармаг үчүн элини чибниэ салыр, бир башгасы јанпөртү отуруб, үчүнчүсү өз-өзүнэ күлүр... Һэ, бу о демөкдир ки, диггэт јорулмушдур. Тез бир тэдбир көрмөк лазымдыр. Елэ биринчи имкандан истифада едэрэк, мән ортаја күлмөли бир сөһбөт салырам. Аудиторијада отурмуш јүз элли тэлэбөнин симасы күлүмсәмәјэ башлајыр, онларын көзлэри шән-

ликлэ парылдајыр, аудиторијадап исэ чох чэлд вэ сүр'этлэ өтүб кечэн дәниз далғасына бәнзәр бир сәс ешидилир... Мән дә күлүрәм. Артыг диггәт јорғунлугдан азад олмушдур, мән дә мүһазирәни давам етдирә биләрәм».

Шифаһи нитгдә мүһүм мәсәлэләрдән бири дә ону нечә башламаг вэ нэ чүр гуртармагдыр. Күтләви чыхышын композициясы вэ гисмән дә нитгин башланғычы вэ сон һиссәсини ролу һаггындакы мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн көркәмли нәтигләрин В. И. Ленин, А. В. Луначарски, М. И. Калинин, С. М. Киров, Нәриман Нәриманов, Әлиһејдәр Гарајев, Руһулла Ахундов вэ башгаларынын күтләви чыхышлары бизә чох зәнкин материал верир.

Бу маһир сөз усталарынын нитгләрини охудугда, өз чыхышларынын планыны нечә сәлигә илэ тәртиб етдикләрини, бир мәсәләдән башга бир мәсәләжә нечә бир мәнтиги ајдынылыгла кечдикләрини, кәтирдикләри дәлилләрин системиндәки ардычылығы, диаләјичиләрә гүввәтли тә'сир көстәрмәк мәгсәди илэ өз чыхышларыны нэ чүр бачарыг вэ мәһарәтлә башлајыб гуртардыларыны ачыг көрмәк олур.

Онлар адәтән, аудиторијанын тәркибини нәзәрә алараг, өз нитгләрини кириш һиссәсини бир нөв психоложи һазырлыға чевирирдиләр.

Белә нәтигләр өз чыхышларында јекнәсәглижә (шаблона) јол вермәздиләр, онларын нитгләрини мәзмуну, шәраити тәләбини кө-

рә, һәмнишә мұхтәлиф олу, нитгин әсас вәзи-
фәси вә мәзмуну илә мұәјјәнләшдирилирди.
Ејни заманда онларын сон сөзләри дә һәм
мұхтәлиф формалы, һәм дә нитглә сых сурәт-
дә бағлы олурду. Бүтүн бунлар нитгдә ирәли
сүрүлмүш мұһакимәләрин мәнтиги нәтичәлә-
ри олмагла бәрабәр, һәм дә нитг мелодија-
сынын сон аккорду кими оәсләнирди.

Биз көһнә китаб, журнал вә гәзет сәһифә-
ләрини вәрәгләркән, орада кечмиш нигилаб-
чыларымызын, мұһазирәчи, мә'рузәчи, әдиб,
шәир, тәблиғатчы вә тәшвиғатчыларымызын
көзәл вә парлаг нитг нүмунәләринә раст кә-
лирик. Бу көзәл сөз усталары кәләчәк нәсил
үчүн ирс олараг, тәкчә нитг нүмунәләри гојуб
кетмәмишләр; онлар ејни заманда нәтиглик
мәһарәтиниң изәријјәсини ишләјиб һазырла-
мағымыз үчүн мұәјјән бир тәмәл дашы гојуб
кетмишләр.

Натигин чыхышында ән мәс'ул момент вә
әи чәтини иш динләјичиләрин диггәтиниң чәлб
етмәкдир. Мұһазирәчинин елә биринчи сөзлә-
ри чох садә, ајдын вә марағлы олмалыдыр
ки, о, динләјичиләрин диггәтиниң дәрһал кәнар
шејләрдән јайындырыб өзүнә јөнәлтсин вә өз
үзәриндә мәркәзләшдирә билсин.

Чыхыш заманы, елә илк сөзү башлајан
кими динләјичиләрин диггәтиниң јайырмаға
гојмајан, ону чиловлајыб сахлајан «гырмағ-
лар» мұхтәлиф ола биләр. Бурада нитгин
мөвзусу илә бағлы олан марағлы вә ја тәәч-
чүблү бир һадисә һаггында данышмағ јахуд
һәјати бир мисал кәтирмәк олар; әкәр мөвзу

вәтәһпәрвәрлиҗә аиддирсә, бирдән-бирә чы-
хыша ше'рлә, мәсәләп, Аббас Сәһһәтин:

«Көһлүмүн севкили мәһбубу мәһним,
Вәтәһимдир, Вәтәһимдир, Вәтәһим...»

мисралары илә башланан ше'рини әзбәрдән,
ифадәли сурәтдә сөйләмәк олар; әкәр сәһбәт
ишдән, кеҗфиҗәтдән кедирсә, чыхыш тәнбәл-
лиҗә, бошбоғазлыға гаршы јөнәлдилмишсә
шаир Зија Пашанын:

Аҗинәси ишдир кишинин лафә бахылмаз,
Шәхсин көрүнүр рүтбеҗи-әгли әсәриндә...

беҗти илә башланан мәснәвисини јеиә дә әз-
бәрдән вә ифадәли сурәтдә сөйләмәк олар; ја-
худ да јеиә дә мүәҗҗән дәрәчәдә мөвзу илә
бағлы олан вә динләҗиҗиләр үчүн көзләнилмәз
вә гәрибә бир мәзһәкә, ләтифә данышмагла
әсил мәтләбә кечмәк олар.

Белә бир мүгәддимә илә нитгә башламаг
үчүн габагчадан чидди фикирләшмәк, һәр
шеҗи өлчүб бичмәк лазымдыр. Аудиториҗанын
диггәтини өз үзәриндә мәркәзләшдирмәк мәг-
сәди илә чыхышын әввәлино артырылан бу
«бәрдашын» (илк сөзүн) мөвзуја бағлылығы-
ны натиғ әтрафлы дүшүнмәлидир. Шүбһәсиз,
бу мәсәләнин өзү дә јаҗадычы бир ишдир.

Биз бу вахта гәдәр шифаһи нитги башла-
магдан данышырдыг; инди исә кәлини ону
(нитги) нә чүр гуртармаг мәсәләсини мүәҗ-
јәнләшдирөк.

Нитгин сонунда бүтүн деҗиләһләр јекун-
лашдырымалыдыр, еҗни заманда бу мәһһәлә,

чыгышын эввэли, башлангычы илэ элагэлэн-дирилмэлидир. Нитгин сону, мусиги эсэринии сон аккордунда олдугу кими, бүтүн мәсэлэни һэлл едир вэ битирир. Нитгин сону елэ олмалыдыр ки, динләјичилэр артыг мәтләбини битдијини мұһазирәчинин сәс тонундан да һисс едә билсинләр.

Беләликлә, нитгин башлангычы вэ сону, мұһазирәнин мәзмуну илэ үзви сурәтдә бағлы олмалы, мәзмунуи мәгсәди вэ үмуми мәнасына ујғун кәлмэлидир.

Мұһазирәнин вэ үмумијјәтлә шифаһи чыгышын башлангыч вэ сон һиссәси мәсәләси һаггында совет методистләри вахтилә өз фикирләрини мәтбуат сәһифәләриндә билдирмишләр, бу мәсәлә дил-әдәбијат мұәллимләринн инди дә марагландырмагдадыр.

И. Ј. Кленитскаја вэ Л. Ј. Ковалјованыи јаздыглары «Китабы севмәји өјрәнин» адлы эсәрдә «Билмирәм ичә башлајым вэ нә чүр гуртарым» башлыглы бир фәсил вардыр. Бурада мұәллифләр нитгин башлангычы үзәриндәки ишә чох бөјүк әһәмијјәт верирләр. Онлар гејд едирләр ки, чох вахт шакирдләри чәтин вәзијјәтә салан анчаг нитгин башлангычыдыр. Башлангычдакы јарадычылыг бүтүн нитги чанлы вэ оржинал едир; әкәр шакирд нитгә јекнәсәг, басмагәлиб (стандарт) шәкилдә дејил, өзү билдији вэ истәдији кими башлајырса, тәбинидир ки, елә о шәкилдә дә чыгышыны давам етдирмэлидир.¹

¹ И. Е. Кленецкая, Л. Е. Ковалева. Учите любит книгу. М. «Знание», 1963, стр. 49.

Һәм мин мәсәлә илә әлагәдар олараг, дил-
әдәбијјат мұәллими, нитги мараглы башла-
мағы дүшүнмәјә даир шакирдләрә һәтта
хүсуси чалышмалар да тәклиф едә биләр.
Мәсәлән:

«Өлүләр» комедијасы охунуб тәһлил олун-
мушдур; орадакы һадисәләр изаһ едилминш
бүтүи мәсәләләр һаггында данышылмышдыр.
Мүәллим евә белә, бир тапшырыг верир: «Кә-
лән дәрс үчүн кефли Искәндәр һаггында
синифдә нитг сөјләмәјә, чыхыш етмәјә һазыр-
лашын!» Сонра мүәллим әләвә едир: «Билир-
сиз нә вар? Кәлини кефли Искәндәр һаггында
хүсуси бир формада чыхыш етмәјә һазырла-
шаг, елә едәк ки, нитгини башланғычы мараг-
лы олсун, буна кәрә кәлини нитгимизин әввәли
үчүн фикирләшиб мараглы имканлар тапар!»
Шакирдләр сусурлар. Мүәллим һисс едир
ки, әввәлчә онлара нүмунә кәстәрмәк лазым-
дыр. Сонра о, учадан дејир: «Ушаглар, кәлини
белә башлајаг: һачы һәсән ағаныи еви... Шә-
һәрин һачылары, мәшәдиләри, кәрбәләјыла-
ры тез-тез гапыны ачыб нә исә сорушур вә
сонра ичәри дахил олуб, Шейх Нәсрулланыи
өлү дирилтмәк хәбәрини бөјүк бир инам вә
тәәччүблә бир-бириндән сорушурлар. һамы
һәјәчан кечирир, һамы һейрәт вә горху ичә-
рисиндәдир. һачы һәсән ағаныи арвады, ғы-
зы, нөкәри вә гуллугчулары ора-бура гачыб,
јыг-јығыш едир вә чох мө'мин вә гејри-ади
бир гонағы гаршыламаг үчүн һазырлыг кө-
рүрләр. Сәһнәдәкиләр ики-бир, үч-бир күнч-
ләрдә топлашыб, чох чидди бир һалда сәһбәт

едирләр. Лакин бу адамлардан кәнарда чох кәдәрли вә дүшүнчәли бир нәфәр дајанмышдыр. О кимдир? Бу һачы һәсән аганын оғлу Искәндәрди. Бәс бу һәјәчанлы сөһбәтләрдә о нә үчүн иштирак етми? Мүәллим елә бу-радача изаһ едир ки, ушаглар, сиз һәмин «нә үчүн?» суалына чаваб вермәлисиниз. Бу «нә үчүн?» суалы васитәси илә мәсәләни ачыб тәһлил етмәли вә Искәндәрлә Шейх Иәсрулла вә һачы һәсән агалар арасындакы конфликт, керидә галмыш авам, фанатик мүнхитлә Искәндәрин мүбаризәсини вә башга мәсәләләри көс-тәрмәјә чалышмалысыныз.

Бүтүн синиф бу барәдә фикирләшиб чалышмалар апары; ајры-ајры шакирдләр бу вә ја башга јолла башламағы тәклиф едирләр, синиф бу тәклифләри мүзакирә едир, мүәллим һәр јени тәклифин үстүн вә нөгсан чәһәтини көстәри. О, ејни заманда шакирдләрә сүн'и јолларла «мараглы башланғыч» јаратмағы мәс-ләһәт көрмүр вә өјрәдир ки, нитгин башлан-ғычыны тәртиб едиркән, әсил мөвзуја асан вә тәбни јолла кечмәји јаддан чыхармасынлар.

Бә'зән мүәллим ајры-ајры һалларда нәдән башламаг мүмкүн олдуғуну шакирдләрә мәс-ләһәт көрүр. «Искәидәрин сизә ән чох хош кәлән хусусијјәти нәдир? Сизчә Искәидәрин ән башлыча чәһәти нәдәдир? Јахуд да керидә галмыш авам мүнхитлә Искәндәр арасындакы конфликтин сәбәбләриндән башлаја биләрсиниз».

Иши тәхминән белә тәшкил етдикдә, ша-

кирдлэрин чавабы бир-биринин сјни олмур вэ стандарт шэкил алмыр.

Нитгин нормативлији проблеми

Инди дэ, шифаһи нитг усталыгынын үчүнчү чәһәтиниә—материалын дил чәһәтдән формалашдырылмасына кечәк.

Һәр бир иатиг дүзкүн данышмаг габилијјәтинә јијәләнмәлидир. Лакин дүзкүн нитгин мәчбури нормалары вардырмы? Нитг тәлиминин јолларыны ајдынлашдырмагдан әввәл, бу суалын үзәриндә мүтләг дајаймаг лазымдыр.

Әдәби нитг нормалары мәсәләси, елә илк бахышда көрүидүү кими, о гәдәр дә асан бир иш дејилдир. Әксинә чох мүрәккәб вә чәтин бир мәсәләдир.

Лакин кечмишдә олдуғу кими, инди дә бә'зән елә дилчи, педагог вә јазычылара раст кәлмәк олур ки, оңлар лүгәтләрдә мүәјјәнләшдирилмиш дил нормалары мәсәләсинә вә үмумијјәтлә әдәби дил үчүн тамамилә мөһкәм гајдалар гојмаг имканына шүбһә илә јанашырлар.

Биз, дил тарихимизә диггәт етсәк орада да бир-биринә зидд олан ики мејлин вә мүнәсибәтин олдуғуну көрәчәјик. Бир тәрәфдән, чәмијјәтин тарихи вә мәдәнијјәтин инкишафы илә сых сурәтдә бағлы олан дилин арасы кәсилмәдәи дәјишдијини, нитгдә бир чох сөз вә ифадә тәрзләринин (ибарәләрин) әмәлә кәлдијини, буиларын бир мүддәт јашајыб сонра да өлүб

арадан чыхмасыны көрүрүк. О бири тэрәфдән исә, техника, елм, инчәсэнәт вә дәвләт гануп-веричилијинин мејдана кәлмәси, инкишафы илә әләгәдар олараг, мүәјјән дөврдә нисанын фикир вә һиссләрини даһа дәгиг, там вә ајдын сурәтдә ифадә едә билән, чәмијјәт үчүн ән әлверишли сөз вә сөзбирләшмәләрини сечиб мүәјјәнләшдирмәк, бунлары мөһкәмләндириб нормалашдырмаг вә һамы үчүн мәчбури шәклә салмаг тәләбинин ортаја чыхдығыны көрүрүк. Бәјәнилмиш јени нормалар һамы тәрәфиндән гәбул олунур; бу нормаларын бир һиссәси көһнәлмәјә башлајыр; көһнә нормаларын тәрәфдарлары бунлары һәр вәчһлә мүдафиә едирләр, елм вә әдәбијјат саһәсинин хадимләри исә «Көһнәпәрәстләрлә» мүбарнзәјә башлајыр вә јени тәклифләр ирәли сүрүрләр.

XIX әсрии сонлары вә XX әсрин әввәлләриндә тәхминән белә олмушду. Бу заман габагчадан азәрн зијалылары, алим вә јазычылары (Һәсәибәј Мәликов Зәрдаби, Нәриман Нәриманов, Фиридунбәј Көчәрли, Маһмудбәј Маһмудбәјов, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев вә башгалары) әдәби дили үмүмхалг дили әсасында гурмағы зәрури һесаб едирдиләр. Олар гәлиз әрәб, фарс јахуд османлы сөз вә ибарәләринин дилимиздә көк салмыш галыглары вә көһнә әдәби дил нормаларына гаршы чыхараг, азәри дилинин сафлығы, садәлији вә хәлгилији уғрунда чәсарәтлә вә јорулмадан мүбаризә апарырдылар.

Бурада, шифаһи нитг тәлими мәсәләсинә даир мүәллимин гаршысына бир сыра суал-

лар чыха билэр: 1) мәктәбдә әдәби дилин нормалары мәсәләсини нечә һәлл етмәли? 2) бу мәсәлә илә әлагәдар олага, шакирдләрин сөз јарадычылығы ишинә нечә јанашмалы? 3) мүәллим шифаһи нитг тә'лими мәсәләсини һәлл едиркән, һансы үмуми принципләри рәһ-бәр тутмалыдыр?

Һәмни мәсәләдә белә мүддәадан чыхыш етмәк лазымдыр: әдәби дилин нормаларына ји-јәләнмәк нитг мәдәнијјәтиниин әсасыны тәшкил едир. Мүәллим, мүәсир дилчилик елнимизин тәләбләринә вә мүкәммәл лүғәтләримиздә берилмиш мә'луматлара әсасланараг, јетишмәк-дә олаи нәсли планлы сурәтдә әдәби дилими-зин нормалары илә таныш етмәлидир.

Шифаһи нитгин дилинә верилән тәләбләр

Чыхыш үчүн материал сечмәк вә онун һиссәләри арасында мәнтиги әлагә јаратмаг нитгә һазырлашмағын биринчи зәрури чәһәти-дир; икинчи зәрури чәһәт исә данышанын фи-кирләрини мәнтиги ардычыллыгла нитгә че-вирмәк үчүн онлары чанлы вә тә'сирли сөзләр-лә ифадә етмәји бачармагдыр.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти тәрбијәснндә әсас вәзифә әдәби дилин нормаларына јијәлән-мәкдир. Шифаһи нитги дүзкүн тәшкил етмә-јин илк шәрти әдәби дили билмәк вә ондан ис-тифадә етмәкдир.

Әдәби чәһәтдән дүзкүн нитгә нечә јијәлән-мәли? Ону шакирдләрә иә чүр тә'лим етмәли?

Әдәби чәһәтдән дүзкүн нитгә чох вахт һәр адам өз шәхси јолу илә јијәләнир; лакии габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәләринә әсасланараг, нитгин лексик, морфоложи, синтактик, үслуби вә орфоепик чәһәтинә даир бир сыра үмуми мәсләһәтләр ирәли сүрмәк олар.

Бурада һәр шәјдән әввәл, дилни дүзкүнлү-јү вә тәмизлијинә диггәт етмәк лазымдыр; буна көрә дә һамымыз өз нитгимизи әдәби дилни нормаларына зидд олан сөzlәрдән хилас етмәјә чалышмалыыг. Бура, ушаглыгдан мәнимсәнилиб дилдә көк салмыш вә бир нәв адәт шәклинә дүшмүш бир чох сөzlәр дахилдир. Онлары кәләчәкдә чох чәтинликлә дәјишмәк вә ја ислаһ етмәк олур. Буларын мүәјјән һиссәси диалект (шивә) тәсири илә дилә кечмиш сөzlәрдир: бажы, гәрдеш, чијим, атон, нөш, кедајиш вә с. Бура ејни заманда харици мәишә'ли сөzlәрин тәһриф олунмуш шәкли дә дахилдир: *лабораторија* әвәзинә *лабалаторија*, *троллейбус* әвәзинә *трелебус*, *велосипед* әвәзинә *велсобет*, *трамвај* әвәзинә *транвај*, *телевизор* әвәзинә *телвизер* вә с.

Нитгдә өзүнә көк салмыш бу чүр дүзкүн ишләдилмәјән сөzlәрдән хилас олмаг лазымдыр. Бүтүн буилар динләјичиләрдә хошажәлмәз бир тәәссүрат јарадыр; нәтичәдә онлар һәммин нитгә, кифајәт гәдәр јүксәк мәдәнијјәти олмајан бир адам кими бахырлар.

Һәр сөздә мүәјјән бир һеча, сәсин учалыгына көрә, башгаларындан фәргләнир; буна *вурғулу* һеча дејилир. Шифаһи нитгдә бу чүр

нечалары ешитмэк чох әһәмијјәтли олдуғундан, белә вургуларда сәһвә јол верилмәмәлидир. Мәсәлән, нитгдә: **симә** әвәзинә **Сйма** демәк сәһвдир; **симә**-үз, сифәт, сурәт демәкдир. **Сйма** исә гыз, гадын адыдыр. Нитгдә белә сәһвләр чох вахт харичи мәншә'ли сөзләрдә едил: **кафедра** әвәзинә **кафедра**, **академик** әвәзинә **академик**, **некролог** әвәзинә **некролог**, **ијероглиф** әвәзинә **ијероглиф** вә с. дејилир. Белә сәһвләрә јол вермәмәк үчүн натиғ тсз-тез лүғәтләрә вә ја нитг ипкишафына даир вәсаитләрдән дүзкүи вургулу сөзләрин сијаһысына мурачиәт етмәлидир.

Шифаһи нитг үчүн бөјүк нөгсан һесаб едилән түфејли сөзләрин ишләдилмәсинә гаршы да чидди мүбаризә апарылмалыдыр. Мәсәлән, данышығ заманы ее... мм... шеј, зад, билирсән, баша дүшүрсәнми, нечә дејәрләр, демәли ки, бахыб көрүрүк ки, вә с. кими түфејли сөзләрин ишләдилмәси чидди нөгсан сајылып.

Нитгдә белә сөзләрин ишләдилмәсинин сәбәби, чох вахт натиғин бирдән-бирә лазым олан сөзү тапыб ишләдә билмәмәсиндән ортаја чыхыр; бу заман онун нитгиндә хоша кәлмәз, дарыхдырычы бир фасилә әмәлә кәлир вә о да һәмин «демәк ки», «нечә дејәрләр» кими түфејли сөзләри ишләтмәјә башлајыр. Нитгләриндә белә нөгсан олан адамлар араҗла, јаваш-јаваш данышмаға вә өзләрини һәмишә нәзарәт алтында сахламаға сә'ј етмәли, түфејли сөзләрин ишләдилмәсинә јол вермәмәлидирләр. Бурада јахын бир јолдашыи көмәјиндән дә истифадә етмәк олар. Сән данышдыгча

нитгиндә олан түфејли сөзләри јолдашыи тәк-
рар етмәклә сәнә билдирир. Сән дә икинчи
дәфә данышаркән онлары тәкрар етмәмәјә ча-
лышырсан. Белә һалларда, шүбһәсиз, јолда-
шындан инчимәмәли вә онун гејдләрини разы-
лыгла гәбул етмәлнсән.

Әдәби дил үчүн горхулу һаллардан бири
варваризм — јә'ни лузумсуз олараг әчпәби
сөзләри дилә долдуруб ону гәлиزلәшдирмәк
вә анлашылмаз бир һала салмаг, о бири исә
вулгаризм — кобуд сөз вә ифадәләрдән, ја-
худ жаргонлардан нитгдә истифадә етмәкдир.

Вулгаризм вә жаргонизмни әдәби диллә
һеч бир әлагәси олмадыгындан, бунларла чил-
ди мүбаризә апармаг лазымдыр. Натиғ өз чы-
хышларында бунлардан гәти олараг истифадә
етмәмәлидир. Бә'зән жаргон сөзләрини һәвәс-
карлары олан натиғләр јазычыларыи сәләһиј-
јәтинә истинад едиб дејирләр: «әдибләр вә
шаирләр өз әсәрләриндә вулгаризмдән истифа-
дә етдикләри һалда бәс биз нә үчүн етмәјәк?»

Бурада ики мәфһуму: «әдәбијјат дили»
илә «әдәби дил» мәфһуму арасындакы фәрғи
дәгигләшдирмәк лазымдыр. Һәјат мүрәккәб
вә чохнөвлү олдуғу кими, бәдни әдәбијјатын
дили дә мүхтәлифнөвлүдүр, јазычы һәјатымыз-
да олан бә'зи нөгсан чәһәтләри, гара ләкәләри
реал бир сурәтдә тәсвир етмәк мәгсәди илә
чох вахт мүәјјән типни дилиндә, үслубунда
вә нитгиндәки кобудлугу көстөрмәклә о ада-
мын портретини чәкмәли олур.

Әдәби дил исә үмумхалг данышыг дилин-
дән инсани үнсийјәтләр үчүн, елм вә инчәсә-

нотин иякышафы үчүн эн чох имканлар жардан бүтүн гиймәтли, дәгиг сөз вә ифадәләри сечиб аҗырыр. Белә бир дилдә (әдәби дилдә) вулғаризмләрә вә жаргоиа јер ола билмәз.

Шифаһи дил чанлы вә ифадәли олмалыдыр. Буна көрә дә белә бир дил үчүн өлү вә тәсирсиз сөзләр, јекнәсәг чүмләләр зијанлы вә горхулудур. Бу сөзләрдән бир гисми көһнәдән дилимизә кечиб көк салмышдыр, бир гисми исә индики дөврүмүздә әмәлә кәләнләрдир; мәсәлән, «мәсәләни бүтүн ајдынлығы илә гаршыда гојмаг лазымдыр,» «мәсәләни кәскинләшдирмәк лазымдыр», «күтләви иш хәттилә мәсәләни бағламаг лазымдыр» вә с.

Шакирдләрин дилиндә сон заманлар өзләринә мәхсус мәктәб шаблонлары (јекнәсәг сөзләр) әмәлә кәлмишдир. Елә терминләр (истилаһлар) вардыр ки, онлар өз-өзлүјүндә һәм елм үчүи, һәм дә мәктәб иши үчүн чох гиймәтли вә кәрәклидир. Шакирдләрин чавабларында, инша јазыларда тез-тез раст кәлдијимиз елә терминләр дә вардыр ки, онлар өз илкин конкрет мәпаларыны итирмишдир. Мәсәләи, «образ» сөзүнү алаг; бу сөз әдәбијатшүнаслыгда әсас мәфһумлардан биридир, бунсуз инчәсәнәтә даир һеч бир тәдгигат иши апармаг мүмкүн олмаз. Лакин ушаглар: «Биз бу күн Севил образыны данышдыг, сабаһа да бизә Балаш образыны вердиләр»—дедикдә јахуд ишша јазаркәп: «Алмаз образынын формалашмасына совет тәрбијәси бөјүк тәсир кәстәрмишдир»—дедикдә, ајдын олур ки, онлар образ сөзүнү характер (вә ја характе-

ристика) сөзү илэ гарышдырырлар, белэлик-
лэ «образ» термини өз әдәбијјатшүпаслыг мәз-
мунуну итирмиш олур.

Нитги зәнкинләшдирмәк вә онун ајдынлы-
ғыны, дәгиглик вә ифадәлилијини күчлә-
дирмәкдә синонимләрни — мә'нача јахын сөз-
ләри сечиб ишләтмәјин чох бөјүк әһәмијјәти
вардыр. Белә сионимләрдән нитгдә истифа-
дә етмәк үчүи кениш имканлар вардыр. Мәсә-
лән, шакирд әдәби әсәри өјрәниркән, ичтимаи
шәраити ајдынлашдырмалыдыр. Она ашағы-
да верилмиш синонимләрдән бирини сечмәк
лазымдыр: дәвр, эпоха, әср, вахт, заман. Бә'-
зән, шакирдләр ашағыдакы сөzlәри јериндә
ишләтмәкдә чәтинлик чәкир вә нечә сөјләмәк
лазым кәлдијини билмирләр: кечмиш, олмуш,
баш вермиш вә ја әмәлә кәлмиш. Јазычынын
јарадычылығында олан ичтимаи вә әдәби
әһәмијјәти гижмәтләндириркән, шакирдләр је-
нә дә синонимләрдән бирини сечмәли олур-
лар: бөјүк, нәһәнж, әзәмәтли, мисилсиз, јекә.

Фикри дәгиг ифадә етмәк тәләби ғыса вә
јығчам данышмаг мәсәләси илә сых әлагәли-
дир. А. П. Чехов «Ғысалыг (јә'ни фикри ғыса
вә јығчам ифадә етмәк А. А.)исте'дадын бачы-
сыдыр»—демишдир. О, тә'кидлә тәләб едирди
ки, һәр заман адам тәкчә јазмағы дејил, ејни
заманда артыг шејләри позмағы да бачарма-
лыдыр. Чехов бәдии нитг усталығыны һејкәл-
тарашлыгла мүгајисә едирди. О, бу хусусда
Ј. М. Шавроваја јаздыгы мәктубда белә гејд
едирди: «Сизин һејкәлләринизин бә'зи јерлә-
ри батыг, чыхыг көрүнүр... Сиз артыг шејлә-

ри гашыҗыб атмаг истәмирсиниз вә ја тәнбәл-
лик едирсиниз. Мәрмәрдән инсан сифәти дү-
зәлтмәк о демәкдир ки, орадан үзә (сифәтә)
охшамајан бүтүн шејләри гашыҗыб атмаг ла-
зымдыр».¹

А. П. Чеховун бу сөзләрини тамамилә бә-
дди әдәбијатын дилинә, ғыса вә јығчам да-
нышмаға да анд етмәк олар. Јығчамлыг һаг-
ғында олан бу тәләб шифаһи нитгә, натиблик
мәһарәтинә нә дәрәчәдә тәтблиг олуна биләр?

Шүбһәсиз, шифаһи нитг узунчулуғу (чүм-
ләпәрдазлыгы), сөзчүлүјү севмир. Әкәр дин-
ләјичиләр натиғ һагғында: «Онун чыхышында
су чох иди» десәләр, бу, бөјүк нөгсан сајыл-
малыдыр. Натиғ ғыса вә јығчам данышмагы
бачармалыдыр. Аталар «кәндирин узуну, сө-
зүи ғысасы» демишләр. Лакин бу һеч дә «нитг
узуи ола билмәз» демәк дејилдир. Нитг үчүн
ајрылмыш вахт онун вәзифәләриндән вә мәз-
мунундан асылыдыр. Бүтүн бунлара бахма-
јараг, нитгдә һәр бир фикир мүмкүн гәдәр
даһа ајдын, дәгиг вә јығчам, ејни заманда
вахта гәнаәт етмәклә ифадә олунамалыдыр.

Бурада шифаһи нитглә јазылы нитг ара-
сында олан бөјүк фәрги хатырламаг лазым-
дыр. Јазылы нитг чох надир һалларда тәкрат
тәләб едир; охучу мүәјјән фикри јахшы баша
дүшмәдикдә, икинчи дәфә мәтнә мүрачиғ
едир. Лакин шифаһи нитгдә бә'зи мәсәләләри
тәкрат етмәк вә ја дејиләнләри динләјичијә

¹А. П. Чехов, Собр. соч. в 12-ти томах, т. 12, М.
Госполитиздат, 1957, стр. 170-171.

даһа јахшы дәрк етдирмәк үчүн чүмләнни гу-
рулушуну дэјишиб јенидән сөјлөмөк лазым кә-
лир. Белә һалларда натиғ динләјичиләрә чох
заман мүнүм бир мәсәләни мәнимсәтмәк истә-
дикдә мұрачиәт етмәли олур.

Шифаһи нитгһи нормативлији јалпыз ај-
ры-ајры сөзләрин сечилмәси илә битмир, бу-
рада сөзләрин садә вә мүрәккәб чүмләләрдә
бирләшдирилмәси үчүн дә мүәјјән нормалары
көзләмәк лазымдыр. Бу исә нитгин синтактик
чәһәтидир ки, биздә бу мәсәлә һәләлик чох аз
өјрәнилмишдир. Бу мәсәләдә шакирдләр, һәт-
та бә'зән јашлылар да мүәјјән чәтинликләрдә
гаршылашырлар. Биз чох вахт натиғликдә
тәчрүбәси аз олан адамлардан тәхминән белә
сөзләр ешидирик: «Мән бүтүн сөзләри били-
рәм, лакин ајдын, анлашығлы вә көзәл чүмлә-
ләр гурмағ үчүн һәмин сөзләри бир-биринә
бағламағда чәтилик чәкирәм».

Шүбһәсиз ки, шифаһи нитг синтактик чә-
һәтдән јазылы нитгдән фәрғләнир; бу фәрғ,
һәр шејдән әввәл, өзүнү шифаһи нитгдә тәләф-
фүз олуиан чанлы сөзләрин һөкмән һәм инто-
насија, һәм дә мүәјјән дәрәчәдә мимика вә
жест тәләб етмәсиндә көстәрир.

Әлбәттә, шифаһи нитгин грамматика елми
тәрәфиндән формалашдырылмыш үмүми га-
нунаујғунлуғлары вардыр, белә синтактик нор-
малары нозмағ олмаз. Лакин бүтүн бунлара
бахмајарағ, шифаһи нитгдә истифадә олунан
садә вә ја мүрәккәб чүмләләрдә һәмин гану-
наујғунлуғлардан бә'зән узағлашмағ һалла-
рына да тез-тез раст кәлмәк олур.

Шифаһи нитг синтаксисинин өзүиә хас олан чәһәтләри, јалныз онун интонасијасында јахуд ифадәлијиндә дејил, һәм дә онун гаршыда гојдуғу вәзифәләрдән, ејни заманда динләјичиләрин тәркибиндән вә сәвијјәсиндән дә чох асылыдыр.

Сиз, бир алимин нитги илә мәктәб мүәллими јахуд тәшвигатчы вә тәблиғатчынын нитгини (һәр бирини өз аудиторијасында динләмәк шәрти илә) мүгајисә един. Бу, һәм сөzlәрин сечилмәси, һәм дә синтактик конструксиясына көрә мүхтәлиф олачагдыр.

Тәшвигатчы вә мәктәб мүәллими нитгләрини мүмкүн дәрәчәдә өз динләјичиләринин сәвијјәсинә ујғун шәкилдә гурмалыдыр. Буна бахмајараг онлар, мүрәккәб чүмлә, фе'ли бағлама вә ја фе'ли сифәт кими нитг конструксијаларындан тамамилә әл чәкә билмәјәчәкләр. Күтләви митингдә чыхыш едән тәшвигатчы гыса чүмләләр, мүбариз шүарлар вә чағырышларла данышмағы даһа үстүи тутур, онун нитгиндә мүтләг суал вә нида чүмләләри јахуд инверсија, јә'ни чанлы сөзүи тә'сирини, онун ефективлијини күчләндирә билән, дилә ифадәлик кәтирән васитәләр кениш јер тутур.

Шифаһи нитгә верилән сон тәләб онун тәләффүз чәһәтинә аиддир. Сизин сөјләмәк истәдијиниз шәјләр нә гәдәр мәзмунлу олса да, сиз нә гәдәр дәгиг, парлаг сөzlәрә вә ифадәләрә јијәләнмиш олсаныз да бүтүн бунлар һәлә «нитг» дејилдир. Нитгин варлығы үчүн сизин сөzlәриниз динләјичиләр гаршысында сәсләймәлидир, сиз дүшүидүкләринизни тәләф-

фүз етмәлисиниз, сәсиниз васитәси илә, интонасијаларла ону динләјичијә чатдырмалысыныз.

Нитгин мәзмуну илә ону тәләффүз етмәк васитәләри арасында там ујгунлуг олмалыдыр. һәр шейдән әввәл, натигдән јахшы диксија (тәләффүзүн ајдынлығы) тәләб олунур. Натиг учадан данышмалыдыр ки, онун сәси аудиторијанын арха сыраларына кедиб чата билсин. Лакин бу учадан данышмаг ғышгырыға чеврилмәмәлидир. һәмнишә ајдын сәслә данышмаг лазымдыр ки, һәр бир сөз, сәс динләјичиләрә чата билсин, бурада хүсусән чүмләннин сонундакы сөзүн тәләффүзүнә диггәт едилмәлидир.

Натиг нә гәдәр чанлы, тә'сирли вә гүввәтли данышса, динләјичиләр она бир о гәдәр мараг вә инамла гулаг асар вә дедикләринин дүзкүнлүјүнә әмин оларлар.

Шифаһи чыхышда диксија илә бәрабәр темпин (сүр'әтни) дә мүнһүм ролу вардыр. Натиг нә чох сүр'әтлә, нә дә һәддиндән артыг јаваш данышмалыдыр. Бунун үчүн о, габагча өз чыхышыны вахта көрә планлашдырмалы вә буну мөһкәм көзләмәлидир. Әкәр нитг узаныр вә динләјичиләри јорурса, дәрһал ону ихтисар етмәк лазымдыр.

Интонасија да нитгин ән мүнһүм чәһәтләриндән биридир. Интонасија—данышыгда сөзүн чаныдыр. Онун ики әсас нөвү вардыр: 1) мәнтиги интонасија, 2) емоционал-экспрессив интонасија. Мәнтиги интонасијада натиг сәсини учалтмагла (бә'зән дә сәси алчалтмаг-

рәкәтләре јол вермәмәлидир (мәсәлән, мұһазирә охујаркән узун мүддәт ајагларыны бир-биринин үзәринә ашырыб отурмамалыдыр);

3) натиғ динләјичиләри нәзәрә алмалыдыр, онлары диггәтини өзүнә чәлб етмәјә чалышмалыдыр. О, мұһазирә заманы нәзәрини һәмишә бир тәрәфә вә ја мұәјјән бир групп динләјичијә чевнрмәмәлидир.

Чанлы данышығ дилиндә бир сыра жестләрдән, јә'ни әл-гол һәрәкәтләрнидән дүзкүн истифадә етмәк бачарығы да мұәјјән әһәмијјәтә малиқдир. Лакии нитги динләјичијә чатдырмағ үчүн едилән һәрәкәтләрини һамысы истәнилән тәсири көстәрә билмир.

Механики жест, јә'ни сөзләрни мә'насы илә әлағәдар олмајан һәрәкәтләр (жестләр), һеч бир шеј нфадә етмәз. Белә һәрәкәтләр динләјичиләрни диггәтини нитгин мәзмунундан узаглашдырар, ону дәрк етмәјә мане олар.

Фәрди нитгин үслубу һаггында

Бизим һәр биримизин тәбиәтиндән, габилитет, үмуми инкишаф вә тәһсил дәрәҗәсидән асылы оларағ, өзүмүзә көрә нитг үслубу муз вардыр. Нә гәдәр инсан варса, бир о гәдәр дә нитг үслубу вардыр. Мәшһур шанр вә мұәллимләримиз Һүсеји Чавид вә Абдулла Шаиг 1924-чү илдә орта мәктәб үчүн нәшр етдирдикләри «Гәванди-әдәбијјә» дәрслијиндә јазмышдылар: «Бәјан ејни илә инсандыр, һәр шәхсин өзүнә мәхсус үслубу вә фикрини

бэјан етмэк тэрзи вардыр». Бу, догрудан да беләдир.

Лакни бүтүн һәјати һадисәләрдә олдуғу кими, шифаһи нитгдә дә һәр бир хүсусидә үмуми, конкретдә исә типик һадисә өз әкси-ни тапыр. Елә адамлар вар ки, оларда шифаһи нитгин ајры-ајры чәһәтләри: муһакимәләрни мәнтиглији, емоционаллыг, образлылыг, аһәнкдарлыг вә с. кими хүсусијјәтләр өзүнү парлаг вә гүввәтли дәрәчәдә көстәрир. Бу, нитгин рәнкарәнклијини, натиглијин типик үслубларыны даһа әјани вә ајдын тәсәввүр етмэк вә оиларын хүсусијјәтини тәјин етмэк үчүн бизә имкаи верир.

Натигләри типләринә көрә ики әсас нөвә ајырмаг олар: биринчиләр, өз нитгләриндә олан гүввәт, ајдынылыг вә фикир дәринлији, мәнтиги ардычыллыгла сүбүт етмәји вә инандырмағы бачармалары илә, икинчиләр исә нитгләринин емоционаллыгы вә образлылыгы илә фәргләнирләр.

Биринчи тип, натиглијин ән чох јажылмыш нөвүдүр. Белә натигләри: дөвләт идарәләринин трибуналарында, профессорларын кафедра-ларында, истәһсалат мушавирәләри вә ја мәктәбдәки дәрсләрдә ешидирик.

Тәкмилләшмиш натиглик пүмунәләринә ән чох В. И. Ленинин чыхышларында раст кәли-рик.

«Ленни чох чошгун сурәтдә вә инамла да-нышырды. Мән һисс едирдим ки, онун һәр бир сөзү гәлбинин дәринликләриндән кәлир, онун үзүнүн ифадәси буну тәсдиг едирди. Бә'зән

элиний чөлд һәрәкәти фикрийи хусуси илә гејд едирди. Лениний эи мүһүм сийаси мәсәләләрлә јанашы олараг, тәк-тәк һадисәләрә чох диггәт вериб онлары тәһлил етмәси мәни вәләһ етмишди».¹

Клара Сеткийи бу сөзләриндән, В. И. Ленинийи өз нитгләрини нә дәрәчәдә бачарыгла гура билмәси, онун кәтирдийи дәлилләрин, сүбутларын мәнтиги ардычыллыгы вә динләјичиләр үзәриндә гүввәтли тә'сир кәстәриб, онларда дәрин инам јаратмаг мәһарәтини ајдын көрмәк олур.

Вүтүн бунлар, һәртәрәфли тәкмилләшмиш вә аһәнкдар бир нитгә малнк олан В. И. Ленинийи чох маһир сөз устасы олдуғуну сүбут едир. Онуи чыхышларындакы эи әсас чәһәг, мәнтиги тәфәккүрүн күчлү олмасы вә мүстәсна дәрәчәдә динләјичиләри ишандырмаг бачарыгы иди.

Нитгини тәкмилләшдирмәк истәјән һәр адам өз гаршысында үч вәзифә гојмалыдыр: 1) нитгимин күчлү вә үстүн тәрәфләри һансылардыр? Буну ајдынлашдырмалы, 2) нитгимин нөгсанлары нәдән ибарәтдир? 3) һансы јолларла биринчини гүввәтләндирмәк вә икинчини зәифләтмәк олар?

Нитгләрин әксәрийјәти мәнтиги нөвә аид олдуғундан вә башга нитгләрдә дә мөвзунун мәнтиги сурәтдә ајдынлашдырылмасы бөјүк рол ојнадығындан, шифаһи нитгин бу чәһәти үзәриндә бир гәдәр дајанмаг лазымдыр.

¹ В. И. Ленин һаггында хатирәләр. Азәрнәшр, 1956. сәһ. 176. (К. Сеткийи «Гејд дәфтәрчәсиндән»).

Һәр бир чинди мәсələ һаггында даһа әсаслы вә ардычыл мүнәкимә жүрүтмәк мүмкүндүр. Бу ишдә бизә, јухарыда гејд етдијимиз кими, В. И. Ленинни вә башга көркәмли сијаси хадимләрин, тәнгидчи, алим вә јазычыларыни нитгләринни өјрәнмәк чох көмәк едир. Фикримизчә, һәмин мәсәләнин бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, орта мәктәбин јулары синифләриндә, педагожи мәктәпләрдә вә институтларда, университетдә «Шифаһи нитг нәзәријјәси» адлы хүсуси курс јаратмаг лазымдыр. Бу мәгсәд үчүн тәдрис планында мүнәјјән саат (15—20саат) ајрылмалы јахуд о дил саатларынын һесабына едилмәлидир. Буну етмәк лазымдыр, чүнки буну биздән һәјат вә шәрант тәләб едир.¹

Бу кичик курса нә дахил етмәк олар?

¹ Һазырда Совет Иттифагынын бә'зи али мәктәпләриндә «Натиглик мәнәрати јахуд усталыгы» мөвзусунда мәшғәләләр апарылмагдадыр; мәсәлән: Спердлов шәһәринин һүгүг институтунда «Натиглик сәнәти мәктәби» ачылмышдыр. Бурада тәләбәләр нитг техникасы вә натиганә чыхыш етмәјин хүсусијјәтинин өјрәнмәкләр. Һәмин програма ејни заманда бәдин гираәт дә дахил едилмишдир. (Бах: «Правда» гәзети, 25 нојабр, 1967).

Азәрбајҹанын бә'зи али мәктәпләриндә (В. И. Ленин адына АПИ-дә, М. Ф. Ахундов адына Педагожи Дилләр институтундан С. М. Киров адына Университетдә вә башга али мәктәпләрдә) кәнч натигләр һазырлајан групплар (бә'зи јерләрдә исә хүсуси дәрнәкләр) фәалијјәт көстәрмәкдәдир. Һәтта, булара рәһбәрлик етмәк мәгсәди илә бу јахыларда Азәрбајҹан Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагынын Мәркәзи Комитәси јанында ајрыча мүнәзирәчиләр групу шә'бәси дә тәшкил олунмушдур.

Бу курса шифаһи нитгин психолокијасын-
дан башлајараг, дилии нормаларынадэк мә'-
лумат дахил етмэк олар. Бундан башга бурада
шифаһи нитгин гурулушу илә јахын әлагәси
олан мәнтиг елминә даир бир сыра әлавә мә'-
лумат, мәсәлән, дүзкүн һөкм вермэк гаууу,
мәфһумун тә'рифи, тәсниф (классификасија),
тәһлил (анализ) вә тәркиб (синтез), индуктив
тәдгигат үсуллары, индуксија вә дедуксијанын
гаршылыгы әлагәси, сүбүт етмәнии нөвләри
вә с. һаггында мә'лумат вермэк мүмкүндүр.

Мәсәләнии нәзәри чәһәтини өјрәнмәклә бә-
рабәр, нитг тәчрүбәснә дә әһәмијјәт вермэк
чох зәруридир. Јахшы даныша билмәји өјрән-
мәк үчүн, һәр шејдән әввәл, данышмаг лазым-
дыр: нитг усталыгы, мәгсәдә јөнәлдилмиш вә
планлы тәчрүбәдә дәрк едилир вә мәнимсәни-
лир.

Нитгин икинчи — образлы вә емоционал
чәһәтини инкишаф етдирмәк вә тәкмилләш-
дирмәк мүмкүндүрмү?

Бу суал чох әһәмијјәтлидир вә хүсусән дил-
әдәбијјат мүәллимләринә аиддир.

Бә'зән һаглы олараг дејирләр: јазычынын
јаратдыгы образлары изаһ етмәк вәзифәснни
өз өһдәсинә алан дил-әдәбијјат мүәллимннин
өзү образлы, көзәл, сәлис вә емоционал да-
нышмагы бачармалыдыр. Әкәр бу бачарыг
мүәллимдә јохса, онун шакирдләри әдәбијјаты
сөвмәз вә мәктәбдә кечилән әдәби әсәрләри
охумага мараглапмазлар.

Шүбһәсиз ки, дил-әдәбијјат мүәллими үчүн
образлы вә емоционал нитгә саһиб олмаг чох

әпәмијјәтли вә лазымлы бир чәһәтдир. Мәсә-
лән, Мирзә Әләкбәр Сабирин һәјат вә јарады-
чылығы һаггында данышаркән, шаирин сима-
сыны шажирдләрин нәзәриндә чанландырмаы
өз гаршысында мәгсәд гојан мүәллим, јара-
дычылыг фантазијасындан истифадә етмирни?
Әлбәттә, мүәллим буна наил олмаг үчүн шаи-
рин образыны јарадычы сурәтдә чанландыр-
маға чалышмалыдыр.

Бунун үчүн мүәллим Мирзә Әләкбәр Са-
бирин һәјат вә јарадычылығына даир матери-
алларла әтрафлы таныш олмалыдыр; о, шаи-
рин һәјатындакы ән мәһалы моментләри
ушаглара чох парлаг бир шәкилдә тәгдим ет-
мәјә чалышмалыдыр: о заманкы Шамаһынн
авам вә фанатик мүһити, Сабирин ушаглыг
дөврү вә мәктәб һәјаты, Сабир вә Чәлил Мәм-
мәдгулузадә, онун «Молла Нәсрәддин» журна-
лында чыхышлары, бәјләрин вә руһаниләрин
Сабирә гаршы һүчумлары, онун мүәллимлик
дөврү, шаирин хәстәлији вә вәфаты...

Сабирин һәјат вә јарадычылығындакы әсас
мәрһәләләри мүәллимнин өзү нә гәдәр ајдын
тәсәввүр етмиш олса, онун әсәрләринин нә гәдәр
көзәл вә ифадәли охуја билсә, бир о гәдәр
шаирин һисс вә дујгуларына нүфуз етмиш
олар вә өз нитги дә ејни дәрәчәдә образлы вә
емоснонал бир шәклә дүшәр.

Мүһазирәнин диаләјичиләр үзәриндә тә'сир
рини гүввәтләндирән икинчи, тәчрүбәдән ке-
чирилмиш васитә, Мирзә Әләкбәр Сабир һаг-
гында данышаркән, онун мүәсирләринин чанлы
хатирәләринин вә шаирин јарадычылығы илә

сәсләнән рәссамлыг вә мусиги әсәрләриниң пү-
мајиш етдирмәкдир. Мүәллим Сабир һаггында
жазылмыш хатирәләри охујур, шаирин вә онун
јахын достларынын фото портретини көстәрир,
сатирик ше'рләринә јазылмыш мусиги әсәрлә-
ринин (мәсәлән, әмәкдар артист Мирзә Баба-
јевин ифасында) магнитофон лентиндән си-
нифдә истифадә едир.

Мүәллим, бу јолла, јә'ни инчәсәнәт дили вә
Сабри таныјан инсанларын сәси илә мүһазирә-
нин образлығыны, јахшы мәнимсәнилиб һа-
физдә галмасыны күчләндирә биләр.

Шифаһи нитгин башга чәһәтләринә, јә'ни
оиун аһәнкдарлығына вә динләјичиләриниң зәһ-
нини мәшғул едә билмәси мәсәләсинә кәлдик-
дә, нитгин гаршысында гојулан әсас тәләб
бу олмалыдыр: әкәр јухарыда көстәрилән кеј-
фијјәтләр нитгдә зәиф исә оилары күчләндир-
мәк, һәддиндән артыг исә зәифләтмәк лазым-
дыр.

Лакии шифаһи нитг үзрә апарылачаг бү-
түн бу ишләр һеч кәсин өз фәрди үслубуну
силиб јох етмәмәлидир. Әлбәттә, мәһарәтли
натигләрдән өјрәнмәк лазымдыр; бунуила белә
һәр адам өз мәнлијиндә галмалы, тәғлидчи
олмамалы, өзүнү сүн'и сурәтдә дәјишмәјә, өз
бојундан уча көрүнмәјә чалышмамалыдыр.

Нитгдә сәмиимлик, сәдагәт, инам вә садә-
лик олмалыдыр; буна бизи бөјүк сөз устала-
ры, мүәллимләримиз вә гаршымызда дуран
ичтимаи вәзифәләр чағырыр.

Шифаһи нитг тә'лиминин әсас принципләри

Шифаһи нитг тә'лиминин үсуллары бизим методика елмимиздә һәләлик аз ишләиминиш саһәләрдән бириди. Лакин мүасир совет мәктәби өз гаршысында бу мәсәләни тезликлә һәлл етмәк кими мүһүм бир вәзифә гојмушдур. Һәр шејдән әввәл шифаһи нитг инкишафы мәшғәләләри инди мәктәб програмында өз мүстәғил јерини тута билмиш вә габагчыл мүәллимләрини фикрини артыг мәшғул етмәкәдир.

Мәктәбдә шифаһи нитг тә'лиминин башлыча принципләри тәхминән бунлардыр:

1. Шифаһи нитгин һәјатла әләгәси. Чанлы сөзү һеч вахт сүи'и сурәтдә инкишаф етдирмәк олмаз; о, инсанын һәјати тәләбиндән доғур. Инсан өз тәсәввүрләрини вә анлајышларыны дәғигләшдирмәк вә ја динләјичиләрә тә'сир кәстәрмәк үчүн чанлы нитгдән истифадә едир. Чанлы нитгин материалы инсанын шәхси мүшаһидәләри вә һәјати тәчрүбәләридир; бундан әлавә, јенә дә шәхси тәчрүбә нәтичәсиндә, башгаларындан өјрәнмәк јолу илә әлдә едилмиш бирликдир.

Шакирдләр, көһнә мәктәбдә олдугу кими, башгаларынын нитгини тәғлид етмәмәли вә онлары јамсыламага чалышмамалыдырлар. Онлар көркәмли сөз усталарынын тәчрүбәсини өјрәнмәк әсасында, мүшаһидә етдикләри әшја вә һадисәләри өз шифаһи нитгләри илә ајдынлашдырыб сәлис бир диллә ифадә етмәји башчармалыдыр. Белә шифаһи чыхышлар әмәк

фэалијјэтиндэн, экскурсија, туризм, идман, охунмуш мараглы китаб, театр тамашасы, концерт, кино-филм вэ с.-дэп алынмыш тээсү-рат һаггында ола билэр. Јахуд шакирдлэр сиинф гаршысында, дэрнэкдэ, мәктәб коп-франсында, завод клубунда вэ ја колхозчуларын јыгынчагында әдәби вэ нчтиман мөвзуларда чыхыш едә билэрлэр.

Мүэллимин вәзифәси өз мүшаһидә вэ тәч-рүбәләри һаггында чыхыш етмәк истәјәп шакирдләр үчүн шәрант јаратмаг, мә'рузә һа-зырламагда вэ ја шифаһи нитгин башга фор-маларында онлара көмәк етмәкдир.

2. Нитгин мәзмуи вэ формасына шакирд-ләрдә мараг ојатмаг. Шакирдләрин дәрсдә вердикләри ади чаваблар (мәсәлән, охунмуш материалы нағыл етмәләри), онларда һәмни фәиннә бир о гәдәр дә мараг ојатмыр; чох вахт онлар белә дәрсләрдә өзләрини сүст апарыр вэ чох јекнәсәг вэ сәлигәсиз данышырлар; бу да өз нөвбәсиндә, нитг инкишафына чох аз көмәк едир. Мөвзу шакирдләри мүтләг мараг-ландырмалы вэ оиларын хошуна кәлмәлидир; белә мөвзулар шакирдләри кәркин вэ фәал дүшүнмәјә, фикри даһа дәгиг нфадә едә билән сөzlәр ахтармаға мәчбур едир.

Бурада, шакирдләр үчүн ајрылмыш мөвзу-ја мүэллимин чидди јанашмасы да чох мүһүм-дүр. Әкәр мөвзу экскурсија, турист јүрүшү вэ ја бахылмыш кино-филм һаггында сөјләнилә-чәк нитгә аиддирсә, мүэллим коллектив мүза-кирә, диспут тәшкил едир, ејни заманда ннан-дырычы сурәтдә әсасландырылмыш вэ дүзкүн

гурулмуш нитгә верилән тәләбләрн тәчрүбәдә көстәрмәк үчүн шакирдләрә мәсләһәт пәгир

3. Шакирдләрни шифаһи нитг инкишафына мўәллимин рәһбәрлик етмәси. Шакирд өз шифаһи нитгинин тәкмилләшмәсн үзәриндә ишләдији мүддәтдә, мўәллим она мүнтәзәм олараг рәһбәрлик етмәлидир. Бу рәһбәрликдә ән мүнһүм чәһәтнн биринчиси, шакирдләри өз нитгләринни инкишаф етдирмәјә марагландырмаг, икинчиси исә педагожи тактдыр. Дикәр тәрәфдән бу рәһбәрлик, шакирдләрә мўәјјән мәсәлә һаггында өз нөгтеји-нәзәрләринни ишләјиб һазырламагда, өз фәрди үслубларыны формалашдырмагда да көмәк етмәлидир.

Шифаһи нитг тә'лиминин үч принципи: һәјатла әләгә, шакирдләрин марагландырылмасы вә онларын мүстәгнл нитг јарадычылығы үзәриндә мўәллимин бачарыгла рәһбәрлији габагчыл мўәллимләримизә мә'лумдур вә силар өз әмәли ишләриндә бу јоллардан артыг истифадә етмәкдәдирләр. Лакин шифаһи нитг инкишафынын дөрдүнчү бир чәһәти дә вардыр; бу да јени олдуғундан, үмумијјәтнн рәғбәтини һәләлик өзүнә чәлб едә билмәмишдир. Бизим ичтимаи-игтисади һәјатымызын мүхтәлиф саһәләринни јенидән гуран мүасир техниканын јүксәк инкишафы јетишмәкдә олан нәслин нитгинә чох күчлү тә'сир көстәрир; бу техника шифаһи, чаплы нитгин шакирдләрини (вә үмумијјәтлә әһалиини) дилинә тә'сирини гүввәтләндирир вә ејни заманда онларда натиглик мәһарәти тәрбијәләндирмәк үчүн бу

вахта гэдэр мэлүм олмажан бир сыра јени јолдар, пријомлар ирәли сүрүр.

Инди шифаһи вә чаилы нитг саһәсиндә бир чох шеј дәјишмишдир; мәктәбли белә нитги јалныз мүәллиминдән, аиләсиндән, јолдаш вә танышындан дејил, һәм дә радио васитәси илә диктордан, кино вә ја телевизијада чыхыш едәнләрдән ешидир. Шакирд граммофон јазыларындан бөјүк шәхсијјәтләрин узун илләр бундан габаг јазылмыш сәсләрини ешидә билир.

Беләликлә, шакирдләрин нитгинә тәсир кәстәрән бүтүн сәсли мүнит, көрүндүјү кими, көклү сурәтдә дәјишмишдир. Әкәр мүәллим шифаһи нитг инкишафы ишиндә өз рәһбәр ролуну сахламаг истәјирсә, о, белә бир дәјишлики нәзәриндән гачыра билмәз вә буна онун һаггы да јохдур.

Һәмми мүасир техника (радио, телевизор вә хүсусән магнитофон) мүстәгил олараг шифаһи чыхышлар етмәк мәсәләсиндә шакирдләрин имканларыны кенишләндирир вә онлара өз нитгләрини јохлаја билмәк үчүн шәраит јарадыр.

Инди артыг бир чох мәктәбләрин јухары синиф шакирдләри мәктәб радиосунда, мәктәб телевизор верилишләриндә (бәзән дә мәркәзи радио вә телевизор верилишләриндә) чыхыш едирләр. Белә чыхышлар шүбһәсиз, шакирдләрин үзәринә бөјүк мәс'улијјәт гојур, онлардан бу чыхышлар диггәтлә һазырлашмаг тәләб едир ки, бу да ушаглары өз нитгләрини

мәзмуулу, ыгчам вә ифадәли гурмага алын-
дырыр.

Биз әминик ки, җахын кәләчәкдә техника-
нын даһа тәкмилләшмиш ихтиралары мејдана
чыхачаг вә онлар шифаһи нитг мәдәнијјәти
методикасынын инкишаф етдирилмәси үчүн
даһа кениш имканлар җарадачагдыр.

НИТГ МЭДЭНИЈЈЭТИНЭ ВЕРИЛЭН ТЭЛЭБЛЭР

Нитг мэдэнијјэти сөз усталыгы, јахшы данышыб јаза билмэк сэнэти саһэсидир; бу мэдэнијјэт нитг васитэлэриндэн мэгсэдэујгун вэ сэмэрэли истифадэ етмэк бачарығыдыр.

Јүксэк нитг мэдэнијјэти дедикдэ, һэр шејдэн эввэл, дили мүкэммэл билмэк, сөзлэри мүвэффэгијјэтлэ сечиб ишлэтмэк, фикри мәнтиги, ифадэли, ајдыи вэ парлаг сурэтдэ изаһедэ билмэк нэзэрдэ тутулур. Элбэттэ, дилин грамматик гајда вэ тэлэффүз нормаларыны көзлэмэдэн нүмунэви нитгэ јијэләнмэк олмаз; чүнки буилар шифаһи вэ јазылы нитгэ верилэн биринчи тэлэб вэ нитг мэдэнијјэтинии илк пилләси һесаб олунур.

Адэтэн нитг мэдэнијјэтинии үмуми јүксэлиши илэ элагэдар олараг, көзэл вэ ајдын данышмаг габилијјэти јэни натиблик истедады да иикишаф етмэјэ башлајыр.

Натиг о заман маһарэтли нитгэ малик ола билэр ки, о, чаплы данышыг дили илэ китаб дили үчүн характер олан ифадэ васитэлэрини

тәркиб һалында алыб бирләшдирә билсин. Өз характеринә көрә мұхтәлиф вә рәпкарәпк олаш бу нитг васитәләринин данышыгда тәт-биги, һәм әдәби дили кенишләндириб зәнкип-ләшдирмәјә көмәк едир, һәм дә китаб дили илә чанлы данышыг дили үнсүрләрн арасында гаршылыглы әлагә јарадыр. Натиглик мәһарәтинин инкишафы јени нитг үнсијјәти имкан-ларынын јаранмасына да көмәк едир вә әдәби дилин тәтбиги вә кенишләндирилмәси үчүн шәрәнт јарадыр.

Натиглик мәһарәти дедикдә биз, һәр шеј-дән әввәл, көз өиүнә мәзмунлу, тә'сирли, ај-дын вә парлаг, ифадәли вә күтләви бир нитг кәтиририк. Бүтүн бу кејфијјәтләр натиглик исте'дадыны ади мәишәт данышыг дилиндән фәргләндирир.

Натигләр өз чыхышларыны нарлаг, гүв-вәтли вә тә'сирли һала салмаг үчүн бир сыра бәди-тәсвир васитәләриндән истифадә едир-ләр. Белә натиглик мәһарәтинин (јә'ни кө-зәл вә ајдын данышыг габилијјәтнин) инки-шафы илә бәрабәр, бәдни-естетик үнсүрләрн гүввәтләnmәси нәтичәсиндә ади данышыг ди-линин кејфијјәти дә јахшылашыр, јә'ни белә натигләрн ишләтдији сөзләр өз интонасија-сы вә ифадәли олмасына көрә башгаларындан фәргләндији үчүн данышыг дилимизин инки-шафына вә тәкмилләшмәсинә дә тә'сир көстә-рир.

Азәри халгынын мәдәни сәвијјәси бөјүк бир сүр'әтлә артыр вә инкишаф едир. Сосна-лист мәдәнијјәтинин мұһүм үнсүрләриндән

бири олан нитг мәдәнијјәтинә халгымызын мараг вә һәвәси кетдикчә артыр. Һазырда ич-тимаијјәтимизин кениш бир һиссәси нитг мәдәнијјәтинин јүксәлиши илә әләгәдар олараг гаршыја чыхан бир чох практик мәсәләләрин әтрафлы шәрһ олунмасыны арзу едир.

Мәһз бу чәһәт нәзәрә алындығындан, сон илләрдә рус дилиндә нитг мәдәнијјәтинин мүх-тәлиф мәсәләләринә даир онларла китаб вә чохлу мәгалә нәшр олунмушдур. Лакин азәри дилиндә бу мүһүм саһә һаггында һәләлик мү-әјјән бир әсәр јазылмамышдыр.

Буна көрәдир ки, Һазырда нитг мәдәнијјә-тинин күндәлик практик мәсәләләрини, үслу-бијјаты вә әдәби дили нормалашдырмағыи нә-зәри әсасларыны ишләјиб мүәјјәнләшдирмәк азәри дилчилијинин ән мүһүм мәсәләләриндән бири кими гаршыда дурмагда вә өз һәллини көзләмәкдәдир.

Азәри әдәби дили зәнкии вә үслубча чох рәнкарәнкдир. Бизим әдәби дилимиз, әсрләр боју бир тәрәфдән шифаһи үсијјәтин, о бири тәрәфдән дә көркәмли сөз усталарымызын маһир гәләми сәјәсиндә ичтимаи һәјатын бү-түн саһәләрини әһатә едә биләчәк ифадә ва-ситәләринин мүрәккәб системини өзүндә бир-ләшдирмишдир.

Дилдәки дәјишиклик һәмишә чәмијјәтин, халгын һәјатында олан дәјишикликлә сых әлә-гәдар олдуғу кими, чәмијјәтин өзү дә һеч вахт дилә лагәјд галмамышдыр. Әдәби дили-мизин нормаларыны дүзкүн истигамәтләндир-мәк уғрунда апарылан мүбаризә, азәри әдәби

дилинин инкишафы үчүн чох характер бир һадисә олмушдур.

Һәр бир дилин инкишаф сәвијјәси, о дилдәки лүғәт тәркибинини нә дәрәчәдә зәнкин олуб-олмамасы илә тәјин едилир. Дилимизин тәркибиндә фикир вә дүшүнчәләримизи сәлис вә образлы сурәтдә ифадә едә биләчәк минләрлә сөз вардыр.

Сөзүн мә'насы инсанын анлајыш вә тәфәккүрү илә сых сурәтдә бағлыдыр. Анлајыш, үмумиләшдирилмиш шәкилдә әшја вә һадисәләри, кејфијјәт вә һәрәкәтләри вә с. әкс етдирир. Буна көрә дә һәр һансы бир дилин мәдәни инкишаф сәвијјәси, о дилин анд олдуғу халгын мәдәни чәһәтдән нә дәрәчәдә инкишаф етмәсини көстәрән әсас әламәтләрдән бири һесаб олунур.

Дилин лүғәт тәркибинини инсанын бүтүн фәалијјәт сәһәси илә әлағәдар олмасына бахмајараг, дилдәки сөзләрин мигдары инсан тәфәккүрүндә олан анлајышларын мигдарына бәрабәр дејилдир. Данышанын гаршыја гојдуғу мәгсәддән асылы олараг, ејни анлајышы чох вахт мүхтәлиф сөзләрлә ифадә етмәк олар. Дикәр тәрәфдән мүәјјән бир сөз мүхтәлиф анлајыш да ифадә едә биләр.

Азәрн әдәби дили өз ифадә васитәләри илә чох зәнкиндир. Бу зәнкиилнк, дилимизин оријиналлыгы, өзүнә хас олан чәһәтләри вә гәдим бир тарихә малик олмасы илә, ејни заманда, садә халг дили, диалектләр, алынма сөзләр вә халгын идсоматик ифадәләри илә, башлыча олараг, өз дахили имканлары (зән-

кин сөздүзэлтмө васитэлери) илэ изаһ олу-
нур.

Азэри эдэби дили халгымызын түкәнмэз сэрвэтидир. Көркәмли јазычы вэ алимлэриминин јаратдыглары бэдии, елми вэ фэлсэфи эсэрлэр һәмий дилдэ јазылмышдыр.

Лакин буна бахмајараг, һазырда эдэби нитгэ јіјэләимәк мәсәләси халгымызын үмуми мәдәни сәвијјәсиндән һисс едиләчәк дәрәчәдә керидә галмышдыр. Совет адамынын нитг мәдәнијјәти јүксәлмәдикчә, онун лазыми мәдәни сәвијјә чатмасыны да тәсәввүр етмәк гејримүмкүндүр.

Нитг мәдәнијјәти нә демәкдир?

Нитг мәдәнијјәти, грамматик чәһәтдән чүмләлэри дүзкүн гурмаг, фикри ајдын, дегиг вэ мәнтиги ардычыллыгла, эдэби бир дилдә, бүтүн тәләффүз нормаларыны көзләјэрәк ифадә етмәји бачармаг демәкдир.

Өзүиә мәхсус милли хүсусијјәти илэ, јә'ни мә'иа дегиглији, лүғәтнинин зәнкинлији вэ кенишлији, грамматик дүзкүнлүјү, мәнтиги дүрүстлүјү, бэдии тәсвирлиик вэ сәлислији илэ фәргләнән нитг мәдәни нитг адланыр. Мәдәни нитг шифаһи чәһәтдән һазыркы орфоепија (дүзкүн эдэби тәләффүз) нормалары, јазылы чәһәтдән исә орфографија вэ дурғу ишарәлэри нормаларынын тәләбләринә чаваб верә биләчәк сәвијјәдә олмалыдыр.

Нитг мәдәнијјәтинә јіјәләнмәк, һәр шејдән әввәл, грамматика, дилии лүғәт тәркиби вэ орфоепијасы сәһәсиндәки эдэби нитг нормаларыны мәңимсәмәкдән чох асылыдыр. Эдә-

би дил чайлы ичтимаи бир һадисә кими ин-кишаф едир вә тәкмилләшир. Бурада бә'зи сөzlәр тәдричән арадан чыхыр, грамматик вә орфоепик нормалар дәјишир, башга нормаларла әвәз олунур, лүгәт тәркиби исә башга сөzlәр һесабына артыр.

Нитгдә ишләтмәк үчүн сөзүн сечилмәси

Грамматиканы билмәк инсана өз фикир-ләрини дүзкүн ифадә едә билмәк имканы, дилә исә дүзкүн гурулуш вә дәрк едилмә характери верир. Буунла белә грамматика јахшы данышмағы өјрәтмир, чүнки дүзкүн данышмаг вә јахшы данышмаг дедикдә, буилар тамамилә ајры-ајры шејләрдир.¹

Демәк, нитгин тәкчә грамматик чәһәтдән дүзкүн олмасы илә иш битмир, нитг ејни замаида ајдын вә ифадәли олмалыдыр. Бә'зән сөzlәрин формача дүзкүн ишләдилмәсинә вә чүмләләрин дүзкүн гурулмасына бахмајараг, орадакы фикирләр ајдын, дәгинг вә ифадәли олмаја да биләр.

Нитгин ајдын, дәгинг вә ифадәли олмасы үчүн јалныз практик чәһәтдән грамматиканы билмәк кифајәт дејилдир; бурада јазылы мәтнин вә ја шифаһи сурәтдә дејиләнләрин тез, һәм дә дүзкүн дәрк олунмасына көмәк едән елә сөzlәр сечмәји бачармаг лазымдыр ки, оилар үслуб тәләбләрини позмадан, нитг-

¹ М. И. Калинин. Статьи и речи, от VI до VIII съезда Советов Союза ССР, Партиздат, 1935, стр. 248.

дә ирәли сүрүлән мә'наја тамамилә ујғун кәлсин.

Тәбиндир ки, чох сөз билән вә онларын мә'насыны јахшы дәрк едән адам (јә'ни чохлу фәал сөз еһтијатына малик олан адам) һәмишә өз фикирләрини чәтиилик чәкмәдән, сәрбәст сурәтдә ифадә едә биләр. Буна көрә, нитгини дәгиг вә ифадәли шәклә салмаг **истәјән** һәр кәс өз үмуми мәдәни сәвијјәсини мүнтәзәм олараг инкишаф етдирмәли вә фәал сөз еһтијатыны артырмаға чалышмалыдыр. Инсанын фәал сөз еһтијатынын артмасы **мәсәләси**, онуи мүүјјән ихтисас саһәсиндә **мәшғул** олдугу ишин характериндән, ичтиман ишләрдә иә дәрәчәдә иштирак етмәсиндән, тәһсилиндән вә с.-дән асылыдыр. Инсан **јалныз** мүнтәзәм сурәтдә классик вә мүасир әдәбијјат нүмунәләрини, иублисист, елми-күтләви вә фәлсәфи әсәрләри охумагға фәал сөз еһтијатыны зәһкипләшдирә биләр.

Бә'зән елә адамлара раст кәлмәк олур **ки**, онлар өз апа дилиндә данышаркән үмумә мә'лум олан бир чох сөзләрини мә'насыны билмирләр; буна көрә дә онлар һәмин сөзләри јаңлыш вә чох вахт тәһриф олунмуш шәкилдә тәләффүз едирләр. Мәсәлән, «миннәтдар» сөзүнү алаг. Бәзиләри «миннәтдар» сөзүнүн маһијјәтини јахшы билмәдикләриндән, ону јериндә ишләтмәји бачармырлар. Әкәр бири гәзетдә чап олунмуш мәгалә үчүн онун мүүллифинә: «Мән сизин мәгаләнизә миннәтдарам» дејирсә, демәк бурада «миннәтдар» сөзү јериндә ишләдилмәмишдир. Башға бир мисал.

Елэ адамлар вардыр ки, онлар данышаркән сөзлэри, онлара хас олмажан мәнада ишлэ-дирлэр. Белэ һалларда сөз шәкилчә дүз иш-лэдилсә дә, мәнача јериндә олмур. Мәсәлән: «Бу адам аваралыг, шүүрсүзлүг вә әхлагсыз-лыг уғрундан шәраба тутулмушдур» чүмлә-синдә «уғрундан» сөзү јерсиз ишлэдилмиш-дир. Бурада «уғрунда» әвәзинә «үзүндә» вә ја «учундан» дејилмәли иди. Јахуд «Өлү-ләр» әсәри дөврүмүздә белә әһәмијјәтини итирмәмиш вә өз мүәллифинә өлмәз јер га-зандырмышдыр» чүмләсиндә дә «јер» дејил, «ад» газандырмышдыр дејилмәли иди.

Үмумијјәтлә, сөзлэри гејри-дәгиг, бә-зәи дә сәһв ишлэдәнләр нә барәдә данышдыг-ларьны јахшы тәсәввүр етмәјән адамлардыр. Мәсәлән: **австријалы** әвәзинә **австралијалы**, **сурәт** әвәзинә **сүр'әт**; **мәһсул** әвәзинә **мәс'ул**, **факт** (һәгиги һадисә) әвәзинә **фактор** (һәрә-кәтверичи гүввә, мүәјјән бир иш вә ја һадисә-нин сәбәби) кими сөзләрин нитгдә јанлыш иш-лэдилмәсини јалныз бунунла изаһ етмәк олар.

Нитгин дәгиг вә ајдылыгы чох вахт сино-нимләрни дүзкүн сечилмәсиндән асылыдыр. Синонимләр јахын мәналы сөзләр олсалар да, мә'на вә услуби хүсусијјәтләринә көрә ејни дејилдирләр (мәсәлән: ири-бөјүк-јекә-нәһәик сөзләри кими).

Синонимләр ејни мә'на дашыја билсәләр дә, онлар данышанын әшјаја олан мүнәсибә-тини мүхтәлиф чәһәтдән ифадә едәрәк, она рәнкарәнк услуби хүсусијјәтләр верир (гарын, мә'дә, бәти, ичалат сөзләрини мугајисә един).

**Нитгдэ дилин бэди тэсвир
васитэлэриндэн
истифадэ етмэк јоллары**

Бэди эдэбијјатда, натигликдэ вэ бэ'зэн дэ ади нитгдэ (шифаһи данышыгда) дилин бэди тэсвир васитэлэриндэн: епитетлэрдэн (јэ'ни вэсф вэ бэди тэ'јиилэрдэн), тэшбиһ (бэнзэтмэ), тэзад, метофора (истиара) вэ с.-дэн кеиш истифадэ олунур.

Ифадэнин ајдын вэ садэлији, чүмлэлэрин грамматик чөһөтдэн дүзкүн гурулмасы, сөзлэрин исэ јерли-јериндэ ишлэдилмэси нитгин дэрк олунмасыны хејли асанлашдырыр, она ифадэлилик верир, ону парлаг, образлы һала салыр, охучу вэ ја динлэјичидэ естетик зөвг јарадыр.

Јериндэ ишлэдилмиш ифадэлэр, дүрүст сечилмиш епитетлэр, көзэл бэнзэтмэ вэ мүгајисэлэр, охучу вэ ја динлэјичидэ нитгин мээмуундан алыначаг зөвгү артырмаға көмөк едир. Епитетлэрин ишлэдилмэси јалиыз һагиги, реал хасијјэт дашыдығы замаи вэ әшјанын ән әһәмијјәтли кејфијјәт вэ хусусијјәтлэрини ифадэ етдикдэ өзүнү доғрулда билэр. Епитетлэри јерсиз вэ мәзмунсуз ишлөтмөк олмаз; мәсәләи, хошакәлмәз јалан (ифтира) вэ ја сәссиз сәс вэ с. бу кими ифадэлэри ишлөтмөк нә дәрәчәдә мүнасибдир? Нитгдә антонимлэрдән, јә'ни мә'нача бир-биринә әкс олан сөзлэрдән истифадэ етдикдә, әсас фикир даһа парлаг нәзәрә чарпыр вэ ону даһа дәриндән дэрк етмәјә имкан јарайыр.

Нитгдә тәшбиһ вә метафоралары ишләр-
дикдә тәсвир олуан әшјаһың нә илә мүгајисә
едилдији дәгиг сурәтдә көз өнүнә кәтирил-
мәлидир. Тәшбиһ вә истиарәләрин реал, һәги-
ги вә һәјати олмасы чох мүһүмдүр.

Монологлу нитгин бә'зи хүсусијјәтләри. Мү-
калимәли нитгдән әп чох күтләви јерләрдә,
јығынчагларда истифадә олунмалыдыр. Бура-
да чыхыш едәи өз нитгини дипләјичиләрә нечә
тә'сир етдијини диггәтлә изләмәлидир. Мүка-
лимәли нитгдә әсас чәһәт, онун мәзмунча дә-
рин олмасыдыр. Мәнтиги чәһәтдән ардычыл
гурулмуш нитг дипләјичини диггәтини даһа
јахшы чәлб едир. Буна көрә чыхыш едән һәми-
шә өз нитгини мәнтиги гурмаға чалышмалы-
дыр. Јә'ни о, өз чыхышыны фактларын
тәсвириндә лүзүмсуз олан тәфәррүатларла
долдурмамалы, билаваситә һаггында данышы-
лан мәсәлә үзәриндә дајанмалы вә она өз мү-
насибәтини билдирмәлидир.

Мүһазирәчинин нитги мәзмунча о заман
дәрин ола биләр ки, о, шәрһ етдији мәсәлә
һаггында кениш мә'лумата вә јахшы тәсәввү-
рә малик олсун. Натигә аз билдији вә ја бил-
мәдији мәсәлә һаггында данышмаг мәсләһәт
көрүлмүр.

Мүәјјән әшја вә ја һадисә һаггында конк-
рет тәсәввүр олмадан «үмүмијјәтлә» даныш-
маг вә фикир ирәли сүрмәк олмаз. Мәшһүр
сәһиә устады Станиславски «үмүмијјәтлә»
сөзүнү чох гејри-мүәјјән, пис вә дәһшәтли сөз

адландырараг гејд едир ки, бу сөздә чох бөјүк сәлигәсизлик вә гарышыглыг вардыр¹.

Бә'зән нитг мәзмунча долғун олса да, орада анлашылмаз сөзләр варса, тәркибиндәки чүмлэләр гурулушча мүрәккәбдирсә динләјичиләр ону јахшы дәрк едә билмәзләр. Мүһазирәчи, чыхыш етмәздән габаг динләјичиләрин һазырлығыны, онларын үмуми мәдәни сәвијјәсини тәхмини дә олса, мүәјјәнләшдирмәлидир ки, онун нитги динләјичиләрин чохуна чата билсин. В. И. Ленин бу хусусда данышаркән ашағыдакылары гејд етмишдир: «...Завод митингиндә вә казак кәндиндә, тәләбә јығынчағында вә кәндли комасында, III Дума трибунасында вә харичи бир органын сәһнфәләриндә ејии шәкилдә данышмаг олмаз. Һәр бир тәблигатчынын вә һәр бир тәшвиғатчынын мәһарәти мәһз ондан ибарәтдир ки, мөвчуд динләјичиләрә әи јахшы тә'сир көстәрә билсин, мә'лум бир һәгигәти бу динләјичиләрә мүмкүн гәдәр даһа инандырычы бир сурәтдә, мүмкүн гәдәр даһа асанлыгла мәннмсәниләи бир шәкилдә, мүмкүн гәдәр даһа ајдын вә мөһкәм гавранылан бир шәкилдә чатдырсын»².

Бөјүк аудиторијалар үчүн нәзәрдә тутулмуш мүкалимәли нитг бә'зи чәтикликләрлә бағлы олур. Бурада данышандаи хусуси һазырлыг тәләб едирләр. Күтлә гаршысында сөјләниләчәк нитгин бир сыра чәтикликләри вардыр. Бу чәтикликләр, һәр шејдән әввәл, чы-

¹ Бах, К. С. *Станиславский*. Работа актера над собой. 1954 г. стр. 65.

² В. И. Ленин. *Әсәрләри*, 17-чи чилд, сәһ. 339.

хыш едэн натегин мөһдуд бир вахт ичәрисиндә өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн лазыми сөзләр сечиб онлары чүмлә ичәрисиндә дүзкүн әлагәләндирмәси, өз нитгиндә мәнтиги әлагәнн көзләмәси вә динләјичиләрин әһвалируһијјәсини изләмәсидир.

Кифәјәт гәдәр фәал лүғәт еһтијатына малик олмајан адамлар үчүн габагчадан һазырлашмадан, бирдән-бирә күтлә гаршысында чыхыш етмәк чәтин олур. Белә адамлар данышыг заманы гурмаг истәдикләри чүмләләри чох вахт тамамлаја билмир, ишләтмәк үчүн зәрури сөзләр сечмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу заман данышан, габагчадан иәзәрдә тутулмамыш јерсиз фәсиләләр етмәјә мәчбур олур. Бә'зән дә о, һәмин фәсиләләрдән јаха гуртармаг үчүн өз данышыгы илә һеч бир әлагәси олмајан бир сыра түфәјли (демәк ки, бахыб көрүрүк ки, баханда бахыб көрүрүк ки, вә с.) сөзләр ишләдир.

Бә'зи адамын данышығында бу чүр түфәјли сөзләрин ишләдилмәси тәдричән адәт һалына дүшүр вә һәтта о, чыхыш етмәјә һазыр олдуғу вахтларда белә өз нитгиндә һәмин түфәјли сөзләрдән јаха гуртара билмир. Белә түфәјли сөзләрин тез-тез ишләдилмәси, әлбәттә, нитги зибилләјир, онда бир гырыглыг, ујғунсузлуг вә рабитәсизлик әмәлә кәтирир. Бу чүр нитгләр динләјичидә хоша кәлмәз бир дүјғу вә тәәсүрат јарадыр.

Бу нөгәсailerы арадан галдырмаг үчүн һәр бир чыхышы габагчадан әтрафлы дүшүимәк вә јазылы шәкилдә һазырламаг мәсләһәтдир.

Лакин нати́г динлэ́жичилэр гаршысында чыхыш едэркэн һәмишә мәтнә бағлы галыб, јаздыгларыны үзүндән охумаға мејл етмәмәлидир. Чүнки, адәтән мәтни охујаркән нитонасија јекнәсәг олур, бу да өз нөвбәсиндә сөзләри мә'насына көрә бир-бириндән фәргләндирмәји хејли чәтинләшдирир. Дикәр тәрәфдән, нати́г чыхышынын мәтнини үзүндән охудурда орадакы нитонасија бир чох һалларда тә'сирли, емоционал вә рәнкарәнк олмур. Чыхыш заманы мәтни үзүндән охумаг ејни заманда данышаиын дүшүнмәсинә вә лазыми нитонасијадаи истифадә етмәсинә мане олур вә дииләјичиләрни әһвали-руһијјәсини изләмәјә имкан вермир. Белә һалларда нати́глә динләјичиләр арасындакы рабитә дә поэулур.

Нати́г һәр бир сөзү дииләјичиләрә јахшы чатдырмаг үчүн нормал сүр'әтдә данышмалы вә тәләсмәмәлидир; о, сөзләри һәтта, лазым кәлдикдә, ајры-ајры сөзләрдәки һечалары белә хүсуси авазла, чох ајдыи тәләффүз етмәлидир.

Әдәби дил, онун нормалары вә нитгин дүзкүнлүјү мәсәләси

Нитг мәдәнијјәтинин әсас шәрти, әлбәттә, онун дүзкүнлүјүдүр. Лакин дүзкүнлүк анлајышыны өзү дә бир сыра әлавә изаһат тәләб едир.

Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун «Һекајәти-молла Ибраһимхәлил кимјакәр» комедијасында молла Ибраһимхәлилин монологларыны нәзәрдән кечирдикдә чох гәлиз, мә'насы чәтин аилашы-

лан, азерицә дүзкүн олмајап бир нитг көрүрүк:
«...Бу дөвреји-тәрбијәт итамамә јетишдикдән
сонра әчзаји-иксонр кәрәкдир һәрарәти-пәријјә
васитәси илә өз тәкмилини итмамә јетирсин.
Кили-һикмәтдән јапылмыш бүтәнин ичиндә үч
саәти-нүчуминин әрзиндә харичдән санр әчза-
ји-әсрәријјә тәдричлә мэхлут олунмаг имдады
илә ки, әввәл бир чисми-мајә нәзәрә кәлир вә
сонра мүнчәмид олуб чисми-сабит олуր...»

Бурада сөзләрни чоху азерицә дејилдир,
чохлу фарс тәркибләри вардыр, сөзләр ара-
сында узлашма јохдур, чүмләләр дүзкүн гу-
рулмамышдыр, азери тәләффүзүни әксинә
олараг, бә'зи сөзләр тәһриф едилмиш шәкилдә
сөјләнилмиш вә с.

Јахуд Сүләјман Рәһимовун «Шамо» рома-
нында Талыбхан јүзбашынын нитгини алаг.

«— Јасовул, даһа сәнин нә Шәһли чамаа-
тынын арасында, нә дә јухары диван габағын-
да һеч дырнаг бојда белә һөрмәтин галмамыш-
дыр. Бу күндән сән итилиб јасовуллугдан
«пашол вон» олуб чыхыб чәһәннәмә кедәрсән!
Јохса сәнии кими арвадынын чиловуну чекә
билмәјәни бнз бу зорбалыгда диван ишиндә
сахлаја билмәрик...»¹

Әлбәттә, Талыбхан јүзбашынын азери ол-
масына, онун ана дилиндә данышмасына шүб-
һә етмәк олмаз. Талыбханын данышыгы, нитги
ајдын шәјдир ки, азерицәдир; бу нитг азери
дилинин әсас ганунларына вә ән'әнәләринә үј-
ғундур, лакин белә бир нитг динләјичи јахуд
охучуда онун (һәммин нитгин) гүсурлу вә гејри-

¹ С. Рәһимов, «Шамо», Бақы, 1952, сәһ. 93.

[illegible]

маи мэээммэтэ сэбэб олмалы, естетик хисслэри алчалдан вэ үнснјјэтэ мане олан бир сэбэб кими, савадсызлыг вэ мэдэнијјэтсизлик эламэти хесаб едилмэлдир.

Өз данышығында һэддиндэи артыг мөһәли сөз ишлэдән вэ чыхышында шивэ хүсусијјәтлэринэ кениш јер верән натиғлэрэ ичласларда нэ чүр мүнәсибәт јараидығы һамыја мәлумдур.

Әдәби дилдән кәнара чыхмаг, ондан узаглашмаг һәмишә савадлы, тәһсилли адамларын, хүсусән, мүәллим вэ алимлэрин, јазычыларын бөјүк етиразына сэбэб олур. Онлар белә һалларда, нитгдә ифадә олуан ән кичик сәһвлэрә көрә дахили бир изтираб вэ әзијјәт чәкирләр.

Бүтүн бунларла бирликдә, әдәби дил һем дә донуб галмыш һејкәл дејилдир; о чанлы вэ инкишаф едән бир организмдир. Әдәби дил чәмијјәтин дәјишән вэ мүрәккәбләшиб чәтинләшән һәјати тәләблэринә ујғун олараг, јени ифадә формасы вэ васитэләри һазырлајыр, вахты өтмүш вэ өзүнү доғрултмајанлары кәнара атыр, әлдә олан ифадә формасы вэ васитэләрини исә тәкмилләшдирир.

Көрүндүјү кими, әдәби дил үмумхалг дилинә гаршы чыхан әјрыча мүстәгил бир дил дејилдир; о, јалныз милли дилин хүсуси нормаларла идарә олуан мүәјјән бир тәбәгәсидир. Әдәби дил, ишләниб биллурлашмыш нүмунәви бир дилдир; о, үмумхалг дилиндә ишләнән ифадә васитэләринин үмумиләшдирилмәси вэ милли үнснјјәтин силаһыдыр.

Нитг мэдәнијјәтинин ән зәрури вэ ән илкин

шәрти онун дүзкүнлүүдүр дедикдә, биз нәји нәзәрдә тутуруг?

Биз бурада, һәр шејдән әввәл, нитгин һа-зыркы дөврүмүздә гәбул олуимуш әдәби дил нормаларына тамамилә ујгун кәлмәсини, нитгимизин тәләффүз, орфографија, лүгәт вә грамматик нормаларындан һәм сәрбәст, һәм дә бачарыгла истифадә едә билмәји нәзәрдә ту-туруг. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, нитг мәдәнијјәти анлајышы нитгин дүзкүнлүү ан-лајышындан чох-чох кенишдир; чүнки әдәби дил нормаларына ујгун кәлән, јәни дүзкүн һесаб олуан һәр бир нитг там мәдәни сајыла билмәз, бунун үчүн башга шәртләрә дә әмәл етмәк лазымдыр.

Јахшы нитгин әламәтләри

Адәтән, инсан һәмишә она хош тә'сир бура-хан фикирләри, нәтигләрдән ешитдији вә ја китаблардан охудуғу ән сәрраст вә мүнәсиб сөzlәри јадда сахламаға чалышыр.

Фикри тәкчә әдәби дилин нормаларына уј-ғун олараг дүзкүн сөјләмәк кифәјәт дејилдир; бурада ән сәрраст вә мәгсәдәујгун нитг васи-тәләриндән дә истифадә едилмәлидир. Нитг мәдәнијјәтинин әсил идеалы да будур.

Лакин нитгдә белә сөzlәри тапыб ишләт-мәк о гәдәр дә асан дејилдир. Бунун үчүн чох кәркин иш тәләб олунур ки, буна поетик дилдә «сөз тапмаг әзабы» дејилир. Бөјүк сөз усталары мәсәлән, Л. Толстој јазыб јарадаркән өз әсәрләринин әлјазмасыны он дәфәләрлә тәк-

рар-тəкрар ишлəјиб дəјишдирмиш, јенидэн үзүнү көчүрмүш вə һэр дəфə фикирлəрини даһа дəгиг вə образлы ифадə едə билмэк үчүн даһа сəрраст сөзлэр тапыб ишлəтмəјə чалыш-мышдыр.

Јахшы нитг данышыгда эн мүнəсиб вə эн мүнəфиг сөз сечмəји тəлəб едир. Јахшы нитг о нитгə дəјилир ки, орада ишлəдилэн сөзлэр, нəзəрдə тутулаи мəсəлəнин ифадəsi үчүн һэм јахшы сечилсин, һэм дə мəгсəдəујгун олсун.

Јахшы нитг мəфһумунуи чох реал вə объект бир базасы вардыр ки, о да үслубијјатдыр. «Үслубијјат» дилчиликдə фикир вə һисслəри-мизи ифадə етмэк үчүн дилии ихтијарында олан вəснтəлəри өјрəнэн бир шө'бəдир. Бизим јазылы вə шифаһи нитгимиз һэр шejдэн əввəл ашағыдакы үч шəрти: 1) нитгин дүзкүнлүјүнү; 2) ајдынлығыны вə 3) дəгиглијини тə'мин ет-мəлидир.

Нитгин дүзкүнлүјү, јазыда вə данышыгда грамматика гəјдаларыиы көзлəмэкдэн ибарəт-дир. Нитгин ајдыилығы, фикри елə ифадə ет-мəји тəлəб едир ки, динлəјичи вə ја охучу асанлыгла, һеч бир чəтиилик чəкмəдэн фикри анлаја билсин. Нəһəјəт, нитгдə дəгиглик о де-мэкдир ки, нитг, данышаныи фикирлəринə, јə'ни оиун нə демэк истəдијинə, тамəмилə уј-гун олсуи. Экəр грамматика, сөзлəри вə ја чүмлə гурмағы дилин гəбул олунмуш норма-ларыиə ујгун кəлиб-кəлмəдији чəһəтдэн гиж-мəтлəндирирсə, үслубијјат онлары (сөзлəри вə ја чүмлə гурмағы) нитгдə ајдын вə дəгиг ишлəтмэк чəһəтдэн гижмəтлəндирир.

Экəр грамматика мəшғəлəлəриниин мəгсəди

дилин үмүмн нормаларыны өйрөнмөк жолу илэ нитги мәнимсәтмәкдирсә, үслубијјат мәшғәлә-
ләринин мәгсәди фикир вә һиссләримизин рәи-
карәнк чәһәтләрини ифадә етмәк үчүн дилин
ихтијарында олан бүтүн вәситәләри өйрән-
мәклә, нитгин ајдынылыг вә дәгиглијини тәмин
етмәкдир.

Табагда гејд едилдији кими, көзәл нитгә
јијәләнмәк үчүн јалныз грамматик гајдалары
көзләмәк кифајет дејилдир, нитги үслуби чә-
һәтдән дә дүзкүн гурмаг лазымдыр; јоһи елә
сөзләр сечмәли вә елә чүмләләр гурмалыдыр
ки, орада фикир ајдын вә дәгиг ифадә едил-
син.

Азәри дили өз зәнкинлији илэ инсан гәлби-
нин чырпытыларыны, онун һисс вә дүјғула-
рыны ифадә етмәјә имкан верир.

Буна көрә дә биз зәнкин сөз еһтијатына
малик олмаг вә сөзләрдән истифадә етмәји
бачармағын әһәмијјәтнин билмәлијик. Бүтүн
бөјүк јазычылар, сөз усталары өз фикирләри-
ни, һисс вә дүјғуларыны ифадә етмәк үчүн
зәнкин сөз еһтијатында истифадә етмишләр.
Онлар дилин тәмизлији, дәгиглији вә көзәлли-
ји уғрунда јорулмадан мүбаризә апармышлар.

Башгаларына өз фикир вә һиссләрини бү-
түнлүклә вермәјә имкан тапмаг үчүн һәр шеј-
дән әввәл, зәнкин сөз еһтијатына малик олмаг,
икинчиси, мүәјјән сөзләри сечиб ишләтмәји
бачармаг лазымдыр. Данышан өз нитгиндә
һәр бир сөзү ишләдиркән, сөзүн ифадә едилә-
чәк фикри иә дәрәчәдә дәгиг верә биләчәјини
габагчадан ајдын етмәлидир.

Демәк, сөз сечмәк һәлә ишин бир тәрәфи-

билмэз вэ һәмин нитг динлэјәнлэр үчүн ајдын олмаз.

Нитгин ајдынлыгы, садэлик вэ тэмизлији уғрунда һәмишэ бөјүк мүбаризэ апаран В. И. Ленин бу хүсусда данышаркән гејд етмишдир ки, натиглэр «...күтләнин баша дүшдүјү садэ вэ ајдын диллэ данышмағы бачармалы, гәлиз истилаһлары, эчнәби сөзләри... кәнара атмалыдырлар».¹

Биз елми-күтләви нитгдә ишләдилән терминлэрә ашағыдакы гајдада мүнәсибәт бәсләмәлијик. Әкәр мүәјјән бир термин кениш охучу вэ ја динлэјичи күтләси үчүн ајдын дејилсә, әлбәттә, ону изаһ етмәлијик. Гәбул олунмуш бејнәлхалг терминлэрә кәлинчә, буилары азәри сөзләри илә әвәз етмәк мәсләһәт дејилдир. Нәркаһ белә нәрәкәт етмиш олсаг, онда дилимнзи эәнкииләшдирмәк әвәзинә, даһа да мүәјјән ујдурмалара вэ тәһрифә јол вермиш оларыг, јахуд әксинә, әкәр мүәјјән бир термини охучу вэ ја динлэјичинин даһа асан дәрк едәчәји башга бир садэ терминлә әвәз етмәк мүмкүндүрсә, буну етмәк лазымдыр. Мәсәлән, бәзиләри *лисантијјат* вэ ја *дилшүнаслыг* сөзләринин мә'насыны баша дүшмәкдә чәтнлик чәкә биләрләр; онларын әвәзинә азәричә *дилчилик* термини ишләтмәк, әлбәттә, мәгсәдә даһа ујғундур. Бунунла белә, сөз еһтијатыны эәнкииләшдирмәк вэ ја һәмин сөзүн мәншәји һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн бә'зән азәри сөзләрини вэ ја мө'тәризә ичәрисиндә башга дилләрдән алынмыш термини дә јазмаг олар.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 11-чи чилд, сәһ. 293.

Мәсәлән: синоним јунапча *sinonimos* сөзүндән әмәлә кәлмишдир вә с.

В. И. Ленин өз нитгиндә лазым олан хүсуси терминләри вә харичи сөzlәри ишләдиркән, охучуларыи гајғысына галыр вә нисбәтәи чәттии аилашылан сөzlәрин һәмишә изаһыны верәрди. Мәсәлән, о, «Ики утопија» адлы мәгаләсини, утопија сөзүнүн изаһы илә белә башлајыр: «Утопија јуан сөзүдүр: «у» јуанча иикар шәкилчисидир, «топос» јер демәкдир. Утопија, мөвчуд олмајан јер, хүлја, үјдурма, әфсаиә демәкдир».¹

Вүтүн бунларла бирликдә В. И. Ленин дилин тәмизлик вә садәлијиндән даиышаркән, харичи сөzlәри јерсиз олараг ишләдәнләрә гаршы мүһарибә елан етмәк вахтынын кәлиб чатдығыны көстәрмәклә, дили ағырлашдыран вә ифадәләринидә јерсиз варваризмләр (башга дилләрдән алынма сөzlәр) ишләдәнләрә гаршы чыхараг, оилары кәскин тәнгид едирди.²

Көркәмли алимләримиз өз елми-күтләви әсәрләриндә чох вахт белә дә едирләр.

Веләликлә, нитгин садәлик вә тәмизлији, онун ајдынлығы, һәр шејдән әввәл, орада истифадә едилән дил васитәләринии чох дәгиг вә мөгсәдәүјгун сечилмәси илә әлагәдардыр.

Нитгин јухарыдакы хүсусијјәтләри илә (јә'ни онун ајдын, садә, тәмиз вә дәгиг олмасы илә) бирликдә, практик үслубијјат нитгин ифадәли олмасыи да тәләб едир. Нитгин пар-

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 377.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд 30, IV нәшри, сәһ. 302.

лаг, кәскии вә орижиналлыгы динләйичи вә ја охучуларда нисс, һәјәчан вә мараг ојатмага, онларын диггәтини чәлб еднб, ирәли сүрүлән фикирләрин мәзмуиуну даһа јахшы дәрк ет-мәјә көмәк көстәрир. Әксинә, нитгин јекнәсәг-лијн онун ејни тонла сөјләнилмәси вә јохсул-луғу, ејни сөзләрин вә ифадәләрин тез-тез тәк-рары нитгин тә'сир гүввәсини азалдыр, орада ирәли сүрүлән фикирләрә гаршы охучу вә ја динләјнчидә бир нөв е'тинасызлыг әмәлә кә-тирир.

Нитгин дәгиглији үчүн дилимизин зәнкин-лијиндән истифадә етмәк, даһа јарарлы вә мү-насиб сөзләр сечмәк тәләб олунарса, нитгин иарлаглыгы вә чанлылыгы дедикдә, орада дилии ифадә васитәләрини билмәк вә онлар-дан бачарыгла истифадә етмәк тәләб олунур.

Демәк, нитг мәдәнијјәти термини, сөзүн кениш мә'насында, јалныз көзәл вә ајдын да-нышмаг габилијјәти, нитги дүзкүн вә јахшы гура билмәк бачарыгы демәк дејилдир. Нитг мәдәнијјәти, ејни заманда мээмунлу, ифадәли, парлаг, орижинал, һәм дә мараглы нитг гур-мағы бачармаг демәкдир. Бураја гәдәр деји-ләнләрә јекуп вурачаг олсаг, ашағыдакы нә-тичәјә кәлмәк мүмкүндүр:

Бизим дилимиз зәнкин, гүдрәтли вә рәнка-рәнк бир дилдир. Әкәр данышан адамда үму-ми мәдәнијјәт, билик вә һәртәрәфли мә'лумат јохдурса, о, тәкчә дили билмәклә дүзкүн вә сәлис нитгә јијәләнә билмәз. Ејни заманда, дили севмәдән, нитгә шүүрлу мүнасибәт бәс-ләмәдән, дилчилик вә услубијјат саһәләринә даир мүәјјән мә'лумата малик олмадан, ән

дүзкүн, энмәнтгнн фикирләри ифадә етмәк мүмкүн олмаз.

Дилчилик нөгтеји-нәзәриндән нитг мәдәниј-јәти, нитгнн дүзкүнлүҗү, јә'ни мүасир әдәби дилин нормаларыны билмәји вә она мөһкәм, һәм дә сәрбәст јијәләнмәји нәзәрдә тутур. О, нитгнн үслубча көзәллијини, јә'ни һазырда истифадә етдијимиз үслублара әсасланараг, фикри ифадә едән дил васитәләрининн хүсусиј-јәтинни нәзәрә алмалыдыр.

Јахшы нитг һәмишә, данышмағымызда анлашылмазлыг, икимә'налыг, узунчулуг вә буна охшар нөгсанлар доғуран дил һадисәләрининн гаршысыны габагчадан алмаға чалышмалыдыр; о, мүмкүн дәрәчәдә нитгнн садә, ај-дын вә јығчамлығына чалышмалыдыр. Нитг мәдәнијјәти кениш мә'нада алындыгда о, мәз-мунлу, ифадәли, јарадычы, парлаг, кәскин вә образлы нитг демәкдир.

Нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк чох кәркин әмәк тәләб едир. Она һазыр ресептлә јијәлән-мәк олмаз; нитг мәдәнијјәтининн һәр бир адам өзүндә мүстәгил сурәтдә, дилә шүүрлу мүнә-сибәт бәсләмәклә инкишаф етдирә биләр.

Нитг мәдәнијјәти илә тәфәккүр мәдәнијјә-ти сөzlәри, ејини мә'налы мәфһум олмаса да, бунларын арасында сых әлағә вә гаршылыглы бир асылылыг вардыр. Дииләјичи вә охучула-ра нитгнн шүүрлу сурәтдә тәкмилләшмәсининн зәруријјәтинини баша дүшмәкдә, онлара хүсуси дилчилик мәсәләләриндән баш чыхармагда көмәк етмәк чох нәчиб вә мүнһүм бир вәзифә-дир. Чүнки «дилини тәмизлији, мә'на дәгигли-ји вә онун кәскинилији уғрунда мүбаризә, мә-

дәнијјәт силаһы уғрунда апарылан мүбаризә-
дир. Бу силаһ нә гәдәр дүзкүн истигамәт алса,
бир о гәдәр гијмәтли олар»¹.

Мүһазирәчинин нитгинә верилән әсас тәләбләр

Мүһазирәни мүвәффәгијјәтлә тәшкил едиб
апармағ үчүн нәтигдән мүхтәлиф үсуллар,
рәиқарәнк иш ғәјдалары илә бәрәбәр, јүксәк
кејфијјәтли шифаһи вә јазылы нитгә малик
олмағ да тәләб олунур. Чох заман нитг мәдә-
нијјәтини ашағы сәвијјәдә олмасы мүһазирә-
чинин ишиндәки тәсири зәифләдир, матери-
алы дәғиг ифадә вә изаһ етмәјә мане олур.
Буиунла әлағәдар оларағ, мүһазирәчинин ғар-
шысында чох мүһүм бир вәзифә, өз нитгини
јахшылашдырыб тәкмилләшдирмәк вәзифәси
дурур. Мүһазирәчи һәмни вәзифәни өһдәсин-
дән о замаи мүвәффәгијјәтлә кәлә биләр ки,
о һәм өз мөвзусунун елми әсасларыны, идеја-
нәзәри мәзмунуну вә методикасыны јахшы
билсин. Демәк мүһазирәчи динләјичиләрә төк-
чә мүәјјән мәсәләләр һағгында мәлүмат вер-
мәклә кифәјәтләймәјиб, ејни замаида онун
нитг мәдәнијјәтини дә јүксәлтмәлидир,

Динләјичиләрин нитг мәдәнијјәтинә тәси́р
көстәрмәкдә шүбһәсиз ки, мүһазирәчинин нү-
мунәви нитги һәлледи́чи рола маликдир. Буна
көрә дә о, өз нитгини дүзкүн гурмалы, шәрһ

¹ М. Горки, Әдәбијјат һағгында, 1953, сәһ. 663
(русча).

едәчәји һәр һансы бир мәсәләни инандырычы вә чох сәлис бир диллә динләјичиләрә чатдырмаға чалышмалыдыр. О, мұһазирәләрин иде-оложи чәһәтдән сағлам, мәзмунча долғун, мөвзу е'тибарилә актуал олмасына диггәт етмәклә бәрабәр, онун лексик, грамматик чәһәтдән дәгиг, дүзкүн олмасына хүсуси фикир вермәлидир.

Бә'эн мұһазирәчиләрин чыхышларындакы мұһүм нөгсанлардан бири дә онларын кифәјәт гәдәр лүғәт еһтијатына малик олмамалары, јахуд да лүзүмсуз, јекнәсәг сөзләр ишләтмәләри, ја да ағыр вә узун чүмләләрлә динләјичиләри јормаларыдыр.

Дил мәдәнијјәти тәфәккүр мәдәнијјәти дәмәкдир. Јахшы данышыб јазмаг үчүн һәр шәјдән әввәл, дүзкүн фикирләшмәји бачармаг ләзымдыр. Бөјүк алим Н. Г. Чернышевскинин дедији кими, ајдын тәсәввүр етмәдијин бир шәји, ајдын олмајан, думанлы шәкилдә дә сөjlәјәчәксән; ифадәнин гејри-дәгиглији вә долашыглыгы, әлбәттә, фикрин долашыглыгындан мејдана чыхыр. Дил шүүрун ифадә формасыдыр; дил дүзкүн дејилдирсә, дәмәк, шүүр да гүсурлудур. Әкәр дил (нитг) сәлигәсиз вә анлашылмаздырса, дәмәк, орада фикрин өзү гејри-дәгигдир.

* * *

Мұһазирәчинин нитгинә верилән әсас тәләб, онун сәдәлији, анлашыглы олмасы јә'ни, асан вә тез баша дүшүлмәсидир ки, динләјичиләр онун дедикләрини чәтинлик чәкмәдән дәрк едә билсинләр.

НИТГА МУВАФФАҚИЙАТ
ТАЪДИЛЛАШ

УДК 62-50

[illegible]

фикирлэшдијииндэн шүбһәсиз, дахили нитг сәсли нитгдән фәргләнир. Әкәр фикир јахшы дүшүнүлүбсә демәк, онуи сөзлә ифадәси дә мүүјјән дәрәчәдә ишләимиш, «редактә едил-миш олур.

Беләликлә, натиғә мүүвәффәгијјәт газанды-ран зәрури шәртләрдән бири, онуи материалы јахшы билмәсидир. Нитг мэдәнијјәти мәсәләсинә бөјүк әһәмијјәт вермиш мәшһур тәнғидчи Белински демишдир ки, инсан јалиыз мүүјјән бир фикрә малик олдуғу заман јахшы данышыб јаза биләр. Јахуд о, јалиыз о заман даһа јахшы данышыб јаза биләр ки, мүүјјән фикрә малик олсун, јә'ни өзү һәмин фикри јарадыб формалашдыра билсин, һәмин фикрин мүүәлифи олсун вә материала јарадычы јанаһа билсин.

Материалы билмәкдән башға, елә амилләр дә вардыр ки, натиғ мütлэг онлары нәзәрә алмалыдыр. Мәсәлән, материалы ејни дәрәчәдә јахшы биләи ики адамдан бири ону көзәл шәрһ едә билдији һалда, о бириси ону ејни сәвијјәдә етмәји бачармыр. Демәк, материалы билмәкдән әлавә, башға бир шәрти дә нәзәрә алмағ лазымдыр. Бу шәрт исә шифаһи нитгин хүсусијјәтләрини билмәк вә әи башлычасы сәлис нитгә јијәләнмәји бачармағдыр. Сәлис нитгин башлыча хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада натиғ сәлиғә илә, тәмиз вә инандырычы данышмалы, бә'зиләри кими, данышмағ әвәзинә мәтни үзүндән охумамалыдыр. О, һәр бир чүмләни сон дәфә редактә олуимуш вә чоһ сәлис бир шәкилдә ифадә етмәјә чалышмалыдыр.

Натиг чыхыш едэркэн ики вэзифэини јеринэ јетирмәлидир: 1) өзү һазырладығы мәтнин (мүһазирә, мүһаһибә, мә'рузә вә с.) мүәллифин олмалы; 2) һәмнин мәтнин билаваситә динләјичиләрә чатдыран ичрачы олмалыдыр. Демәк, натигдән тәкчә јахшы мүәллифлик дејил, ејни заманда гүсурсуз шиһаһни нитг мәдәнијјәти дә тәләб олунур.

Натиг евдә јазы столунун архасында отуруб чыхыша һазырлашаркән бир шәраитдә, динләјичиләр гаршысында чыхыш етдикдә исә тамамилә башга бир шәраитдә олур. Әкәр о, аудиторија шәраитиндә бөјүк фәсиләләрлә данышса, јахуд данышыг заманы мүәјјән мүддәт сусуб, динләјичиләри көзләмәјә мәчбүр етсә, онда һаглы олараг динләјичиләр белә бир суал верә биләрләр: натиг нә үчүн сусду? Бәлкә онун фикирләри долашмыш вә ја нәји исә јаддан чыхармышдыр?

Бунлардан башга адәтән, тәчрүбәли натигләр чыхыш заманы динләјичиләри һәмишә нәзарәт алтында сахламаға чалышыр, дарыхан, әснәјән вә тез-тез саата вә ја һапыја бахыб зәнкин вурулмасыны көзләјәнләри көрүрләр. Белә һаллары мүһаһидә етмәк шүбһәсиз, натигә нис тәсир едир вә она өз фикирләрини јахшы формалашдырыб ифадә етмәјә мане олур.

Шүбһәсиз, натиг динләјичиләр гаршысында јалиыз фикирләрини гајдаја салыб формалашдыран бир мүәллиф дејил, ејни заманда о, вэзифәсини јеринә јетирән јахшы бир ифачы да олмалыдыр. Мүһазирәчилик мәдәнијјәтин ифачылыг мәдәнијјәти илә ујгунлашдырмаг,

хүсусән јени натиблијә башлајанлар үчүн о гә-
дәр дә асан иш дејилдир. Лакин бу чәтинлији
арадан галдырмаг, әлбәттә, мүмкүндүр. Бир
чох натиблирин тәчрүбәси бизн әмин едир ки,
натиблик мәһарәти илә мүһазирә охумаг һамы
үчүн мүмкүн олан бир ишдир. Аичаг бир сыра
башга сәһәләрдә олдуғу кими, натиблик дә
(јә'ни мәзмунлу, тә'сирли, ајдын вә парлаг,
ифадәли данышмағы бачармаг да) кәркин
әмәк вә јүксәк нитг мәдәнијјәтиннә јијәләнмәји
тәләб едир. Чох вахт белә суаллар ортаја чы-
хыр: нә үчүн бу вә ја дикәр адам савадлы,
мәдәни, мә'луматлы бир адам олдуғу һалда,
натиблији бачармыр? О, күтлә гаршысында
чыхыш едиб, өз билијини башгаларына верә
билмир? Бә'зиләрини дә башга бир суал ма-
рагландырыр: бәлкә натиблик мәһарәтн инсан-
да анаданкәлмә бир истә'дад вә ја тәбиәт
веркисн кими бир шәјдир? Бу суалын чавабы
габагда гејд етдијимиз кими, гәдим латын
аталар сөзүндә даһа дәгиг ифадә олуимушдур.
Орада белә дејилир: «Инсан шаир кими доғу-
лур, лакин натиг кими соирадан һазырланыр».

Бу бир һәгигәтдир вә дүнианын бир чох
көркәмли натиблиринин јарадычылыг тарихин-
дә артыг тәсдиг олуимушдур. Белә исә нә үчүн
бәс бир сыра дәрин мә'луматлы адамлар күтлә
гаршысында мәһарәтлә чыхыш едә билмирләр?
Бунун ики сәбәби вардыр. Әввәләи, көрү-
нүр ки, белә адамлар динләјичиләр гаршысын-
да фикирләрини формалашдырмаг бачарығы-
на малик дејилләр; икинчиси исә, онлар
һазырладыглары мәтн динләјичиләрә чат-
дырмагда чәтинлик чәкир, чыхыш заманы һә-

јечанланырлар. Көрүнүр онлар күтлө гаршысында мүвәффәгijјәтли чыхыш етмәк үчүн мүәјјән тәчрүбәјә малик дејилләр.

Натигин аудиторија гаршысында мүвәффәгijјәтли чыхышы, дили јахшы билмәсиндән иә онун зәнкинликләриндән истифадә етмәји ба-чармасындан чох асылыдыр. Әкәр натиг, зән-кин лүгәт еһтијатына, гүввәтли вә тутарлы һә-киманә сөзләрә, мүхтәлиф нөв чүмләләрә малик олса, онда о, чыхыш үчүн сәрраст сөз вә чүм-ләләр, мүхтәлиф ифадә васитәләри сечиб иш-ләдәр вә беләликлә дә өз фикирләрини сәр-бәст вә тә'сирли гура биләр. Әксинә, әкәр онун лүгәт, фразеоложи, грамматик имканлары мәһдуддурса, нитги дә мүтләг касыб вә јекнә-сәг олачагдыр. Бизим дилимиз натигә чох зәнкин вә кениш имканлар верә билир; чүнки даиышмаг үчүн мүасир азәри дилиндә истә-пилән гәдәр сөз тапмаг мүмкүндүр.

Азәри дилиндә сөз еһтијаты о гәдәр чохдур ки, биз мүәјјән бир мәфһуму ифадә етмәк үчүн һәмин сөзүн бир нечә синонимини тапыб иш-ләдә биләрик. Мәсәлән: елә ашағыдакы сөз-ләри алаг:

1) чығырмаг, гышгырмаг, сәсләмәк, багыр-маг, һајламаг...

2) үз, сифәт, бәниз, чамал, сима...

3) шикәст, чолаг, топал, ахсаг, шил вә с.

Натигин нитг мәдәнијјәти јалныз сөз зән-килијиндән асылы дејил, о ејни заманда фразеоложи васитәләрдән дә асылыдыр. Фра-зеолокија дедикдә биз образлы, сәрраст иә һәкиманә сөзләри нәзәрдә тутуруг. Белә сөз-ләрә, нитгимизи көзәлләшдириб рәнкарәнк

Бу вәзијјәт исә аудиторија илә нәтиг арасында зәрури олан рабәтәни јаратмаға имкан вермир. Бундан башға, диаләјичиләрдә белә бир тәсәввүр әмәлә кәлир ки, данышан өз сөзләрини дејил, башгасынын сөзләрини тәқрар едир. Тәчрүбә кәстәрир ки, диаләјичиләр нәтигин әлиидә конспект көрмәк истәмирләр.

Мүһазирә заманы мәтндә јазыланлары сөз-бәсөз охумаг олмаз, бурада чанлы данышыг дилиндән истифадә етмәк ләзымдыр. Белә һалларда јалныз ситатлары охумаг, өзү дә јахшы охумаг зәруридир. Бу чәһәт, хусусән, һәр бир сөзү диггәтлә сечилиб гыса вә дүрүст ифадә олунмуш вә дәјишдирилмәси һеч чүр мүмкүн олмајан, марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндән кәтирилән ситатлара аиддир.

Күтлә гаршысында чыхыш етмәк, елә өз-лүјүндә чидди бир сәнәткарлыгдыр.

Нәтиг белә бир сәнәткарлыға јијәләимәли вә өз ифадәсинин сәлислији үзәриндә инадли чалышмалыдыр.

М. И. Калинин бу хусусда данышаркән гејд етмишдир:

«Тәшвигат ишиндә ән чәтии чәһәт, ләзыми гајдада данышмағы өјрәнмәкдир. Илк бахышда адама белә көрүнә биләр ки, бурада чәтин бир шеј јохдур, чүнки адам ики јашындан данышмаға башлајыр. Һәгигәтдә исә бу иш бөјүк вә чәтии бир ишдир. Бурада чәтинлик нәдән ибарәтдир?

Тәшвигатчы өз фикрини елә нарлаг ифадә етмәлидир ки, адамлара тә'сир едә билсин,

һәм дә тәшвиғатчының истәдији шәкилдә тә-
сир едә билсин. Ејни заманда сиз өз фикрини-
зи јығчам ифадә етмәлисиниз, чүнки вахтыңыз
из олур. Фикир динләјичиләр үчүн ајдын ол-
малы вә онларын һәр бири тәрәфиндән баһа
дүшүлмәлидир. Бүтүн булар чох чәтин шеј-
ләрдир.

Дили классикләрдән өјрәнмәк лазымдыр...
Дил тәшвиғатчы үчүн һәр шејдир».¹

М. И. Калинин күтлә гаршысында чыхып
едәиләрә чаилы сөздән истифадә етмәји чох
тәкидлә мәсләһәт көрүр вә һәмши мәсәләни
белә изаһ едирди: «һазыр чүмлә илә даныш-
мағын нә демәк олдуғуну билирсинизми? Бу о
демәкдир ки, сизин дүшүнчәниз ишләмир, јал-
ныз дилиниз ишләјир, һазыр чүмлә илә сиз
адамлара тә'сир едә билмәзсиниз. Она көрә
тә'сир едә билмәзсиниз ки, бу чүмләләри сиз
демәсәниз дә билирләр. Сиз еһтијат едирсиниз
ки, фикринизи өз сөзүнүзлә ифадә етсәниз, о
гәдәр көзәл чыхмаз. Сәһв едирсиниз. Онда си-
зи даһа јахшы динләјәрләр, фикриниз динлә-
јичнләрә даһа јахшы чатар... Сиз анчаг һазыр
чүмләләри тәкрар едирсиниз. Бу исә нитгини-
зи рәсмиләшдирир. Һәр кәс өз дили илә, ана-
сынын она өјрәтдији дил илә данышмаға ча-
лышмалыдыр. Ән јахшы дил, инанын ки,
үрәкдән дејирәм, ананын дилидир. Биз деји-
рик: мүәллим, мүәллим, мүәллим олмаг бөјүк
шејдир. Бу да доғрудур. Лакин мүәллим адам-
лара анчаг һазыр дүстурлар вермәклә мәшғүл

¹ М. И. Калинин. Коммунист тәрбијәси һаггында,
Бакы, 1948, сәһ. 182—183.

олса, бундан нэ чыхар?.. Буна көрә мүәллим-дән тәләб едилән биринчи шеј одур ки, өз дили илә анасынын өјрәтдији дилдә данышсын. Грамматика гәјдаларыны өјрәп ки, дүз данышасан, амма тәбии дилдә, ади дилдә даныш.

Мәи демәлијәм ки, мүәллимләрини иши ән чәтти ишләрдән биридир. Мәнә һәтта белә кәлир ки, мүәллим фитрәтән мүәллим олмалы-дыр. Мәи, сөзүн әсил мә'насында мүәллими нә-зәрдә тутурам. Бә'зи адамлар вар ки, чох шеј билирләр. Мәи бир чох адамлары таиыјырам ки, чох көзәл биликләри вар, амма белә адам мүәллим тә'јин едилсә өз дәрсиини јахшы изаһ едә билмәз. Мүәјјән билик саһәсини билмәк кифајәт дејилдир, ону елә изаһ етмәји дә ба-чармаг лазымдыр ки, дииләјичиләр јахшы дәрк етсинләр.

Буна көрә мән белә куман едирәм ки, ән биринчи шәрт дилин дүзкүн олмасыдыр. Ушаг-лары басмагәлиб шејләрә, һазыр дүстурлара өјрәтмәјә чалышмајын, белә шејләр онларын бир гулағындан кириб, о бири гулағындан чыхар... Дил тәбии олмәзсә, динләјичиләри чәлб етмәз... Дилимиз зәнкиидир, сиз дә ону хараб етмәјин, корламајын, бу зәнкии дили ушаглара өјрәдин».¹

М. И. Калининни бү сөzlәри бүтүн муһа-зирәчиләрә, орта вә али мәктәб мүәллимләринә дә анддир. Истәр мүәллим вә истәрсә тәш-вигатчы өз фикирләрини шакирд вә ја тәләбә-

¹. М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында, Бакы, 1948-чи ил, сәһ. 50—52.

лэрэ жахуд динлэјичи күтлэсинэ тэ'сир едэ билэчэк дэрэчэдэ парлаг ифадэ етмэлидир. Оун фикирлэри синиф вэ ја аудиторија үчүн ајдын олмалы вэ динлэјичилэрин һэр бири тэрэфиндэн асанлыгла дэрк едилмэлидир.

Мүһазирэчилэрин вэ мүэллимлэрин чыхышларында нитг мәдэнијјәти нөгтсји-нэзэриндэн мүшәһидэ олунаи икинчи нөгсаи, ајры-ајры ихтисаслара даир нәшр олунмуш елми-методики әдәбијјатын дил чәһәтдән гүсурлу олмасыдыр. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, бир чох елми-методики әдәбијјат һәләлик мүһазирәчи вэ мүэллимлэрин чаплы вэ иарлаг бир диллә силаһланмалары үчүн нүмунә олачаг сәвијјәдә дејилдир. Беләликлә, мүһазирәчилэрин истифадә етмәләри үчүн бир сыра јахшы вэ јарарлы елми-методики әсәрләрлә бәрабәр, дил вә услуб чәһәтдән бә'зи гејри-мүнасиб материаллара да раст кәлмәк мүмкүндүр ки, шүбһәсиз, бунлар да мүәјјән дәрәчәдә мүһазирәчилэрин нитгинә өз мәнфи тә'сирини кәс-тәрир.

Мәсәләи, мүхтәлиф мәгалә вә китаблардан алымыш ашағыдакы чүмләлэрин дил вә услуб чәһәтдән гурулушуна диггәт едәк.

1) «Бураја ишә кәндәрилмиш вэ ја кәлмиш адамлар әһатә едилирдиләр».

2) «Азәрбајҗанда мәктәбгәдәр тәрбијә мү-әссисәләринин тәшкил едилдији ил дөврләрдән вэ онун сонракы инкишафыны тә'мин етмәк үчүн РСФСР-и бу саһәдәки тәчрүбәләриндән кениш истифадә едилирди».

3) «Лакин бунунла белә гејд етмәмәк ол-маз ки, һәммин әсәрләрдә јарадычы тәхәјјүл

мүстәгил психоложи проблем кими дежил, фәлсәфи естетик вә бәдни јарадычылыг нөгтеји-нәзәриндән тәһлил едилмишдир. Бу фикир вә муһазирәләрин бә'зиләри инди дә өз әһәмијјә-тини итирмәмишдир».

4) «Һәтта, Вундтун фикринчә, ушаг фанта-зијасынын чичәкләнмә дөврү олан 3 јашындан 9 јашына гәдәр дә бу чәһәтдән әсас бир дәји-шиклик нәзәрә чарпмыр» вә с.

Муһазирәчинин нитгинин јалныз дүзкүн, ајдын вә дәгиг олмасы илә мәсәлә битмир, бу нитг ејии заманда аһәнкдар олмалыдыр. Нит-гини аһәнкдарлығы тәкчә көзәллик үчүн дежил, онун мүәјјән әмәли әһәмијјәти дә вардыр. Аһәнкдар нитг һәмишә асанлыгла тәләффүз едилир, динләјичи вә охучу үчүн чәзибәли олур вә үмумијјәтлә, јахшы дәрк едилир. Нитг аһәнкдар олдугда динләјичини дарыхдыран јекнәсәглијә јер верилмир, нитгдә мүәјјән ритм, аһәнк вә вәзи һисс олунур ки, бу да сәс-ләрин тонуну дүзкүн вә мәгсәдәујгун шәкилдә јүксәлдиб-алчалтмаг үчүн имкан јарадыр.

Бундан башга чүмләин аһәнкдарлығыны позан ајры-ајры һадисәләрә дә раст кәлмәк олур ки, буну да нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу-рада һәр шәјдән әввәл, сөзләрдә һәддиндән артыг ишләдилән фышылтылы сәсләрин гу-лаға (динләјичијә) пис тә'сир етдијини кәс-тәрмәк олар. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләјә диггәт едәк:

Шәһәрин мәшһур шаирләри, әдәбијјатшү-наслары, һејкәлтәрәшлары да шанлы бајрам-да иштирак едир вә шән чыхышлары, шә'рлә-ри илә мәчлисдәкиләри шадландырырдылар.

Көрүндүү кими бу чүмлөдө «ш» сәси һәддиндән артыг ишләдилдижинә көрә һәм чүмләннән үслуб көзәллижини позур, һәм дә гулага пис тә'сир едир.

Әлбәттә, чүмлөдә аһәнкдарлыгы позан сәбәбләр чохдур; мәсәлән, кечмиш заман фе'лләри әвәзинә данышыгда бә'зән индики, бә'зән дә мүзарә (гејри-мүәјјән кәләчәк) заман фе'лләрини ишләтдикдә, чүмлә ағырлашыр, аһәнк позулур вә үслубча гүсурлу шәклә дүшүр:

«Кедәрәм көрәрәм ки, Сәмәд евдә мәшғулдур; дејәрәм ки, дур кедәк кәзмәјә, разы олмаз; дејәр: әлимдә ишим вар, һеч јерә кетмәрәм».

Шүбһәсиз, јухарыдакы чүмлөдә аһәнкдарлыгы көзләмәк үчүн ону үслубијјат нөгтејинәзәриндән тәхминән белә гурмаг лазым иди:

«Кетдим көрдүм ки, Сәмәд евдә мәшғулдур; дедим, дур кәзмәјә кедәк; деди ки, ишми гуртармамыш һеч јерә кетмәрәм».

Јухарыдакы мисалдан көрүндүү кими, шүһуди кечмиш фе'лләри әвәзинә, мүзарә заман фе'лләрини ишләтмәк һәм мә'на дәгиглијини нтирир, һәм дә чүмләни гејри-аһәнкдар бир шәклә салыр. Һалбуки, нәгли кечмиш фе'лләри әвәзинә лазым кәлсә, индики заман фе'лләрини ишләтмәк мүмкүндүр.

Чүмлөдә нитгин аһәнкдарлыгыны позан вә буна көрә дә онуи көзәллијини, тә'сирини азалдан тәкрарлара да јол верилмәмәлидир. Ашагыдакы чүмләјә диггәт едәк:

«Гаршыда Күр чајынын сујунун көпүкләрини парылтысы күмүш кими ишыг сачырды». Бу чүмлә үслубча нөгсанлыдыр; чүпки орада

сыраланмыш тә'јини сөз бирләшмәләри ифадәни ағырлашдырмыш вә аһәнкдарлығы поэмушдур. Демәк, чалышмаг лазымдыр ки, ејничинсли вә охшар сәс, сөз вә тәркибләр чүмләдә бир-биринә јахын ишләдилмәсин; аһәнкдарлығы поэма вә гулаға ағыр кәлән нә варса, башгасы илә әвәз едилсин вә с.

Бөјүк сөз устасы А. П. Чехов бир јазычынын «стала» вә «нерестала» сөзләрини ејни чүмлә ичәрисиндә јай-јана ишләтдијини көрдүкдә, буну дөзүлмәз адландырмыш вә белә јахын вә ејни типли сөзләрин гоишулуғуну үслуб чәһәтдән гүсурлу һесаб етмишдир.

Бу нөгтеји-иәзәрдән ашағыдакы чүмләјә диггәт едәк: «Сәдр ичәри кириб, салам вериб, һамы илә әл тутуб, отурдугдан сонра, сөзә башлајыб деди...» Бурада «иб», «уб» вә «јыб» шәкилчиси илә әмәлә кәлмиш фе'ли бағламаларын һәддиндән артыг ишләдилмәси, шүбһәсиз, чүмләнин аһәнкдарлығына хәләл кәтирмиш вә үслубу поэмушдур. Һәмин чүмләни дәјишдириб тәхминән белә гурмаг лазымдыр: «Сәдр ичәри кириб салам верди вә һамы илә әл тутуб отурду, бир аз сонра о, сөзә башлајыб деди...» вә ја «Сәдр ичәри кирди, салам вериб һамы илә әл тутду; сонра да кечиб отурду вә данышмаға башлады».

Чүмләнин аһәнкдарлығы үчүн зәрури олан шәртләрдән бирин дә иитгдә мүәјјән вәзи вә әлчүнү, јә'ни ритмин көзләмәкдир. Әкәр иитгдә ритм, јә'ни мүәјјән бир вәзи вә өлчү варса о заман тәләффүз едилән вә ја башгалары тәрәфиндән динләнилән бүтүн сөзләр, асанлыгла дәрк олуначагдыр. Белә һалларда истәр даны-

шанын вә истәрсә охујанын дили долашмыр, сөзләр ајдын тәләффүз едилир, мә'наја көрә лазым олан јерләрдә фасилә көзләннилр. Бир сөзлә, нитгдә мүәјјән бир мүвазинәт вә өлчү-иүн олдугу һисс едилир; бурада вурғулар, тә-ләб олуан гајда үзрә, ајры-ајры сөзләрин үзәриндә гојулур вә чүмләдә сөзләрин јерли-јериндә ишләдилмәсинә хүсуси диггәт едилир.

Ашағыда Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриндәи Ејваз Әсирјанын бир монологуну веририк. Сиз, бөјүк сәнәткарын мәһарәтлә јаратдығы һәмин чүмләләрин гурулушундакы аһәнкарлығы, ритмә вә доғурдугу тә'сирә диггәт едни.

«Сизин милли намусунуз пулдур, мәисәб-дир; азәрбајчанлылар бизим дүшмәнимиз де-јил. Онлар да бизим кими јүк дашыјыр, чәкич вурур, торпаг дашыјыр, тәр төкүр, бир парча гуру чөрәк газанырлар; онларла бизим иә дүшмәнчилијимиз вардыр. Лакин сиз, ики доғ-ма гардашы боғушдурур, һәр икисини ганы-ны сорурсунуз... Бизим дүшмәнимиз онлар дејил, бизим дүшмәнимиз сизсиниз; сиз ағам-јанлар, сиз саламовлар вә сизин габағынызда кедәи император жандармлары. Бизим вуру-шумуз милләт вурушу дејил, синиф вурушу-дур».

Мүһазирәчи өз чүмлә гурмаг бачарыгыны артырмаға диггәт етмәли вә өз динләјичиләри-иә фикирләрни, дахили һисс вә дујгуларыны сәлис, ајдын бир диллә ифадә етмәк нүмунәси кәстәрмәлидир.

Мүһазирәчинин питг мәдәнијјәти һаггында данышаркән, бурада ону да гејд етмәлијик ки,

мек эвезина, «алтамалик» көстөрмөк үчүн. Сада бир фикри асан ва гыса шикилдэ сөйлө-
ва! аады галаз сөздөр иштетмек алат иди.
Көһнө мектебдерде (моглаханаalarda) чүм-
лепердээлгил! аху д ибарапердээлгил етмекдир.
чүлүк, ааыр ва узун чүмлерер иштетмек, чүм-
бөйүк нөгсанаарында бир дэ орадакы сөз-
дэ бир-бирине уйгун калмадир. Ниттин иди
Ниттэди ишталгил сөздөр үслүбди чачатлар.
Билмек үчүн чох бөйүк икканара маликдир.
сир азери дили, фикри дафа дегил дада едэ
лүгет таркибинда но минсирдэ сөз олаа муа-
лексик васиталар сечмеи бачармаалдыр. Өз
чапача дүзүкү формалашдыра билмек үчүн
О, өз нитини ва! ааачагы маталани дил
алмаалдыр.

ва! охчуларын сави! эсини мүтлөт сөздөр
патгында матала! аамат историкон дини! эини
хыш едеркан, аху да му! э! бир маселэ
Она көрө натиг аудитор! а! гаршысында чы-
чыкшынын эн мүһүм үнсүрдениндин бирдир.
Дил, бир матбу асрени ва! а! шифади

Нитт үчүн лексик васиталарин сечилмеси

«...Коммунист партиясы!... Намышын баша дүш-
дү! ү! не аламышты, не а! дын ва не чаналгил бир
дид! ед! мөт болгил етмэ! и, чом тошкылгил етмэ! и,
пэм да д! ташвигил етмэ! и бачармаалдыр».

[illegible]

узуи ибарэлэр ишлэтмэк «һүнәр» сајылыр вә белә адамлар «алим», «савадлы» һесаб едилди. Мүәллимләр дә өз шакирдләрини бу чүр узунчулуг етмәјә вә ибарә илә данышмаға мәчбур едирдиләр.

Вахтилә «Дәбистан» журналы бу хүсусда чап етдији тәигиди мөгаләләрин бириндә белә јазырды:

«Моллалардан бири ади сөзү тәмтәрағлы, гәлиз вә узун чүмләләрлә ифадә едәрмиш. Мәсәләи, о: «бир каса су ичдим» демәк исгәјәндә, «бир гәдәһ аби-хош күвар нуш илә тәккени-әтәши-дилфикар вә игтисаби-фәрәһи-бишүмар еләдим» дејәрмиш.

Бир күи бу молла дәрс верән заман мапгалдан бир гығылчым сычрајыб папағынын тәпәсинә дүшүр вә бир аз соира папағын тәпәси јанмаға башлајыр. Шакирдләрдән бири молланын тәпәсиндән чыхаи түстүнү көрәндә асан сөзләрлә: «Молла әми, папағын јаныр» демәк әвәзинә, молланын ибарә илә данышмағ барәсиндәки нәсиһәтләрини јадына салыб, гәлиз вә пүрибарә ләфзләр тапмаға башлајыр. Бир аз фикирләшәндән сонра үзүнү молласына тутуб дејир:

«Еј мүәллими-бимисал вә еј устади-зикамал! Бу шакирди пүркәлал бу вәчһ илә әрзиһал ејләјир ки, биһекмәтүлмүтәал нари-мәнгали-пүратәшдән бир шәрәреји-чәввал бәрчәстә олуб сәри-алиүл алииниздәки папағы ишал ејләмишдир».

Молла ишдән хәбәрдар олунча, папағынын

тәпәси јаныр вә напаг јарамаз бир һала дү-
шүр».¹

Көркәмли шаиримиз Сејид Әзим Ширвани
дә «Бир гарейи фәгәрәси» адлы сатирик ше-
рини бу мәсәләјә һәср етмиш вә һәмин һади-
сәни нәзмә чәкмишдир:

«...Күфтүкү олмасын гираәтсиз,
Мәддү тәчвидсиз, бәләғәтсиз...
Бир күн ол шејх чағ едиб гәлјан,
Чәкди ондан учалды әршә дүхан.
Накиһан бир шәрәрә гәлјандан,
Дүшдү әммамәсинә сол јандан...
Чүнки бир гәдр јанды әммамә,
Олду бир тәфл кәрми-һәнкамә.
Шејхә верди хәбәр гираәт илә...
Таки, әввәл хитабын ејләди ја,
Рамазан тәк узанды һәрфи-нида.
Деди: ја һачы! «һај» чәкди тәвил,
Олду заһир һәзар чәррү сәгил.
Мүбтәда заһир олду, чох әмма,
Хәбәрә мүнтәзир галыб молла.
Деди ахыр о тифли-әлламә,
Шејхәна, гојма јанды әммамә!
Ол заман ким, о тифл верди хәбәр,
Нисфдәи јанмыш иди балатәр...»¹

Јухарыда көстәрдијимиз мисаллар бизә
көһнә мәктәбләрдә (моллаханаларда) дәрс де-
јән бә'зи мүәллимләрин, шакирдләрдә һансы
јолларла чүмлә гурмаг вәрдишләри јаратмаг
истәдикләрини ајдын көстәрир.

¹ «Дәбистан» журналы, № 15, 1906-чы ил.

¹ Сејид Әзим Ширвани. Сечилмиш әсәрләри, Баки,
1937-чи ил, сәһ. 340.

* *

Нитгдә сөзчүлүк (узунчулуг) бә'эи өзүнү кичик чүмлэләрдә дә көстәрир. Мәсәлән, ашагыдакы чүмлэләрә диггәт едәк:

«Ганунсуз олараг дәвләт әмлакыны дагытмаг олмаз...» (дәвләт әмлакыны дагытмаг гануни ола биләрми?);

«О, өз өлүмүндән габаг чох хәстәлик кечирди...» (Мә'лумдур ки, онуи хәстәлији башгасынын өлүмү илә әлагәли дејилди); өз мә'рузәсиндә о изаһ етди ки, ... (шүбһәсиз ки, о, башгасынын мә'рузәсиндә изаһ едә билмәзди); «Она мәнзил вермәк үчүн әлагәдар әризә јазмагы мәсләһәт көрдүләр» (бурада, әлагәдар сөзү јерсиздир).

Јахуд күндәлик данышығымызда белә чүмләләр ишләдирик: «јанвар ајында истираһәтә кедәчәјәм» (бурада ајында сөзү артыгдыр); «Заводда 460 нәфәр фәһлә ишләјир» (бурада нәфәр сөзү артыгдыр); Сона фермада јүз баш чүчә јетишдирмишдир» (бурада баш сөзү артыгдыр) вә с.

Бөјүк јазычы А. П. Чехов бу хүсусда данышаркән демишдир ки: «јазмаг сәнәти, сөзләри ихтисар етмәк сәнәтидир».

Бир чох јазычы, алим вә педагоглар һәмншә артыг сөз ишләтмәдән, фикри гыса ифадә етмәји мәсләһәт билмишләр. Бу сәнәткарлар мұһазирә вә ја мәгаләнин дилини чанлаидырмаг, она ифадә гүввәти вә парлаглыг вермәк үчүн дилии мүхтәлиф нөв фразеоложи вә тәсвир васитәләриндән истифадә етмәји сөјләмишләр.

Фразеолокија — мұәјјән мә'наны адәтән об-

разлы сурәтдә билдирән вә там бир фикрн өзүидә әкс етдирән ифадә вә сөз бирләшмәсинә дежилир ки, бура илк нөвбәдә, идеоматик ифадәләр дахилдир.

Идеоматик ифадә — тәркиб һиссәләринә бөлүнмәси мүмкүн олмајан вә башга дилләрә ејнилә (јә'ни там мә'насы илә) тәрчүмә едилә билмәјән ибарәләрә дежилир; мәсәлән: бу шундан мәним көзүм су нчмнр; көзүм јол чәкир; сәнин үчүн лап буриумун учу көјнәјирди вә с. кими.

Фразеоложи ибарәләрдән истифадә едиркән, онлары дәгиг вә дилдә олдуғу кими ишләтмәк лазымдыр. Мәсәлән, «рол ојнајыр», «әһәмијјәти вардыр» ифадәләрини алаг. Әкәр биз биринчи ифадәдән *ојнајыр* сөзүнү, икинчидән нсә *әһәмијјәт* сөзүнү алыб бирләшдирсәк, ифадәдә јайлышлыг әмәлә кәләр. Мәсәлән:

«Ат кәид тәсәррүфатында јенә дә габагкы кими *«бөјүк әһәмијјәт ојнајыр»* ифадәси әлбәттә, јанлышдыр; бурада, «әһәмијјәт ојнајыр» дејил, «бөјүк роl ојнајыр» дејилмәли иди.

Нитгдә аталар сөзү вә мәсәлләрини дә јерлјериндә ишләдилмәсинин мүһүм ролу вардыр. Башга фразеоложи васитәләрини истифадәсиндә олдуғу кими, аталар сөзү вә мәсәлләрини ишләдилмәсиндә дә дәгиглији көзләмәк лазымдыр. Мәсәлән, бу тәләб ашағыдакы чүмләләрдә позулмушдур.

Белә бир аталар сөзү вардыр:

«Һәр шеји вахтында әксән, дорр¹ битәр»

¹«Бибәхт оланын бағына бир гәтрәси дүшмәз.

Боран јеринә дорр-көһәр јағса сәмадән».

(Зија Паша)

Дорр фарсча гијмәтли даш демәкдир. Һәмин сөз тәдричән дилһиндә «дүрр» кими тәләффүз олунмаға башламыш вә јухарыдакы аталар сөзү «Һәр шеји вахтында әксән, дүрр битәр» шәклини алмышдыр. Јакин көрүнүр, сонралар һәмни сөзүн мә'насы бир чохларына ајдын олмадығындан «дүрр» сөзү тәһриф олунараг, «дүз» шәклиндә ишләймәјә башламыш вә «Һәр шеји вахтында әксән, дүз битәр» кими, позуг вә мә'насыз бир һал алмышдыр.

Нитгдә, артыг зәрбмәсәл шәклини алмыш бир сыра һакиманә сөз вә ифадәләр (јә'ни афәризмләр) дә кениш өлчүдә ишләнмәкдәдир.

Кечмишин мәшһур адамлары, көркәмли јазычы вә алимләринин әсәрләриндә олан вә нитгин мә'насыны гүввәтләндирмәјә көмәк едән белә сәрраст вә парлаг ифадәләрдән ситат кими истифадә етмәк олар.

Бә'зән зәрб-мәсәлләр ән мүрәккәб һадисәләрин маһијјәтини чох дәгиг вә сәрраст шәкилдә ифадә едә билир, мәсәлән, «Нә түфәнкә чахмагдыр, нә сүнбәјә тохмаг», «јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», «Чәкән зәһмәт, јејәр балы», «Асланын еркәји, дишиси олмаз!», «Чајын дашы, чајын гушу» вә с.

Шифаһи нитгин чаилы, тә'сирли олмасы үчүн бәди әдәбијјатдан кәтирилән ситатларың да бөјүк көмәји вардыр. Мәсәлән, Шекспириң «Һамлет» тракедијасындан: «Олум јахуд өлүм!»; Ә. Сабириң «Гарга вә түлкү» тәмсилиндән:

«Олмасајды чаһанда сарсаглар,
Ач галарды јәгин ки, јалтаглар».

«Гығылчымдан алов» (Одојевски); «Өлүлөр». (Ч. Мәммәдгулузадә); «Зәманәмизин гәһрәманы» (Лермонтов) вә с.

Фразеоложи васитәләро көркәмли хадимләрин сәрраст ифадәләри дә дахилдир. Мәсәлән: «Дии—халг үчүн тирјәкдир» (Маркс); «Аз олсун, јахшы олсун»; «Бир аддым ирәли, ики аддым кери»; «Чатмаг вә өтмәк» (Лешин) вә с.

Дилии бәдии тәсвир васитәләриндән бачарыгла истифадә едилдикдә нитг чох тәсирли, парлаг вә образлы олур. Илк нөвбәдә бура, мәчази мәһнадә ишләдилән сөз вә ја ифадәләр (тәшбиһ, епитет, метафора, мүбалиғә вә с.), ејни заманда мүхтәлиф үслуби пријомлар (сөзләрин тәкрары вә ја бурахылмасы, риторик-натиганә суаллар) вә с. дахилдир.

Азәри әдәби дилиндә олан бөјүк имканлар натигә материалын мәзмунуну там әһатә едә билмәси үчүн, даһа дәгиг вә мәгсәдәүјүн сөз вә ифадәләр сечиб ишләтмәкдән өтрү шәраит јарадыр.

Тәләффүз мәсәләләри

Натигин апарачағы мүсаһибәин вә ја мүәјјән мәсәлә һаггында верәчәји изаһатын мүвәффәғијјәти, онун шифаһи нитгинин ифадә формасындан чох асылыдыр. Нитгин ифадәли олмасы үчүн дәгиг вә ајдын тәләффүз, дүзкүн интонасија вә фасиләләрдән бачарыгла истифадә етмәк лазымдыр. Бурада, нитгин сүр'әти, сәсин күчү, тонун инандырычылыгы, мүһазирә

рәчнинин аудиторијада алдығы вәзијјәти, онун жести, мимикасы вә с. бу кимн мәсәләләрә дә диггәт едилмәлидир.

Мүһазирәчи учадан, бүтүи аудиторијанын ешидәчәји бир сәслә ајдын, мүмкүн дәрәчәдә ифадәли вә садә данышмалыдыр. Онун данышығынын тонунда бир инам, јәгинлик вә гүв-вәт олмалыдыр. Чүмләнни мәнасы вә әһәмиј-јәтиндән асылы олараг, нитгин һиссәләрн арасында фасилрләр етмәк вә јери кәлдикчә, сәс тонуну артырыб әксилтмәк лазымдыр.

Мүһазирәчинин аудиторијада тез-тез о тәрәф-бу тәрәфә кетмәси, јскнәсәг һәрәкәтләр етмәси мәсләһәт дејилдир. О, аудиторијада баш верә биләчәк һәр чүр хошакәлмәз һәрәкәтләрә гаршы сојугганлы олмалы вә белә һалларда өзүнү әлә алмағы бачармалыдыр. Дикәр тәрәфдән мүһазирәдә диггәти јайындыра биләчәк һәр чүр сәләб она тә'сир етмәмәли вә ишиндәки мүвазинәти позмамалыдыр.

Натиг чыхышында шаблон вә басмагәлиб сөзләрдән узаглашмалы; ејни ифадә вә һәтта, ејни сөзләри (әкәр мәсафә е'тибары илә һәммин сөзләр бир-биринә јахындырса) ишләртмәмәјә чалышмалыдыр. Онун нитги садә вә ајдын олмалыдыр; о, аудиторија үчүн чәтнн олан сөз вә ифадәләрн данышығында ишләртмәмәлидир; онун нитги чәлбедичи олмалы вә бу хүсусијјәт чыхышын сонунга гәдәр давам етмәлидир.

Мүһазирәчинин ишиндә ән мәс'улијјәтли чәһәт динләјичиләрн диггәтини өзүнә чәлб етмәк мәсәләсидир. Онун сөзү һәм садә, һәм дә динләјичиләрнн шүуруна чата биләчәк

дэрэчэдэ ајдын, анлашылан вэ сјин заманда
мэраглы олмалыдыр.

Натиг динлэјичилэрин диггэтини о заман
өзүнэ чэлб едэ билэр ки, онун нитгиндэ эсас
мэзмуна анд олмајан, нитги зибиллэјэн, артыг
лүзүмсуз сөзлэр ишлэдилмэсин. Чүмлэдэ ар-
тыг вэ лүзүмсуз сөзлэрин ишлэдилмэси дин-
лэјичилэрин диггэтини позур, онларын мара-
нны хејли азалдыр. Елэ етмэк лазымдыр ки,
нитгдэ сөз јығчам, мөна дэрин, фикир вэ лүс
даһа чох олсун.

Нитгин итилији, онун чевиклији динлэјичи-
лэри сэфэрбэр һалда сахламаға вэ онларын
диггэтини мөвзу атрафында топламаға көмөк
едир.

Нитгин мүвэффэгијјэтли олмасы үчүн эсас
чөһөтлөрдэн бири дэ орадакы фикрин арды-
чыллығыдыр. Әкэр данышыгда фикир бир мә-
сэлэдән башға бир мәсэләјә сычрајыб кечирсә
вэ ја нитгдэ ирәли сүрүлән эсас фикирдә ғы-
рыглыг әмәлә кәлирсә, әлбәттә, белә нитги
динләмәк дэ чох чәтин олар. Демәк, нитгин
планыны елэ гурмалыдыр ки, һәмишә икинчи
фикир биринчидән, үчүнчү фикир исә икинчи-
дән доғмуш олсун.

Шифаһи нитгдә орфоепик нормалара ујғун
олан дүзкүн әдәби тәләффүзүни, хусусилә бө-
јүк әһәмијјәти вардыр. Јалһыз белә бир шәра-
итдә азәри дилинин фонетик зәнкипликләрин-
дән истифадә етмәк мүмкүн олар.

Бурада нитгимизә хош әһәнк вэ ахарлыг
верән дилимизин фонетик гурулушунун да бир
сыра хусусијјәтләрини ајрыча гејд етмәк ла-
зымдыр.

Азери сөзлөрүндө чэтин тэлэффүз олуан сас бирлэшмәси демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир; бунун нәтичәсидир ки, нитгимиздә мүәјјән бир гәшәнклик вә рәванлыг, сәлисләк һисс олулмагдадыр.

Дилимизин фонетик зәикинликләриидән истифадә едиркән, мүһүм шәртләрдән бири дә орфоепик нормалары, јәһи нитгдә ајры-ајры сәс вә сөзләрин тэлэффүз гәјдаларыны көзләмәкдир.

Мүһазирәчинин нитги сәлис вә ифадәли олмалыдыр

Мүһазирәчи мүкәммәл сурәтдә әдәби дилә јијәләнмәли, әдәби нормаларын позулмасы һалларына гаршы ардычыл мүбаризә апармалыдыр. О, динләјичиләрдә нитгин дүзкүнлүјүнә хүсуси диггәт вә һәссаслыг јаратмаға сәј етмәлидир. Бунун үчүн о, нитгдәки интонасиялары практик сурәтдә билмәли вә өз нитги илә башгаларына нүмунә олмалыдыр. Мүһазирәчинин сөз усталығына кәлдикдә әдәби-бәди әсәрләрн ифадәли сурәтдә охумағы вә һәтта бә'зи ше'р парчаларыны китаба бахмадан әзбәр сөјләмәји бачармалыдыр. Мүһазирәчи бүтүн бу мәсәләләрдә дилин аһәикдарлығындан бачарыгла истифадә етмәли вә динләјичиләрдә ифадәли нитгин әсаслары һағында ајдын тәсәввүр јаратмалыдыр.

Мүһазирәчи өз шәхси тәәссуратыны, мүшәһидә вә хатирәләрини бәдиин (јә'ни емоцио-

нал вә образлы) сурәтдә сөйләмәји бачармалыдыр.

Чүмләнин ајдын вә дәгиг олмасы үчүн јалныз ајры-ајры мүнәсиб сөзләри сечмәк кифајәт дејилдир; чүмләни елә гурмаг лазымдыр ки, орада ирәли сүрүлән фикри һәр бир динләјичи вә ја охучу асан, дүзкүн баша дүшә билсин. Она көрә, белә һалларда тәкчә бол сөз еһтијатына јијәләнмәклә кифајәтләнмәк олмаз, бурада ирәли сүрүлән фикрин мәзмуну һансы чүмлә формасынын даһа јахшы ифадә едә биләчәјини дә нәзәрә алмалыдыр.

Натиг күтлә гаршысында чыхыш едиркән, үслуби чәһәтдән чүмлә гурмаға верилән тәләбләри нәзәрә алмалыдыр.

О, һәр шејдән әввәл, чүмләнин мә'насыны дәрк етмәји чәтиләшдирән, гулаға ағыр кәлән сөзләри ишләтмәмәјә чалышмалыдыр. Сонра о, чүмләдә сөзләрин сырасыны көзләмәјин әһәмијјәтини дә унутмамалыдыр. Дилимизин грамматикасы бизә чүмлә үзвләрини мүхтәлиф сурәтдә сыраламаға имкан верир вә биз һәмийн үзвләрин јерини дәјишдикдә адәтән мә'наја хәләл кәлмир. Мәсәлән: «Мән сабаһ ахшам театра кедәчәјәм» чүмләсиндә сөзләрин јерини бир нечә дәфә дәјишмәјә имкан вардыр.

- 1) Сабаһ мән ахшам театра кедәчәјәм.
- 2) Мән театра сабаһ ахшам кедәчәјәм.
- 3) Театра мән сабаһ ахшам кедәчәјәм.
- 4) Сабаһ ахшам мән театра кедәчәјәм

вә с.

Әлбәттә, грамматикамызын бизә вердији бу азадлыг вә сәрбәстлик, јә'ни чүмләдә сөз-

ләрин сырасыны дәјишиб, фкир вә һиссләри-
мизи рәнкарәнк шәкилдә ифадә етмәк нмка-
ны, азәри дили үслубијјатынын ән зәнкин
хүсусијјәтләриндән биридир.

Чүмләдә сөзләрин сырасындан данышар-
кәи, адәтәи мүбтәданын хәбәрдән, тә'јинин
тә'јин олуан сөздән әввәл кәлмәси, јахуд та-
мамлығын ону идарә едән сөздән сонра кәл-
мәси кими һаллар грамматикамызда гәбул
едилмиш норма һесаб олунур.

Чүмләдә сөзләри ади сыра илә дүздүкдә,
һеј бир сөз хүсусијјәт тәшкил етмир вә баш-
галарындан о гәдәр дә фәргләимир. Биз ши-
фаһи нитг заманы чүмләдә мүәјјән бир сөзүн
әһәмијјәтинә диггәти чәлб етмәк үчүн ону ин-
тонасија (аваз) илә тәләффүз едирик. Јазыда
исә вәзијјәт башгадыр; бурада сөзләри сәслә
(сәда илә) фәргләндирмәк мүмкүн дејилдир.
Она көрә биз, јазыда сөзләрни сырасыны дә-
јишмәклә онлары башгаларындан фәргләнди-
риб, нәзәрә чаридырмаға чалышырыг ки,
үслубијјатда буна и н в е р с и ј а (јерини дәјиш-
мә) дејилир. Шифаһи нитгдә инверсијадан
интонасија илә бирликдә истифадә етдикдә,
әлбәттә, нәзәрдә тутулан сөзү даһа артыг
фәргләндирмәјә көмәк едир.

Чүмләдә сөзүн јерини дәјишмәклә, мәсәлән,
ону чүмләннин әввәлине, ортасына вә бә'зән дә
сонуна көчүрмәклә онун әһәмијјәтнини вә тә'-
сирнини дә гүввәтләндирмәк олур. Мисал үчүн
сөзләри ади гәјда илә сыраланмыш бир чүмлә
алаг:

«Фикрәт бу күн «Билнк» чәмијјәтиндә мү-
һазирә охујачаг». Әкәр биз «Билик» чәмијјә-

тиндә Фикрәтин мұһазирә охујачағыны нәзәрә чарпдырмаг истәјириксә, онда чүмләни белә гурмалыјыг:

«Бу күи «Билик» чәмијјәтиндә Фикрәт мұһазирә охујачаг».

Әкәр Фикрәтин бу күн мұһазирә охујачағыны билдирмәк истәјириксә, онда чүмләни ашағыдакы гәјдада гурмалыјыг:

«Фикрәт «Билик» чәмијјәтиндә бу күн мұһазирә охујачаг».

Нәһәјәт, әкәр Фикрәтин башга јердә дејил, «Билик» чәмијјәтиндә мұһазирә охујачағыны гејд етмәк истәјириксә, онда чүмләни белә гурмалыјыг:

«Фикрәт бу күн «Билик» чәмијјәтиндә мұһазирә охујачаг».

Бәзәи чүмләдә зәрфлијин јерини дәјишмәклә онун тәсир күчүнү дә мүәјјән дәрәчәдә гүввәтләндирмәк вә үслуба зәнкинлик вермәк мүмкүндүр; мәсәлән, ашағыдакы чүмләләрә диггәт едәк:

1) Сәмәд, мүәллимин она вердији китабы бөјүк бир һәвәслә охуду.

2) Сәмәд бөјүк бир һәвәслә мүәллимин она вердији китабы охуду. Јахуд:

1) О, хүсуси бир диггәтлә һәмийи мараглы вә фәјдалы сөһбәти динләди.

2) О, һәмийи мараглы вә фәјдалы сөһбәти хүсуси бир диггәтлә динләди.

Чүмләдә сөзләрин сырасыны көзләмәк, јалһыз мүәјјән бир сөзүи гүввәтләндирилмәсинә дејил, ејни заманда чүмләнин бүтүилүклә мәһнасынын гүввәтләндирилмәсинә тәсир едир; мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә»

чам бир шәкилдә инкишаф етмәси нәтижәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Лакин чүмләләрин дә мүүжән бир өлчүсү вә һүдуду олмалыдыр. Бурада, бир тәрәфдән данышана, фикриндәки вәһдәти поэмамаг ыс чүмләни бирнәфәсә сөйләмәк үчүн имкан вермәји, диқәр тәрәфдән исә, дииләјәнә чүмләнин мәзмуиуну чатдырмағы нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Шифаһи нитгә нисбәтәи јазылы нитгдә чүмләнин һәчми бөјүк ола биләр. Чүнки фикри јазылы шәкилдә ифадә етдикдә, тәдричән фикирләшмәк јолу илә даһа кениш чүмләләр гурмаг мүмкүндүр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, јазыда да нитгин ајдын ифадә олунмасына ағырлыг вә мүрәккәблнк верән артыг вә лүзумсуз чүмләләрә јол верилмәмәлидир.

Әкәр чүмләдә ишләдилән һәр сөз, өзүндән габагкы сөзлә верилмиш фикрә јени бир шеј әлавә етмирсә, онда һәмнин сөз артыг, бәлкә дә јерсиз вә лүзумсуздур кн, буна үслубијјатда *плеоназм*¹ дејилир.

Чүмлә гуаркән, һәр шејдән әввәл, ифадә едилән фикир үчүн ән зәрури вә дәгиг олан сөзләр тапылмалы вә сонра онлар елә јерләшдирилмәлидир ки, нисбәтәи аз сөзлә чох мәна ифадә етмәк мүмкүи олсуи. Јә'ни елә едилмәлидир ки, чүмләдә сөзләрин јери дар, фикирләрин јери исә кениш олсун.

Натиг өз чыхышларында һәмишә артыг сөзләрин ишләдилмәсинә јол вермәмәјә, фикри јығчам вә ејни заманда ајдын ифадә етмәјә

¹ Плеоназм (plenasmos) јуанчадыр, мәнасы лүзумсузлуг демәкдир.

чалышмалыдыр. Мәсәлә узун сөйләјиб, аз шеј ифадә етмәкдә дејил, ғыса ајдын вә мә'налы данышмагдадыр.

Әлбәттә, ығчам, мә'налы данышмаг вә јазмаг чәтиндир. Бунун үчүи бачарыг тәләб олу-нур. Натигин вә ја мұһазирәчинин әсас вәзи-фәләриндән бири дә өзүндә мәһз бу бачарыгы јаратмагдаи ибарәтдир.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти

Шифаһи нитг мәдәнијјәти, һәр шејдән әв-вәл, данышанын өз нитгинә, һабелә башгасы-нын нитгинә диггәтлә вә тәнгиди јанаша бил-мәси демәкдир.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти мұхтәлиф мәз-муилу чыхышларда дилдән истифадә етмәјин јоллары һаггында ајдын тәсәввүрә малик ол-маг, нитгдә рәнкарәнк тәсвир вә ифадә васи-тәләрини ишләтмәји бачармаг демәкдир. Бу мәдәнијјәт һәм өз, һәм дә башгасынын нитги-нә тәнгиди јанашмағы тәләб едир.

Мұһазирәчи өз шифаһи нитг мәдәнијјәтини һәмишә артырмаға чалышмагла бәрабәр, дин-ләјичиләрин дә диггәтини шифаһи нитгә јә-нәлтмәли вә нитг үзәриндә коллектив нәзарәт етмәк үчүн шәраит јаратмалыдыр. Динләјичи-ләр чанлы сөзә гајғы вә диггәтлә јанашдыгда, көркәмли јазычы А. Толстојун дедији кими, онлар артыг дәрк едирләр ки, дил инсан чә-мијјәтинин чох бөјүк вә мәһсулдар әмәјинин нәтичәсидир, дил тәфәккүр силаһыдыр. Она

лагејд мүнәсибәт бәсләмәк олмаз; она лагејд јанашманын өзү: гејри-дәгиг, тәхмини вә јанлыш дүшүнмәк демәкдир¹.

Ана дилиндә сәрбәст вә рәван данышмағы бачармаг, онун ифадә васитәләриндән вә аһәнкдарлыгындан нитгдә истифадә едә билмәк, бәзиләрини дүшүндүјү кими, «тәбиәт веркиси» јахуд анаданкәлмә—фитри исте'дад дејилдир. Рәван вә сәлис нитгә јијәләимәк, дилә диггәтлә јанашмағын, бу сәһәдә чәкилән кәркин әмәјни нәтичәсидир.

Нитг мәдәнијјәти вә сәрраст сөз уғрунда апарылан мубаризәнин һәлледиши амили, ана дилинә данм диггәтлә јанашмагдыр. Она көрә мубәзирәчи өз нитгиндә фонетика, орфоепија вә интонасија нормаларыны көзләмәјә диггәт етмәлидир.

Әдәби дил уғрунда мубаризәјә һәр кәс өз фәрди сөз еһтијатыны чохалдыб зәнкинләшдирмәклә башламалыдыр. Кәч мубәзирәчинләр лүғәтләрә тез-тез мурачнәт етмәли, һәмш лүғәтләрлә мүнтәзәм сурәтдә ишләмәлидирләр. Бу онлара ана дилинин мәзијјәтләрини гијмәтләндирмәјә, онун түкәнмәз сәрвәтләрә малик олдуғуну өјрәнмәјә имкан јарадыр. Инсанын лексикону нә гәдәр зәнкин вә рәнкарәнк оларса, онун нитги дә бир о гәдәр парлаг вә ифадәли олар. Азәри дилиндә сөз јарадычылығы системини чевиклијинә, онун еластик олмасы вә зәнкинлијинә практик сурәтдә јијәләnmәк ләзимдыр.

¹ А. Толстой. Әдәбијјат һаггында, «Советский писатель» нәшријјаты, 1956, сәһ. 228 (русча).

Буну сөз көклөриндән јени сөзләр әмәлә кәтирдикдә даһа јахшы дәрк етмәк олур.

Бурада диггәти азәри сөзләринин чохмә'налығына чәлб етмәк лазымдыр; бу истигамәгдә арашдырмалар анарылдыгда һәм чохмә'налығын ролуну дәрк етмәк олар, һәм дә мүнәзирәчи, өз нитгини зәшкінләшдирә биләр.

Бурада диггәти азәри синонимикасынын кениш имканларына чәлб етмәк чох фәјдалыдыр. Чүнки дилимиз синонимика илә чох зәшкіндир, онлар (јә'ни синоним сөзләр) һәр бир фәрди нитгә чевиклик вә ифадәлилик верир. Мисал үчүн ашағыдакы синонимләри алаг: јахшы, ә'ла, чох көзәл, гәшәнк, мисилсиз, нөгсансыз, гәрибә, нәчиб, сон дәрәчә көзәл, вәләһедичи, чәзбедичи, чәзибәдар, һејрансдичи, мәләһәтти, севимли вә илах.

Өз тәрәвәт вә кәскинлијини итирмиш бир сыра басмагәлиб вә бајағы сөз вә ифадәләр, чох вахт ејбәчәр дәфтәрхана дилиндән әмәлә кәлир. Мәсәлән, ашағыдакы ифадәләр јалиыз белә бир һадисәнин нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр: «мәсәләни ишыглаидырмаг», «мәсәлә ирәли сүрмәк», «мәсәләни гәти гојмаг», «лазыми жүксәклијә галхмаг» вә илах.

Бә'зән дә мәтбуат сәһифәләриндә вә адиданышыгда бу чүр мә'насыз вә јерсиз ифадәләр дә ишләдилир: «фабрик әсас е'тибары илә ашағы чешидли мәнсуллар һесабына планы долдурмады», «мејвә јығымы хәтти үзрә һәлә бир чох ишләр көрүлмәлидир»; «машынлар үчүн деталлар һазырлығында олан ики-үч күн кериләмә адәти һәләлик арадан галдырылмамышдыр» вә с. кими.

Сөзлэри јериндә ишләдә билмә-мәк. Чүмлә гурдугда, чох вахт диггәтсизлик үзүндән бәзиләри сөзлэри јериндә ишләдә билмирләр; бунун нәтичәсиндә дә анлашыл-мазлыг әмәлә кәлир. Мәсәлән, ашағыдакы чүмлә вә ифадәләрдә сөзлэрин ишләнмә јери-нә диггәт едәк.

«О, ја данышмыр, ја кетмир» (иә даныш-мыр, иә кетмир әвәзинә). «Бу ишдә мәнфи нөгсанлар чохдур» (мә'лумдур ки, мүсбәт нөг-сан олмаз). «Ишин чох јарысы јеринә јетири-либ, аз јарысы галыбдыр» (јарынын чоху вә азы олмаз, о һәмишә бәрабәр олар) вә с.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти әдәби тәләффүз-лә чох сых әлағәдардыр; бу, јазылы нитгдә орфографијанын көрәчәји вәзифәләри шифаһи нитгдә һәјата кечирир.

Биз чыхыш едиркән, чох вахт фикримизи шифаһи нитгии мәзмунуна верир вә онун нә чүр сәсләндијинә диггәт етмирик. Мүһазирәчи-нии нитгиндә сәс тону, онун диксијасы нөг-сансыз олмалыдыр. Динләјичиләр данышыг заманы әдәби тәләффүздән узаглашмағы, мә-дәнијјәтсизлик әламәти кими гнјмәтләндирир-ләр.

Нитгдә сөзүн әһәмијјәти

Биз өз фикримизи ифадә етмәк үчүн сөз-ләрлән истифадә едирик. Сөз, әдәбијјатын, — бәдин сөз сәнәтинин илк үнсүрү һесаб олунур, Әдәбијјат исә Н. Г. Чернышевскинин дедији кими, һәјат дәрслијидир. Бәдин әдәбијјат сөз

сэнәтидир, инчәсэнәтин ән кениш јајылмыш
вә гүдрәтли бир голудур. Инсанларын һәјаты,
истәк вә арзулары бәдин әдәбијјатда даһа
барнз шәкилдә әкс олунур. Әдәбијјат халгын
мәһәви һәјатына гүввәтли тә'сир кәстәрир; о,
һәјаты дәркетмә силаһы кими халга ән мүнһүм
мәсәләләри — мүасир вә кечмиш һәгигәтләри
сөйләјир...

Әдәбијјат бүтүн бу нәһәнк ишләри дилин
кәмәји илә едир. Әслиндә исә дилин вә сөзлә-
рин «кәмәји илә» јох, диллә вә сөзлә едир!

Вахтилә М. Горки гејд етмишдир ки, һәр
бир китаб она чох гәрибә, јазычы исә чадукәр
кими көрүнүр.

Һәгигәтән, гаршымызда чәмијјәтин вә ја
мүәјјән бир инсанын һәјатында баш верә бил-
ләчәк ән мүнһүм һадисәләри олдуғу кими, доғ-
рулугла вә образлы шәкилдә кәстәрән бәдин
бир китаб варса, демәк дилдә вә сөздә һәр
дәфә бу гәрибәлик вә әчанблик өзүнү кәстә-
рәчәкдир.

Сөз нәдир?

Әкәр һәр һансы бир лүгәгә бахсаныз бу
суала тәхминән белә чаваб тапарсыныз: «Сөз
нитг ваһидидир, о, фикрин ајры-ајры әшјалар
шәклиндә сәсли ифадәсидир».

Бу, дүзкүн тә'рифдир. Кәлин инди бөјүк
шәһримиз Мәһәммәд Фүзулинин «Сөз» адлы
ше'риндә сөзә вердији тә'рифә диггәт едәк:

«...Хәзини-кәнчинеји-әсрардыр һәрәм чәкәр,
Риштеји-ишһарә мин-мин көвһәри-әсрар сөз.
Олмајан гәвваси-бәһри-мә'рифәт, ариф дејил,
Ким сәдәф тәркиби-тәндир, лә'ләи шәһвар сөз...»

Лухарыда «сөзә» верилмиш һәр ики тә'риф доғрудур; лакин бир бахын биз икинчи тә'риф-дән нә гәдәр јени шејләр өјрәндик!

Сиз һәммин тә'рифий мә'на көзәллијинә бир диггәт едип, бөјүк сәнәткар шаирин орада мәһәрәтлә рәсм етдији бәдии таблолара бир фи-кир верип!

Сөз сирләр хәзинәсинин хәзинәдарыдыр; мирварини сапа дүзән кими, о да һәр ан мин-ләрчә сирли / көвһәрләри, дәјәрли, гијмәтли, мә'налы вә һакиманә фикирләри бир-биринин ардынча зәриф телләрә дүзүр. Мә'рифәт дән-зинин үзүчүсү олмајан адам ариф дејил, јә'ни сөз дәнзини дибиндә олан елә бир ичидир ки, ону тапмағ үчүн мә'рифәт (билик) дәнзинин маһир үзүчүсү олмағ лазымдыр. Сәдәфи тәр-кибиндә даһа лајигли ичиди олдуғу кими, инса-нын да сөзү онун дахили аләмнин ифадәси-дир.

Диггәтлә мүшаһидә едилсә ајдын олур ки, сөз өз тәбиәтинә көрә, һеч заман бир јердә донуб галмыр, о, нәдәнсә һәмишә һәрәкәтдә слмағы, һәрләниб фырланмағы хаһиш едир, о чанлыдыр; мәшһур јазычы Блокун дедији кими, сөз һәмишә чошгун вә гајнар бир һәјат кечирир. О, јалныз пис лүгәт китабларында кимсәсизлик, јалғызлығ вә тәнһалығ кечирир. Әслиндә исә о, һәмишә башга сөзләрин чәмиј-јәти ичәрисиндә јашајыр. О, нәдәнсә узагла-гыр, нәјә исә јахылашмаға мејл едир, нәји исә ишығландырыр вә ејни заманда өзү, лазым олдуғда, башга сөзләрдән ишығ алыр. Буна көрәдир ки, сөз тәкчә бир дејил, бир нечә мә'на дашыјыр, јә'ни чохмә'налы олур.

Дилин зэнкинлэшмэси, сөзлэрин мәнәсыны кенишләйдирмэк, сөзлэри мұхтәлиф мәнәда ишләтмэк јолу илә дә олуp. Ајры-ајры чүмләләрдә ишләнән ејни сөз, мәтндән асылы олараг, мұхтәлиф мәнә верә биләр. Нүмунә үчүн *баш* сөзүнү алаг. Бу сөз мәтн ичәрисиндә ишләдилән башга сөзләрлә әлагәдар олараг, бир сыра мәнә ифадә едә биләр. Мәсәлән: *баш* чыхармаг, *баш* әјмәк, *баш* галдырмаг, *баш* вермәк, *баша* дүшмәк, *баша* чыхмаг, *башдан* ашмаг вә с. Јахуд *көзәл* сөзүнү алаг: *көзәл* мәизәрә, *көзәл* хасијјәт (јә'ни јахшы хасијјәт), *көзәл* һава (јә'ни сакит вә хоша кәлән һава) вә с.

Сөзләр истәр шифаһи вә истәрсә јазылы нитгдә јалһыз мүстәгим, һәгиги мәнәда дејил, ејни заманда мәчази мәнәда да ишләдилә биләр; мәсәлән: *кәскин* сөзү дилимиздә һәм мүстәгим (һәгиги), һәм дә мәчази (гејри-һәгиги) мәнәда ишләдилиp. *Кәскин гылынч* дедикдә бурада кәскин мүстәгим, һәгиги мәнәда; *кәскин сөз* дедикдә исә, кәскин мәчази, гејри-һәгиги мәнәда ишләдилмишдир.

Нитгдә мәчази мәнәда ишләдилән сөз, әсил мәнәсыны дејишиp; чохмәнәлы сөзләр дә елә бурадан әмәлә кәлиp.

Ашағыдакы чүмләләрдә *дил* сөзүнүн һансы мәнәда ишләдилдијинә диггәт едәк:

Азәри *дили* чох зәнкиндир. *Дил* инсанлар арасында ичтимаи үнсијјәт васитәсидир. *Дил* вар бал кәтирәр, *дил* вар бәла.

Огтај *дили* ширин оғландыр. О, јаман *дил* лидир. *Көр* бир *дили* нечә чыхыб!

Д и л и м-д и л и м о л а с а н, д и л и м! Д и л и м д и н ч д у р м а д ы. Б у р а б а х, к э л с э н б у д и л л э р и б и р к э н а р а г о j! С э н н э ч ү р ' э т е д и б м э н и м л э б у д и л л э д а н ы ш ы р с а н? Б у р а б а х е j, д и л и н и с а х л а!

Көрүңдүү кими, сөзлөр мөчәзи мөнада ишләдилдикдә, охучу вә ја диаләйичиләрә даһа чох тә'сир көстәрир. Бу мүнүм лексик үслуби васитәдән бөјүк сөз усталары јахуд иатигләр мөһәрәтлә истифадә едирләр.

Дилин характер чәһәти вә хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о, нисан фәалијјәтини бүтүн саһәсинә хидмәт едир. Ичтимаи-сијаси әлагәләрин дәјишмәси, истеһсалын, елм, техника вә мөдәнијјәтин артымы вә инкишафы өз әксини биләваситә дилин лүгәт тәркибиндә тапыр; дилин лүгәт тәркибиндә исә даими бир тамамланма, артма, арасыкәсилмәз бир дәјишиклик әмәлә кәлмәкдәдир.

Бу дәјишиклик: 1) дилдән бә'зи көһнәлмиш сөзләрин дүшмәсиндә (архаизмдә), 2) јени сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә (неолокизмдә), 3) дилимизә башга дилләрдән алынма сөзләрин дахил едилмәсиндә (варваризмдә) вә 4) әдәби дилимизә јерли ләһчәләрдән дахил олан сөзләрдә (диалектизмдә) өз ифадәсини тапыр.

Сөзүн дә өзүнә мөхсус әмәлә кәлмәси вә инкишафы тарихи вардыр. Сөзләр мөјдана кәлир вә јашајыр; сөзләр вар ки, кет-кәдә ишләпмир, көһнәлир вә сырадан чыхмаға башлајыр.

Сөздә бир чох гәрибәлик вә әчаиблик изләри, көһнә галыгларын әләмәт вә нишанәләри

мүһафизә олунуб сахланылыр. Көркәмли жазычы С. Маршак бу хусусда данышаркән: «Бүтүн бу сөзләрдә һадисәләрин мөһрү вардыр» демишдир.

Көзәл сөз устасы олан М. И. Калинин бу мәсәләләрдән данышаркән халгы сөз сечмәкдә гызыл вә ја брилјант ахтаранлара бәнәәдиб гејд едир ки, халг ән көзәл, тутарлы, даһијанә сөзләри сечиб көтүрүр, узун илләр боју онлары чилаландырыб тәкмилләшдирир вә мүһафизә едиб сахлајыр.

Инсан вә онун сөзү

Дил шүүрун ифадәсидир. Һәр бир инсанын ән мүһүм хусусијјәти, тәфәккүр вә характери онун шәхси нитгиндә тәзаһүр едир. Башга сөzlә десәк: һәр бир адамын нитгиндән ајдын олур ки, о әшја вә мәфһумлары нечә мүгајисә едир. дилдә ишләнән һазыр ибарәләри өз нитгиндә нечә тәтбиг едир; о, нитгдә ишләтдији сөzlәрә өзүндән нәләр артырыр вә онлара нә кими јенилик верә билир; нәји изаһ едә билир вә нәләрни үзәриндән сүкутла кечир (јә'ни, сөз тапыб фикирләрини ахыра гәдәр дејә билмир); ајры-ајры сөzlәри нечә тәләффүз едир вә с.

Әдәбијјатда—бәди иәсрдә, ше'р вә пјесләрдә, М. Горькийин дедији кими, әсәрин һәр бир гәһрәманы фикирләрини «өз гүввәсинә көрә» ифадә едир. О гәһрәман өз данышығында (дил вә ја нитгиндә) нәјә гадирдир — бах буну онун психоложи портрети һәлл едир вә јарадыр.

Бизим зэнкин бэди эдэбијјатымызда ин-
саны валех едэн бир сыра характерик нитг
нүмунэлэри вардыр. Ашагыда көркәмли дра-
матургумуз Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјесиндэ
бир нечэ персонажын нитг нүмунэсини вери-
рик. Бу сурэтлэр өз данышыг тэрэлэри вэ нитг
хүсусијјэтлэринэ көрө тәкраредилмәздир.

Онларын данышыгына диггәт едәк:

Б а л а р з а — Адә, Мирзә Сәмәндәр, Мирзә
Сәмәндәр! Бәри кәл, көпәк оглунун гызы!
Мирзә Сәмәндәр!

Ш э р н ф — Нә вар Кәрбәләјы Баларза?

Б а л а р з а — Бәри кәл көрүм бу һансы
закунда јазылыбдыр?

М и р з э С э м э н д э р — (бајыра чыхыр)
О кимдир мәни чағырырды?

Б а л а р з а — Мәнәм чағыраи, мән. Мән
бир билмәк истәјирәм ки, сизн бу кәндә нә
үчүн көндәрибләр, һә?

М и р з э С э м э н д э р — Ушаглара дәрс
демәк үчүн.

Б а л а р з а — Рәһмәт атова. Даһа башга
бир ишнән кн, рүчууруз јохдур?

М и р з э С э м э н д э р — Хејир, Әстәғ-
фүрүллаһ.

Б а л а р з а — Јахшы, бу һансы законда
јазылыб ки, әри колхоз олмасын, арвады тов-
лајыб апарасан, һә? Зыгылдама, көпәк оглу-
нун гызы, сәнин атовун кәллә памбуғуну ешиб
туманбағы тохутдурмасам, атам һачы Тураб-
дан хәбәрнм јохдур.

М и р з э С э м э н д э р — Кәрбәләҗы Балларза, валлаһ, мәним бу ишдән һеч хәбәрим јохдур.

Б а л а р з а — Хуб, бәс буну һансы һарам-задә еләҗир. Кәнди чахнашдыыр бир-биринә. Де көрүм итин баласы, сәни ким јазды?

К ү л х а н ы м — Одур, о јазды, дедиләр чит верәчәкләр.

Б а л а р з а — Гәләт еләди ону дејән ата-сыјнан, анасыјнан, чәдд-әгрәбасыјнан.

Ш э р и ф — Кәрбәләҗы Баларза, нә олуб мәкәр, ахы јахшы дејил, бурада зәнән хејлағы вар. Сән бир снакојс ол, мән сәнә ишин әслини субуталин, дакументалин данышым.

Б а л а р з а — Јох, гој о мәнә десин көрүм, һансы закун илә арвады әриндән ихтијарсыз колхоз еләҗир?

А л м а з — Баларза дајы, мән ки, сәнин арвадыны јаман бир јола апармырам. Сән бир јахшы-јахшы фнкирләш. Бу онун өз фәјдасы-дыр, охујачаг, һәм дә газанча чатачагдыр.

Б а л а р з а — Сән апар о газанчы өз рәһ-мәтлик атовун, бабавун вә чәдд-әгрәбавун гапысына чала.

Х а н ы м н а з — Кәрбәләҗы Баларза, гур-бая олум сәиә, ушағыма ачыгланма.

М и р з э С э м э н д э р — Ушағын чаны чыхсын, динч отурсун. О кәлиб ајран ичмәјә, кәлмәјиб ара ачмаға, һөкумәт үчүн әриштә доғрајыр.

Б а л а р з а — Мәним арвадыма дил верәнин дилини бојнунун сапындан чыхарарам.

М и р з э С э м э н д э р — Нечә вахтдыр
бурадаҗам көрмүсән мәни белә ишләрә гары-
шам. Мәним борчум бөјүклү-кичикли һамыҗа
һөрмәт еләмәкдир. Нәјимә кәрәк халгы ишинә
гарышам. Мүәллим бабаҗам, дәрси ми дејирәм,
аллаһыма шүкүр еләјирәм.

А л м а з — Сиз өз вәтәндашлыг борчунузу
билмирсиниз.

М и р з э С э м э н д э р — А киши, сәи дә
чох гозгуртма һа! Сәнин кимиләри чох көр-
мүшүк. Вәтәндашлыг борчу. Мејмун кими ат-
даныб орталыға, нә вар ки, мән иш билмишәм.

И б а д (кәлир) Сәи өләсән буидаи соңра
кәрәк папагымызы басдыраг гума, өзүмүз дә
ләчәк бағлајаг. Бир гарыш боју илә шәһәри
әлдәи салыб инди дә кәлиб бура чыхыб. Дүн-
јаји-аләми салыб ләхләхәјә (ичәри қирәрәк).
Бура бах, бурада ким вар? О итин гызы бура-
ја кәлмишди?

А л м а з — Һансы итин гызы?

И б а д — Анд олсун аллаһыи бирлијинә,
мәним һавам кәләндә атамы да танымарам.
Шәһәри әлдән салмысыныз, инди дә кәлиб би-
зә әл узадырсыныз?

А л м а з — Сиз мәнән нә истәјирсиниз.

Х а н ы м н а з — Ај балам, башына дөнүм,
данышма, кир евә, о, бир тәһәрди.

М и р з э С э м э н д э р — Јох, демәјни,
форсуна дәјәр.

И б а д — Мәним гардашым арвады бура
кәлмишди, ја јох? Доғрусуну дејиниз. Һәзрәт
Аббас һаггы, гаи бејимә вуранда ит кими доғ-
рарам ону.

А л м а з — Сиз кедин онун нара кетмиш олдугуну өзүндөн сорушун. Бир дэ, бура кэлэндэ нэ олар?

И б а д — Гој бураја сенин кими гыса туманлар кэлсинлэр, мэн сиздэн сорушурам, ө бураја кэлмишди, ја јох?

А л м а з — Мэн билмирэм.

Ш э р и ф — Ибад дадаш сэн бир спокојс ол, мэн иши сүбутални, дакументални сорушум, сэн дэ бил.

Б а л а р з а — Сэн өлөсөн, арвадларын элинэ дүшмәмишик! Поз, бу саат поз, сәнэ дејирэм.

А л м а з — Сизин ону зорла поздурмага һаггыныз јохдур.

Б а л а р з а — Мәни гана салма, поз сәнэ дејирэм.

Х а н ы м н а з — Позар, бу саат позар.

И б а д — Һәзрәт Аббас һаггы, бу үзү гиллә һаггы, әкәр биләм о бураја кәлибдир, онун бөјүк тикәсини гулағына дөндөрмәсәм, бу папаг олмасын, лаи арвад ләчәји олсун. Оида сән дэ тамаша едәрсән (ачыглы чыхыб кедир).

Ш э р и ф — Билмирэм јығынчағы јенә чағыраг ола... (Сүкут).

М и р з э С э м э н д э р — Дејәндә динч отур, халгын форсуна дәјир. Чаным биз дэ адамыг. Мәиэ нэ дүшүб халгын ишинә гарышым ки, ахырда да јаман киши олум. Чан онун, чәһәннәм тарынын, онунки елә одур ки, бир әризә јазасан, аласан мотал пендирини, јејәсән малыны, чыхарасан чаныны, гуртарды

кетди. Вэтэндаш, вэтэндаш. Бу халг да сәнин кимн вэтэндашдыр дә.

А л м а з — (диггәтлә Мирзә Сәмәидәри динләјир вә она јанашыб ачы бир истәһзә илә) — Вэтэндаш, тфу! (дејә һиддәтлә түйүрүр).

Биз јухарыдакы мәтндә өз данышыг тәрзләри илә чыхыш едән персонажларын жестләрии (әл-гол һәрәкәтләрини) дә көрүрүк. Бунлар һәм данышыг заманы едилән, һәм дә онларын сөзләри илә әлагәдар олан жестләрдир.

Нитгин интонасијасы

Биз нитгин интонасијасы дедикдә, һәр шејдән әввәл, нитгимизи тәшкил едән дилин сәваситәләринин мәчмусуну иәзәрдә тутуруг. Нитгин интонасијасы бизә сөзләри даһа ајдын вә даһа там ифадә етмәјә имкан верир.

Адәтән, нитгин сәсиндә, јә'ни онун тонунда, данышанын дахили аләми ифадә олунур вә бу исә сөзләрин тәләффүзүндә өз әксини тапыр. Шифаһи нитг инандырычы вә тәбии бир интонасија илә ифадә олундугда о, әи гүввәтли вә тәкмилләшмиш јазылы нитгдән дә чәлбедичи олур.

Бурада мәшһур Бернард Шоунун ашағыдакы сөзләри јада дүшүр.

Шифаһи нитгдә «бәли» вә «јох» демәјин 50 јолу (тәрзи) олдуғу һалда, јазыда бунун јалныз бир јолу «бәли» вә ја «јох» вардыр.

Аудиторија гаршысында данышаркән нитг интонасијасынын үнсүрләриндән бачарыгла истифадә едилдикдә, интонасија зәнкииләшир вә даһа да тә'сирли олур.

Нитг интонасијасы, комплексли бир һадисәдир. О, ашағыдакы дөрд үнсүрүн ујғунлуғуну вә һәмәһәнклијини ифадә едир: фасилә (пауза), вурғу, аһәнк (мелодија) вә сүр'әт (темп).

Нитгдә интонасијаны өјрәнмәк үчүн, онун јухарыда көстәрилмиш үнсүрләрини ешитмәк, динләмәк зәруридир. Јалныз бу заман интонасијанын үнсүрләри арасында олан гаршылығлы әләгә аңлашылыб ајдынлашар.

Лакии нитг интонасијасынын үнсүрләрини јалныз ешидиб динләмәк кифәјәт дејилдир; онлары практик сурәтдә мәнимсәмәк вә нитгдә бачарыгла тәтбиг етмәк лазымдыр.

Шифаһи нитг һәм мәзмуну, һәм дә сәсләнмәси вә ешидилмәсинә көрә мәнтиги гурулмадыр. Мүһазирәчи нитгини диггәтлә вә дүшүнүлмүш мәнтиги әсасда гурдугда динләјичиләри јекнәсәг вә јоручу нитгдән азад едә биләр.

Нитгдәки фасиләләри мәнтиги вәзифәләри

Мүһазирәчинин нитгини динләјичиләр ајры-ајры сөзләрлә мәнимсәјирләр; јә'ни, нитг мә'нача бирләшмиш сөз груплары илә мәнимсәнилир. Мә'нача бирләшмиш һәмини груплар, ајры-ајры сөзләри тәләффүз етдијимиз кими

бир јердә сөйләнилир. Хүсусән әдәбијатда мә'нача бирләшмиш бу групплар *нитг тактлары*, јахуд *синтагмалар* адланыр. Адәтән, чүмләдә мәнтиги фасиләләрә ајрыла билән бир нечә нитг такты олур. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләни алаг:

«Сүбһ вахты Күр чајы дәрәләрин, мешәләрин арасындан сакит-сакит ахыб кедәркән, чох гәшәнк вә гәрибә көрүнүр». Бу чүмләни ашағыдакы синтагмалара ајырмаг олар. «Сүбһ вахты Күр чајы дәрәләрин, мешәләрин арасындан (сакит-сакит ахыб кедәркән) чох гәшәнк вә гәрибә көрүнүр».

Бә'зи чүмләләри нитг тактларына ајырмагда дурғу ишарәләри, мүәјјән дәрәчәдә иши асанлашдырыр. Лакин биз нитгимизи вә ја мүәјјән бир әдәби әсәри әзбәрдән сөйләдикдә, дурғу ишарәләри көз өиүндә олмадығындан оилардан истифадә етмирик вә буна көрә дә чох вахт нитги мә'насына көрә ајырмагда чәтинлик чәкирик. Бу нсә чүмләләри мәнтиги чәһәтдән һиссәләрә ајырмагда бизи дурғу ишарәләрини нәзәрдә тутмаға дејил, бәлкә мә'наја әсасланмаға мәчбур едир. Биз чох вахт фасиләни дурғу ишарәләрини гојулмадығы јерләрдә, мә'наја көрә едирик. Бә'зән дә әксиңә, дурғу ишарәләри гојулмуш јерләрдә неч фасилә етмирик.

Дурғу ишарәләри гојулмасына бахмајараг, фасилә едилмәјән чүмләләрә ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар:

1) Чох вахт гыса мүгајисәләр аид олдуғу сөзлә биркә тәләффүз олунур; мәсәлән: «Сәрв

ағачы кими, уча», «Бал кими, ширии», «Күнәш кими, парлаг» вә с.

2) Чүмләнии ортасында вә ја сонунда ишләдиләи хитаблар өзүндән габагкы хитабла бирләшир, мәсәлән: «Сәнии адын нәдир, а јолдаш? «Мәним әзизим, Сиз һарада ишләјирсиниз?»

3) Гыса ара сөzlәр өзләриндән әввәл кәлән сөzlә гарышыб бирләшир; мәсәлән: «О, дејәсән, һағлыдыр»; «Думанлы һавада, елә бил јол итиб кетмишди».

Мәнтиги фәсиләнин әсас әһәмийјәти—идракымызын ифадәчиси олмасындадыр: мәнтиги фәсилә нитг тактынын биркә сәсләнмәсинә имкан верир, онун мә'на әһәмийјәтинин вәһидлијини нәзәрә чарпдыр.

Фәсилә бизә бә'зән ешитмә нәтичәсиндә әмәлә кәлән ики мә'налылығы арадан галдырмаға да көмәк едир. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләни алаг:

«Чалыш Фикрәт кими керидә галма». Бу чүмләдә мүмкүн олан ики мә'надан һансыны ифадә етмәк истәдјимизә фәсилә васитәси илә наил ола биләрик; бурада фәсилә ја «чалыш» сөзүндән сонра, ја да «кими» сөзүндән сонра едилмәлидир;

а) «Чалыш, Фикрәт кими керидә галма», бу чүмләнии бир мә'насы.

б) «Чалыш Фикрәт кими, керидә галма», бу чүмләнин дә башга бир мә'насы вардыр.

Башга бир мисал:

«О китабы охумаг истәјир». Бу чүмләни дә фәсилә васитәси илә ики мә'нада ифадә едә

биләрик; әкәр фасилә «о»-дан соңра едилмәсә бир мә'на, едилсә башга бир мә'на алына биләр. Мәсәлән:

а) «О китабы охумаг истәјир», бурада бир мә'на,

б) «О, китабы охумаг истәјир», бурада исә башга бир мә'на вардыр.

Мәнтиги фасиләләр өз узуилуғу мүддәтинә көрә һеч дә ејни дејилдир; ән узун фасилә сөјләнилән фикрий, рә'јин сонунда едилән вә ирәли сүрүлән мұлаһизәнин битдијини көстәрир ки, буну биз мәнтиги нөгтә адландыра биләрик.

Мәнтиги фасилә әслинә баһанда сөзләри мә'нача даһа ифадәли нитг группарына бөлүшдүрүр, бир-биринә табе едир, һәтта бирләшдирир.

Вурғунун мәнтиги вәзифәләри

Һәр чүмләдә вурғулу бир сөз олур. Белә вурғу, мә'нача ән чох гијмәтли олан сөзүн үзәринә дүшүр ки, бу да өз тәләффүз күчүнә көрә башга сөзләрә нисбәтән даһа ајдын вә учадан дејилир. Белә вурғулу сөзләр адәтән шүүрлу олараг, мәнтиги мұлаһизәләрә көрә сечилир. Демәк, тактлы вурғу өз тәбиәтинә көрә, һәмишә мәнтиги вә мә'насына көрә фәргләндиричи олур.

Тактлы вурғу чүмлә ичәрисиндә өз сечилмә вә фәргләнмә күчүнә көрә бир чүр дејилдир. Мә'нача сөз нә гәдәр гијмәтли олса, бир о гәдәр парлаг сәсләнәчәкдир.

БЕШИИЧИ ФЭСИЛ

НАТИГИН МҮҢАЗИРЭЛЭ ҢАЗЫРЛАШ- МАСЫ

Профессор вэ досентлэр али мэктэблэрдэ бир сыра фэнлэр үзрэ, тэшвигатчы вэ тэбли-
гатчылар исэ кениш күтлэ гаршысында мүх-
тэлиф мөвзуларда мүһазирэлэр охујурлар.
Иинди бизим кениш күтлэ гаршысында чох
мүхтэлиф вэ мүһүм мөвзулара даир динлэји-
чилэрэ дэрин елми биликлэр верэ билэн јүз-
лэрлэ көзэл мүһазирэчилэримиз вардыр. Лакин
бүтүн бунларла бэрабэр, бир чох кэнч мүһа-
зирэчи дэ вардыр ки, онлар һэлэлик мүһазирэ
охумаг техиникасына лазыми гэдэр јіјэләнмэ-
диклэриндэн, динлэјичилэрин диггэтинни јахшы
чэлб едэ билмирлэр.

Ңазырда ики чүр мүһазирэ нөвүндэн исти-
фадэ олуиур: 1) академик (јэ'ни, тэдрис про-
сесиндэ истифадэ едилэн) мүһазирэ; 2) күт-
ләви (јэ'ни кениш динлэјичи күтлэси, аһали
гаршысында охуиан) мүһазирэдир.

Академик мүһазирэ елми мүүјјөн саһэлэ-
ринэ даир динлэјичилэрэ дэрин билик вермэк

мәгсәди илэ аудиторија гаршысында едилэн чыхышлардыр.

Күтлэви мұһазирә исә әһали арасында сijasи вә елми билнкләри јажмаг үчүн истифадә олуиан чыхыш формаларындан биридир.

Мұһазирәјә верилән әсас тәләбләрдән бири, орада ирәли сүрүлән фикирләрин ајдын, елми чәһәтдән дәгиг вә дүрүст олмасыдыр. Мұһазирәчи өз чыхышында мөвзуну әтрафлы изаһ етмәли вә мұһүм мәсәләләр үзәриндә дәјәнмаға чалышмалыдыр. Мұһазирә материалы дииләјичиләрин сәвијјәсинә ујғун бир дилдә ифадә олунмалы, һадисәләр исә елми чәһәтдән дәрин вә һәртәрәфли тәһлил едилмәлидир.

Мұһазирәчинин аудиторија гаршысында чыхыша һазырлашмасы јарадычы бир просесдир. Онун мұһазирәси башлыча олараг, ики мәрһәләдән ибарәтдир: 1) охуначаг мұһазирә үчүн габагчадан көрүлмүш һазырлыг иши; 2) былаваситә мұһазирәјә һазырлашмаг иши.

Биринчи мәрһәләјә мұһазирәин мөвзусуна даир әдәбијјат топламаг, һәммин әдәбијјаты нәзәрдән кечириб өјрәнмәк; икинчи мәрһәләјә исә мұһазирәнин план вә гурулушуну мүәјјәнләшдирмәк вә чыхыша һазырлашмаг дахилдир.

Мұһазирә үчүн материал һазырламаг

Мұһазирә үчүн материал һазырламаг мәсәләсиндә илк көрүләчәк иш библиографија (китабијјат) топламагдыр. Библиографија

топламаг үчүн дә һәмин мөвзуја даир әдәбиј-
јатла јахындан таныш олмаг зәруридир.

Мүһазирәчи мүүјјән мөвзуја даир мә'лумат
әлдә етмәк вә әдәбијјат сијаһысы дүзәлтмәк
үчүн, һәр шејдән әввәл, китабхана каталогла-
рыны нәзәрдән кечирмәлидир. Адәтән, китаб-
ханаларда ики чүр каталогдан истифадә олу-
нур: 1) әлифба сырасы илә олан каталог,
2) систематик каталог.

Биринчи каталогда әсәрләр ја мүүәлифин
фамилијасыны, ја да китабларын сәрлөвһәси-
ни әлифба сырасы илә вермәклә тәсвир олу-
нур. Икинчи каталогда исә китабларын тәсви-
ри елмин мүүјјән саһәләринә даир верилир,
јә'ни бурада китаблар өз мөвзуларына көрә
групплашдырылыр. Систематик каталог елмин
мүүјјән саһәләринә анд китаб сечмәк үчүн
башлыча мәнбәләрдән биридир.

Мүһазирәнин мәтни үчүн материал сечмәк

Истәр шифаһи вә истәрсә јазылы нитгин
мәзмунча гијмәтли олмасы, онда елми вә ја
бәдни фактларын зәнкиилијиндән, ејни заман-
да мүүәлифин (иатигин) натиғлик бачарығын-
дан чох асылыдыр.

Мүһазирә үчүн материал сечдикдә аудито-
ријанын характернини, динләјичиләрин сәвијјә-
сини нәзәрә алмаг лазымдыр. Чүнки ејни бир
материал бә'зиләри үчүн јени олуб, онларын
мә'луматыны зәнкинләшдирмәјә, үмуми билик
даирәсини кенишләндирмәјә көмәк етдији һал-

да, башгалары үчүн көһнө вә марагсыз ола билэр.

Демәк, мұһазирәжә һазырлашмаг просеси тәкчә материалы эзбәрләмәклә битмир, ејин заманда ону дәриндән дәрк едиб јарадычы сурәтдә јенидән ишләмәк дә лазым кәлир. Јарадычы сурәтдә јенидән ишләмәк дедикдә, мұһазирәчинин өзү билдији кими, ән гијмәтли чәһәтләри ајырыб мұһазирәнин мәгсәдинә уј-гун олараг изаһ етмәси нәзәрдә тутулур.

Мұһазирәнин гурулушу

Мұһазирәни дүзкүн гурмағын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мұһазирә дүзкүн гуруларса, мұһазирәчинин фикирләри дәгиг, ајдын ифадә олунар вә динләјичиләр материалы асанлыгла мәнимсәмәјә биләрләр. Күтлә гаршысында едилән һәр бир чыхыш (о чүмләдән мұһазирә дә) адәтән үч һиссәдән ибарәт олур: 1-чи кириш, 2-чи мұһазирә материалынын динләјичиләрә сөјләнилмәси, 3-чү нәтичәдир.

Тәчрүбәли мұһазирәчиләр чыхышларынын кириш һиссәсиндә адәтән, мұһазирә үчүн сечилмиш мөвзууну әһәмијјәти вә актуаллығыны динләјичиләрә изаһ етмәјә чалышырлар. Бәзән белә киришләр мәсәлән тарихинә кичик бир экскурсија етмәјә вә ја мұһазирә мөвзусуну ачмаға көмәк едир.

Мұһазирәнин икинчи, јә'ни башлыча һиссәсиндә мөвзунун әсас мәзмуну динләјичиләрә изаһ олунмалыдыр. Вахтын ән чоху да мұһазирәнин һәмин һиссәсинә верилмәлидир. Әкәр

мүһазирә үчүн чәми 40—45 дәгигә вахт аҗрылмышса, бунун тәхминән 7—10 дәгигәсн киришә вә тәхминән 30 дәгигәсн исә материалын изаһына, јә'ин икинчи һиссәјә верилмәлидир.

Мүһазирәнин әсас һиссәсн бир ичә бөлмәдән ибарәт олмалы вә бир-бири илә сых сурәтдә әлағәләнмәлидир. Бир бөлмәдән о бири бөлмәјә кечмәк мәнтигн сурәтдә шәртләнмәлидир. Һәр бир бөлмәнин сонунда дејиләиләрә јекун вурулмалы вә бә'зи үмуми нәтичәләр чыхарылмалыдыр. Белә нәтичәләр чох дәгиг вә ғыса олмалыдыр.

В. И. Ленин кеиш күтлә гаршысында сөјләдији мүһазирәләри јекунлашдырыб, ондан нәтичәләр чыхармағын маһир устасы иди. В. И. Ленинин чыхардығы нәтичәләр, тәкчә мә'рузә, нитг јахуд јаздығы мәғаләнин башлыча фикирләрини үмумиләшдирмәклә битмирди, ејни заманда о, һәмин нәтичәләрдә јени сосналист өлкәмизин гуручулуг саһәсиндәки кәләчәк фәалијјәти үчүн дә көстәришләр верирди.

Нүмунә үчүн РК(б)П VIII Үмум Русија Коифрансында В. И. Ленинин сөјләдији нитгия нәтичә һиссәсиндән ашағыдакы парчаны алаг:

«Јолдашлар! Мәркәзи Комитәнин мә'рузәсн формал чәһәтдән инди сизә, башлыча олага, һәмин дөврдә кечдијимиз тәчрүбәнин јекунуну вермәли иди. Лакин мән демәлијәм ки, белә бир вәзифә — тарихлә кифајәтләнмәк, јахуд һәтта башлыча диггәти јалиыз тарихә чәлбәдән бир һесабат вермәк, — кечирдијимиз дөв-

рун руһуна вэ гаршымызда дуран вэзифэлэрэ
эсла ујғун дејилдир. Одур ки, Советлэр гурул-
тајына да тэгдим етмэк истэдијим бу мә'рузә-
дә, ичазәнизлә, ағырлыг мәркәзини, кечирдик-
ләримизин тәсвиринә һәср етмәкдән чох,
билаваситә эмәли фәалијјәтимиз үчүн әлдә
етдијимиз вә әлдә етмәли олдуғумуз тәчрүбә-
ний кәстәрилмәсинә һәср едәчәјәм.

Кечирдијимиз дөвр әрзиндә, әсла шиширт-
мәдән демәк олар, чох бөјүк мүвәффәғијјәтләр
газанмышыгса да, әи башлыға чәтиилик ар-
тыг кечиб кетмишсә дә, һәр һалда гаршымыз-
да шүбһәсиз һәлә чох-чох бөјүк чәтинликләр
дурур. Тәбиндир ки, партијаиын бүтүн диггәти
бу вэзифәләрин јеринә јетирилмәсинә верил-
мәлидир, тарихә исә, јалиыз гаршымызда ду-
раи мәсәләләрин һәлли үчүн шәксиз зәрури
олдуғу дәрәчәдә нәзәр салмаг олар»¹.

Әкәр мүһазирәчи чыхышыныи һәр бөлмә-
синә даир үмумиләшдирмәләр верирсә онда
сонлуғу эмәли тәклиф вә нәтичәләр шәклиндә
дә вермәк мүмкүндүр ки, кәләчәк мүһазирәләр
үчүн мүәјјән бир тәмәл гојулмуш олсун. Мүһа-
зирәнин сонунда исә динләјичиләрә охумаг
үчүн мәсләһәт көрүлән әдәбијјатын сијаһысы
верилмәлидир.

Мүһазирәчинин кириш сөзү

В. И. Ленин 1909-чу илдә, тәдрисин идеја-
сијаси истигамәти һаггында Капри партија

В. И. Ленин. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 162.

мәктәби шакирдләринә яздыгы мәктүбдә де-
жирди:

«Жолдашлар, Сиз чох көзәл баша дүшүр-
сүнүз ки, һәр бир «нәзарәт», һәр бир «рәһбәр-
лик», һәр чүр «мәрамнамәләр», «низамнамә-
ләр» вә с., буңларын һамысы мұһазирәчиләрин
тәркиби гаршысында бош бир шејдир. Һеч
бир нәзарәт, һеч бир мәрамнамә вә и. а. мәш-
ғәләләрин, мұһазирәчиләр тәркиби илә мүәјјәй
едилен истигамәтини гәтијјән дәјишдирә бил-
мәз»¹.

Мұһазирәчи өз кириш сөзүндә һәм ишин
әсил маһијјәтини ачыб изаһ етдијиндән, һәм
дә һәмин мәсәләјә шәхс мұнасибәтини бил-
дирдијиндән, онуи нитги динләјичиләрин хати-
риндә узун мүддәт гала биләр. Бүтүи бу мәсә-
ләләрдә о, әи көзәл бир «әјани васитә» кимн,
аудиторија гаршысында нүмунә ола биләр.
Әкәр мұһазирәчинин нитги, өз дәринлији вә
һәчми етибары илә динләјичиләрин јаш вә
билик сәвијјәсинә ујғундурса, әкәр бу нитг
рәнкарәнк һиссләрлә зәнкин олуб аудиторија-
да отураиларын зәһнинә, онларын тәәссура-
тына вә тәсәввүрләринә доғру јөнәлдилмишсә,
белә бир нитг, ола билмәз ки, динләјичи күтлә-
синә тәсир етмәсин вә онлары өз ардыңча
апара билмәсин. Мұһазирәчинин сөјләдији
белә бир нитгин тәсири илә динләјичиләрдә
бәһс олуан мөвзу һаггында «мүәјјән нөгтеји-
нәзәр» јараңыр, онлар гаршыда гојулмуш мә-
сәләни бөјүк бир марагла, һәм дә мүстәгил

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 484.

олараг һәлл етмәјә, онлардан баш чыхармаға сә'ј едирләр.

Демәк, мұһазирәчи өз нитгиндә һәм динләјичиләрин бүтүн психи фәалијјәтини изләмәли, һәм дә изаһ етдији материалы вә бир сыра башга деталларын хусусијјәтини нәзәрә алмалыдыр. О, кимләр гаршысында чыхыш етдијини, нитгини мәзмунуну вә сон һәдәфин нәдән ибарәт олдуғуну габагчадан ајдын тәсәввур етмәлидир. Бурада мұһазирәчи бә'зи инчәликләри нәзәрә алмалыдыр. Һәр шәјдән әввәл, о, билмәлидир ки, орта сәвијјәли динләјичиләрә охунан мұһазирәдә нитг, јухары сәвијјәләрә нисбәтән даһа ғыса вә јығчам олмалыдыр. Лакин буна бахмајараг, Һәр һалда бурада да бир сыра нәзәри характер дашыјан мәсәләләр, үмүмиләшдирмәјә еһтијачы олан мөвзулар һатгында мә'лумат вермәк лазымдыр.

Мұһазирәчинин орта сәвијјәли аудиторијада вердији изаһатын јүксәк сәвијјәли аудиторијадакы мұһазирәсиндән фәрги будур ки, биринчидә о, әсас мәсәләләри ајдылашдырмаг вә үмүмиләшдирмәк истәркән фактик материала даһа артыг јер вермәлидир; јә'ни о, изаһат заманы мәтидән мұәјјән ситатлар кәтирмәли, ајры-ајры эпизодларын мәзмунуну јенидән сөјләмәли, әкәр сөһбәт мұәјјән бир јазычыдан кедирсә, онун һаггында данышмалы вә с. Бүтүн бунлар мұһазирәчинин вердији мә'луматы конкретләшдирәр, динләјичиләрин исә марағыны даһа да артырар. Белә һалларда, материал бол оларса, мұһазирәчинин нитги чох вахт алмамалы вә динләјичиләрин јорул-

масына сәбәб олмамалыдыр. Бөйүк педагог К. Д. Ушинскини дедији кими, зехни гаврама о гәдәр дә асан иш дејил вә бу хусусијјәт бүтүн шакирдләрдә ејни дәрәчәдә олмур. Мүһазирәчи өз нитгини елә бачарыгла гурмалыдыр ки, өз данышығыны бүтүн аудиторија тәрәфиндән мәнимсәниләчәјинә габагчадан әмин ола билсин.

Аудиторијада мүүјјән истигамәтә јөнәлдилмиш вә мөгсәдәүјҗуи олан нитг мүһазирәчилик сәнәтнини һәгиги әләмәтидир.

Мүһазирәчинин аудиторијада истифадә едәчәји нитгин башлыча хусусијјәти нәдән ибарәт олмалыдыр? Бунун башлыча хусусијјәти будур: мүһазирәчинин изаһаты јалныз лазым олан мәлуматы билдирмәк үчүн дејил, һәм дә ону чанлы, ардычыл вә дәгиг шәкилдә вермәкдир. Бу онун үчүндүр ки, динләјичиләр мүһазирәчидән мүрәккәб мәсәләләрн изаһ едә билмәк нүмунәси ала билсинләр. Мүһазирәчи белә һалларда өз данышығында динләјичиләр үчүн јени олан сөzlәр, мәфһумлар (шүбһәсиз, оилары изаһ етмәк шәртилә), сөз бирләшмәләрн ишләтмәли вә нитгини мәнтиги чәһәтдән дүзкүн, мараглы вә орижинал шәклә салмалыдыр. Дүзкүн гурулмуш нитг динләјичиләрн фикри фәалијјәтини артырмаға хејли комәк едир. Белә нитгини мәзмуну, һәм аудиторијаын диггәтини чәлб едир, һәм дә тәфәккүрүн инкишаф етмәсинә сәбәб олур.

Буну да гејд етмәлијик ки, мүһазирәчинин нитгини мүвәффәгијјәтлә мәнимсәмәк мәсәләси, динләјичиләрн данышана гулаг аса бил-

Мүһәммәд пәйғамбарымыз (с.а.у.) җаннаттагы кыяфәтләрен һәм җәннәтнең җәһәннәмгә караганда ниндигенчә зуррак булуын әңгәрәт. Җәннәтнең җәһәннәмгә караганда ниндигенчә зуррак булуын әңгәрәт. Җәннәтнең җәһәннәмгә караганда ниндигенчә зуррак булуын әңгәрәт.

дыр. Мүһазиреңи өз нитинин союнда муттар
сөйләндикләриниң йекунлашырмайыр. Белә
бир мухтаер текдрама, габагыдан гелд
олушмуш планга уфту тәккидә, лакнин чох йыт-

[illegible]

[illegible][illegible][illegible][illegible]

[illegible]

Мүһазирәчи чыхыша һазырлашаркән, һәр шејдән әввәл, дил чәһәтдән нитгинин дүрүст-лүјүнә диггәт етмәли, онун ифадәли вә тәсир-ли олмасына чалышмалыдыр. Сөзләр чохмәналы олдуғундан, ејни бир сөз ајры-ајры адамлар тәрәфиндән мүхтәлиф мәнада ишләдилә биләр; мәсәлән, «нитг» сөзүнү алаг. Бу сөз ашағыдакы мәналарда ишләнә биләр: 1) нитг—дилдән истифадә етмәк просеси, данышыг мәнасында вә 2) нитг—мүһазирәчи вә ја натиғни чыхышы мәнасында ишләнә биләр.

Мүһазирәчи нитгиндә ишләтдији бүтүн сөзләрин мәнасыны јахшы билмәлидир. Вахты илә бөјүк јазычы Л. Н. Толстој, Н. Н. Страхова јаздығы мәктубда бу хүсусда данышаркән белә гејд етмишди: «Әкәр мән падшаһ олсајдым, белә бир ганун чыхарардым: јазычы ишләтдији сөзүн мәнасыны нзаһ едә билмирсә о, јазычылыг һүгугундан мәһрум олунсун вә она әлавә олараг јүз чубуг вурулсун»¹.

Мүһазирәдә ејни сөзү башга-башга мәналарда ишләтмәк лазым кәлдикдә, биз оилары гејд етмәли вә мәтидәки дәғиг мәнасыны ајдынлашдырмалыјыг. Бу хүсусда Л. Н. Толстој јазыр ки, сөз инсанлар арасында әгли үн-сијјәт јаратмагда јеканә васитәдир; һәмни үнсијјәти мүмкүн һала салмаг үчүн сөзү елә

¹ Бах, «Русские писатели о языке». Государственное учебно-педагогическое изд-во министерства просвещения Ленинградское отделение. Л. 1955, стр. 288.

ишлѣтмѣк лѣзымдыр ки, намыда мѣвафиг вѣ дѣгиг анлајыш јарансын¹.

Һәмни сон мѣсѣлѣ хѣсусѣн, терминлѣри ишлѣдиркѣн даҺа ѣҺѣмијјѣтлидир. Дѣмѣк, мѣҺа-зирѣни аудиторијаја мѣ'насы мѣ'лум олмајан терминлѣрлѣ јѣклѣмѣк мѣслѣҺѣт дѣјилдир. Ѣкѣр мѣѣјјѣн термини ишлѣтмѣк зѣрури исѣ, онда мѣҺазирѣчи Һәмни сѣзѣн мѣ'насыны ајдынлашдырмалыдыр.

Дѣзкѣн, сѣлис, мѣ'налы, рѣван вѣ кѣзѣл да-нышмагы бачаран, ѣз чыхышларында нитг мѣдѣнијјѣзинин бѣтѣн тѣлѣбѣлѣрини кѣзлѣјѣн шѣхсѣ натиг дѣјилир. МѣҺазирѣчинин вѣзифѣ-си, инандырычы дѣлиллѣр, дѣзкѣн вѣ анлашы-лан ифадѣ вѣ сѣзлѣр васитѣси илѣ Һѣгиги мѣ'-луматлары динлѣјичилѣрѣ чатдырыб, онлара гѣввѣтли тѣ'сир кѣстѣрмѣкдир. МѣҺазирѣчи, динлѣјичилѣрин билик дѣрѣчѣсини артырмагы, ѣз сѣрраст вѣ тѣ'сирли сѣзлѣри илѣ онлары Һѣјѣчанландырыб фикир вѣ Һисслѣринѣ нѣфуз ѣтмѣји бачармалыдыр. Кѣзѣл мѣҺазирѣчи ол-маг, нитг мѣдѣнијјѣти саҺѣсиндѣ инсанын ѣлдѣ ѣтдији чох бѣјѣк наилијјѣтдир. Инсанын белѣ бир наилијјѣтѣ—натиглик мѣҺарѣтинѣ јијѣлѣн-мѣси, сѣзѣни данми сурѣтдѣ артан ичтимаи гѣв-вѣси илѣ дѣ чох бағлыдыр.

Јени чѣмијјѣтимнзин кѣзѣл вѣ саф гѣлбли адамлары, ѣз ѣрѣк чырпынтыларыны, Һисс вѣ дѣуғуларыны јахшы ифадѣ ѣдѣ билмѣк ѣчѣн, мѣнасиб сѣзлѣр сѣчиб, онлары јерли-јериндѣ ишлѣтмѣји бачармалыдырлар. Белѣ сѣзлѣр исѣ

¹ Бах, «Русские писатели о языке» Государствен-ное учебно-педагогическое изд-во министерства прос-вещения Ленинградское отделение. Л. 1955, стр. 288.

дәки еһтирас вә чошгунлуг хүсусијјәти, ора-
дакы һәссаслығын дәрәчәсн, данышанын өз
һиссләринә һаким олмағы бачармасы, мөһкәм
ирадә — бүтүн бунлар, натиғлик мәһарәтиниә
јијәләнмәк мәсәләсиндә чох мүнһум амил-
ләрдир.

Бурада, әлбәттә, чыхыша габагчадан һа-
зырлашмағын бөјүк ролуну да гејд етмәк ла-
лазымдыр. Чүнки һазырлашмадан мүнһазирә
сөјләмәк бә'зән мүнвәффәғијјәтсизликлә дә нә-
тичәләнә биләр. Одур ки, данышачағы мәсәлә
һаггында аз вә ја пис мә'луматы вә тәсәввүрү
олан адамда, јухарыда сөјләдијимиз илһам
вә руһ јүксәклији, әлбәттә, ола билмәз. Чыхы-
ша һазыр олмајан адам иәдән башлајыб һа-
рада гуртарачағыны билмәз вә әкәр онун сөз
еһтијаты да лазыми гәдәр јохса, онда нитгиндә
тез-тез јерсиз васитәләрә јол вермәјә мәчбур
олар. Гејд етмәлијик ки, бә'зи ичлас вә мүнша-
вирәләрдә динләјичиләри јоруб тәнкә кәтирән
вә мүркүләмәјә мәчбур едән елә бу чүр «на-
тиғләр» (мүнһазирәчиләр) олурлар.

Демәк, натиғ өз чыхышына чидди һазыр-
лашмалы, нитгини нүмуиәви вә тә'сирли шәк-
лә салмаг үчүн дүшүнмәли, мүнәсиб сөзләр
сечмәли, ону ннандырычы вә баша дүшүләчәк
бир һала салмаг үчүн јоллар арамалыдыр.
Мүнһазирәчи чыхыш едиркән өз дили илә да-
нышмалы, нитгиндә өз үслубуну ахтармалы,
өз натиғлик јолларыны мүнәјјәнләшдирмәли-
дир. Чүнки натигин фикир вә һиссләринә нү-
фуз етмиш чанлы сөз — идеоложи силаһын
мүнһум бир нөвүдүр.

Әкәр биз мүәјјән бир мүһазирәчи һаггында: «О, көзәл натиғдир» дејириксә, һәр шејдән әввәл, онун јахшы сөз устасы олдуғуну тәсдиғ едирик. Натиғлик мөһарәтинә јијәләниш адам дедикдә биз, адәтән, шифаһи сөз устасы, ана дилинин зәнкинлијинә јахшы бәләд олан вә ону гијмәтләндирән шәхси көз өнүнә кәтиририк. Өз нитгиндә ана дилинин инчи кими сөзләриндән истифадә етмәји бачармајан адам јахшы натиғ ола билмәз. Чох вахт һәјатда белә дә олур: бә'зи ағыллы, тәһсилли адамлар, ширин-ширин сөһбәт етмәји бачаран шәхсләр, дүзкүн, ифадәли вә әдәби нитг нормаларыны биләнләр күтлә гаршысында трибунаја чыхан кими, дилләри долашмага башлајыр, нитгләриндә басмағәлиб дәфтәрхана чүмләләри ишләдирләр.

Белә адамлар һаггында нә демәк олар? Беләләринә өз ана дилини пис билир, әдәби вәрдиши јохдур вә с. демәк олармы? Јох, буна демәк олмаз. Чүнки биз бу адамы таныјырығ, онун ширин вә көзәл сөһбәтини һәр күн ешидирик.

Бәс онда нә үчүн белә бир вәзијјәт әмәлә кәлир? Бу адам күтлә гаршысында нијә дүзкүн даныша билмир?

Дүзкүн вә ифадәли нитг һәмишә мәнтиғ гаһиларыны јахшы билмәјә, мәнтиғи дүшүнчәјә истинад едир.

Нитг о заман инандырычы олар ки, орада ирәли сүрүлән мүддәалар дәлилли вә сүбутлу олмагла бәрабәр, факт вә рәғәмләр дә мүәјјән мәнтиғи әсас вә тәмәлә истинад етсин. Ел

арамла вә мұәјјән бир инчәликлә, нә чох уча вә нә чох ашағы сәслә тәләффүз етмәк ләзымдыр. Мүһазирәчи изаһ едәчәји материалын мәзмун вә хусусијјәтиндән асылы олараг, өз сәсини идарә етмәји бачармалыдыр¹.

Бә'зи мүһазирәчиләр данышаркән чүмләләрин сонундакы сөзләри чох ашағы сәслә тәләффүз едир вә онларын сәси чүмләләрини сонуна доғру тәдричән кәсилмәјә башлајыр ки, бу да динләјичиләр үчүн материалы мәнимсәмәјә чох мане олур. Буна көрә дә мүһазирәчи чыхыш етмәздән әввәл, ишләдәчәји сөзләрин тәләффүзү үзәриндә дүшүнмәлидир.

Итонасијјанын ән мүнһүм васитәләриндән бири вурғудур. Јерли-јериндә ишләдилмәмиш вурғу һәмишә фикри тәһриф етмәјә, чүмләни анлашылмаз вә шикәст һала салмаға сәбәб олар. К. С. Станиславски интонасија һаггында данышаркән гејд етмишдир ки, вурғу — нитгдә һәјатын ифадәчисидир. Вурғусуз нитг чансыз бир шејдир. Вурғу нитгдә дәғиглијин үнсүрүдүр².

Нитгдә чүмләләрин аһәнкдар вә ләтиф рәнкарәнклији дә сон дәрәчә әһәмијјәтлидир. Бөјүк педагог А. С. Макаренко бу хусусда данышаркән гејд етмишдир: «Мән «бура кәл» ифадәсини јалиыз 15—20 мә'нада сөјләјә билдикдән вә сәсдәки инчәлијини 20 чүр ифадә ет-

¹ М. В. Ломоносов. Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 77. (русча).

² Вах. Қ. С. Станиславски. Актјорун өз үзәриндә ишләмәси, II һиссә, сәһ. 112. «Искусство» нәшријјаты, 1955 (русча).

мәји. өјрәндикдән сонра, өзүмү әсил уstad һесаб етмәјә башладым¹.

Мүһазирәчи ишләдәчәји һәр бир чүмләннин мәнтиги гурулушуну габагчадан дүшүнмәли, вурғу вә фасиләләрин һарада көзләнилмәсини мүйҗән етмәлидир.

Бурада дүзкүн тәләффүзүн әһәмийјәти һаггында да бир нечә сөз демәк лазымдыр. Һәр бир мүһазирәчи әдәби тәләффүзүн әсас гајдаларыны билмәли вә дүзкүн тәләффүз нөгтејинәзәриндән өз нитгиндә тәсадүф етдији нөгсанлары тәкрар етмәмәјә чалышмалыдыр. Мәсәлән, мүһазирәчи һисс едир ки, о «ч» сәсини дүзкүн тәләффүз едә билмир (бачы әвәзнә бажы дејир). Јахуд мүһазирәчи данышығында Бакы диалектинә хас олан «о» лашмаја даһа артыг јер верир (баба әвәзинә боба, бармаг әвәзинә бормаг вә с. дејир). Белә һалларда да о, һәмин сөзләри габагчадан мүйҗәнләшдирмәли вә онлары дүзкүн тәләффүз етмәји өјрәнмәлидир. Бунлардан башга мүһазирәчи бүтүи чәтиң вә ја мәһача ајдын олмајан сөзләр үзәриндә дә ишләмәли вә буну һәмишә давам етдирмәлидир. Бунунла әлагәдар олараг, мүһазирәчи өз диксијасы, јә'ни, өз тәләффүз вә ифадәләринин ајдынлығы үзәриндә дә ардычыл чалышмалыдыр. Һәтта, ән тәчрүбәли вә көзәл нитгә малик олан мүһазирәчи бслә, өз нитг чиһазыны (данышыг үзвләрини) һәмишә мәшг јолу илә инкишаф етдирмәли вә

¹ Бах: А. С. Макаренко. Өсәрләрн, 5-чи чилд, РСФСР ПЕА, М., 1958, сәһ. 269, (русча).

тəкмиллəшдирмəлидир. Нитгин кəзəллији, инсанын сəслəри нə дэрəчəдə сəрбəст тəлəффүз етмəсиндэн асылыдыр. Мүһазирəчи нə гəдэр аз кəркинликлə данышса, динлəјичилэр ону бир о гəдэр асан дəрк едэрлэр.

Мүһазирəчинини китаб үзəриндə ишлəмəси

Бəјүк шаир А. С. Пушкин китаб үзəриндə ишлəмəк һаггында данышаркэн. «Эн бəјүк тəһсил мұталинадир» демишдир. Мұталиəни һагыз олараг нитгин ачары адландырмышлар. Шүбһəсиз, јухарыдакы фикирлəрдə мұəјјэн бир һəгигəт вардыр. Она кəрə дə мүһазирəчини китабы вə үмүмјјəтлə мұталиəни севмəли, буна адəт етмəјə чалышмалыдыр.

Китаб, коммунист тəрбијəсинини мұһүм вəситəлəриндэн бири олдуғу мүһазирəчи мұəллим гираəтə верилэн мэдəни тəлəблəри, јə'ни, китаб, журнал вə гəзетдə мұстəгил вə мəһсулдар ишлəмəјин јолларыны билмəли, бунлары динлəјичилэрə дə өјрəтмəлидир.

Китаб инсанын эн јахын достудур. Аббасгулуаға Бакыханов: «Китаб үрəк ачан бир не'мəтдир, ал, оху!». М. Горки исə «Китаб билік мənбəјидир, ону севин!» демишлэр.

Көркəмли мұəллим вə шаир Əбдүлхалыг Гафарзадə (Чəниəти) «Китаб» адлы ше'риндə јазыр:

«Əһли-руһə еј оғул, бир муниси-чандыр китаб,
Гəлбə гүввəт, чешмə тагəт, чана чанандыр китаб.
Һэр хијабанында минлəрчə күл ачмыш рəнк-рəнк,
Əһлинин əндиндə пүр гијмəт, күлүстандыр китаб..»

Бир мэхэкир гүввэҗи-дэрракэни тэшхис едэн,
Имтаһани-елм үчүн меҗари-мизандыр китаб...¹

Китаб — дүңјада бэшэријјэт тэрэфиндэн
кашф олунуб јарадылмыш эн бөјүк мөчүзө-
лэрдэн биридир. Китаб нисанын һајат јолуну
нишылгандырыр, онун гаршысында тәбиәтин
сирләрини, ганунларыны ачыб өјрәнмәјә, тә-
биәти дәјишдириб јенидән гурмага, јени ком-
мунист чәмијјәтнини гуручусу олмага көмэк
едир.

В. И. Ленин китабы чох бөјүк гүввә адлан-
дырмышдыр. О, Совет һакимијјәтинин эн агыр
илләриндә белә адамларымызын китаб охума-
сы барәдә бөјүк гајгы көстәрмишдир. Бу
хүсусда В. И. Ленин јазырды: «Чалышмаг
лазымдыр ки, охујуб јазмаг бачарығы мәдә-
нијјәтии јүксәдилмәсинә хидмәт етсин, кәнд-
ли өзүнүн бу охујуб јазмаг бачарығыны өз
тәсәррүфатыиын вә өз дәвләтинини јахшылаш-
дырылмасы үчүн тәтбиг едә билсин»².

Китаб олдугча чохдур. Буна көрә дә мұһа-
зирәчи китабы сечмәјә, онун мұталиәси үчүн
вахтдан сәмәрәли истифадә етмәјә хүсуси
фикир вермәлидир.

О, биринчи нөвбәдә өз ихтисасы илә әлағә-
дар олан эн зәрури китаблары сечиб охумалы-
дыр.

Мұталиә үчүн китаб сечмәјин бөјүк әһә-
мијјәти вардыр. Јахшы китаб иңсаны мә'нәви
чәһәтдән зәнкинләшдирир.

¹ Бах, «Дирилик» журналы, 1915-чи ил, № 12.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 59.

Бә'зи охучулар мүталиә заманы оху кики-јенасы вә техникасынын ән садә тәләбләрини белә көзләмирләр. Бу исә јорғунлуг, ишдә сәмәрәсизлик әмәлә кәтирир вә вахтын бош кечмәсинә сәбәб олур. Буна көрә дә китаб үзәриндә иши сәлигәјә салмаға көмәк едәчәк бә'зи чәһәтләри көстәририк.

1. Китаб охумаг үчүн хусуси вахт ајыр-малы вә буну истираһәт вахты һесабына етмә-мәлидир.

2. Китабла ишләркән мүәјјән вахтларда фасилә етмәли; ејни заманда 1—2 саатдан ар-тыг оху илә мәшғул олмамалыдыр.

3. Мүталиәни күнүн мүәјјән вахтында ет-мәли вә-бу заман башға ишләрлә мәшғул ол-мамалыдыр.

Көркәмәли адамлар мүәјјән ишлә мәшғул оларкән, һәмишә ардычыл вә мүнтәзәм иш-ләмәји мәсләһәт көрмүшләр.

И .С. Туркенеv јени јазмаға башлајаилара мәсләһәт көрүрдү ки, онлар һәр күн бир-ики саат тәкликдә дүшүнүб јазмаг үчүн вахт ајырсыилар. О, мәсләһәт көрүрдү ки, кәнч јазычылар өзләрини ишләмәјә мәчбури сурәт-дә адәт етдирмәјә, мүтләг һәр күн мүнтәзәм ишләмәјә чалышмалыдыр.

Билији артырмаг үчүн мүәјјән бир режимә риәјәт едиб, мүталиәни гајдаја салмаг мәсә-ләсиндә елм вә мәдәнијјәтин көркәмли ха-димләринин тәрчүмеји-һаллары бизә зәнкин материал верип. Мәсәлән, бөјүк шаир А. С. Пушкин китаб үзәриндә сәһәрләр ишлә-јир вә әсәрләринин чохуну да сәһәр саатла-рында јазырмыш.

4. КИТАБ ҮЗЭРИНДЭ НЭМИШЭ СЭНЭРЛЭР, ЯА ДА
жүндүз саатларында ишлэмэли, жоргун олан
заман вэ хүсүсэн, кечэлэр муталиэ стмэмэли-
дир.

Л. Н. Толстој бу хүсүсдэ данышаркэн белэ
гејд етмишдир: «Мэн нэмишэ сэнэрлэр јазы-
рам. Бу јакынларда мэн өјрэндим ки, Руссо
да сэнэр јухудан ајылан кими кичик бир кэ-
зинтидэн сонра ишлэмэјэ башлајырмыш. Сэ-
нэрлэр зехин чох ачыг олур. Эн јакшы фикри-
лэр чох вахт сэнэрлэр јухудан ајылдыгдан
сонра кэлир»¹.

Мэшһур алим Лавуазје дэ елми ишэ сэнэр
саат 6-да башлар вэ 9-а гэдэр чалышдыгдан
сонра башга ишлэрлэ мэшһул олармыш. Дар-
вин, Ромен Роллан вэ бунлар кими бир чох
башга алимлэр дэ сэнэрлэр ишлэмэји үстүн
тутмушлар.

5. КИТАБЛА ИШЛЭМЭК ҮЧҮН, НЭР ШЕЈДЭН ЭВ-
вэл, јер шэраити вэ мүэјјэн тэһнизат (стул,
стол, јазы лэвазиматы вэ с.) олмалыдыр.

Охучунун отурачагы стул столунун һүн-
дүрлүјүнэ нисбэтэн нэ уча, нэ дэ алчаг олма-
лыдыр. Охучу китабы гаршыда бир гэдэр
(тэхминэн 45°) мајили тутмалы вэ ја стол
үзэриндэ гојмалыдыр ки, сэнифэһин бүтүн сэ-
тирлэри мэсафэһинэ көрө көзлөрдэн ејни дэ-
рэхэдэ аралы олсуи.

Бөјүк алимлэр вэ тарихи шэхсијјэтлэр нэ-
мишэ өз иш столларында нүмунэви бир гајда

¹ А. П. Примаковский. «Культура чтения и методы работы с книгой», Москва, 1951, стр. 38.

җаратмаға диггәт етмишләр. К. Марксын иш отағыны көрәнләр онун җазы столуну, сәлигә вә тәмизликдә мұһарибә вахты һәрб кәмисинин көҗәртәсинә бәнзәтмишләр. Онун столунун үстүндә һеч бир артыг шеҗ олмазмыш.

6. Мүәллим өз иш отағында һаванын тәмизлиҗинә вә температурун мұлаҗимлиҗинә, орада лазыми гәдәр ишығын олмасына, ишығын җитаб үзәринә җа җухарыдан, җа да сол тәрәфдән дүшмәсинә фикир вермәлидир. Җитабла ишләркән отагда там сакитлик олмалыдыр. Узанаркән вә җа җемәк заманы җитаб охумаг олмаз.

Җитабла мүстәгил ишләмәҗин үсуллары

Мүһазирәҗә вә җа мүсаһибәҗә һазырлашаркән җахшы вә гүҗмәтли җитаблар сечмәҗи бачармаг мүһазирәчинин кәләчәк мүвәффәҗиҗәтини тәмин едән әсас амилләрдән биридир. Бурада мүнүм чәһәт, җалныз җахшы җитаблар сечмәҗи бачармаг деҗил, онлары охумағы да бачармагдыр. Демәк, мүһазирәчи чыхыша һазырлашаркән мүвафиг җитаб вә мәгаләләри сечмәҗин, онларын үзәриндә ишләмәҗин җолларыны билмәлидир. Бурада һәмнин мәсәләләри шәрһ етмәздән вә җитаб үзәриндә мүстәгил ишләмәҗин әсас мәрһәләләрини тәһлил етмәздән әввәл гираәт просесинә даир мүәҗҗән изаһат вермәк лазымдыр.

Гираэт просесинин үмуми характеристикасы

Гираэт, нитг фэалијэтинин мүрөккөб бир нөвүдүр; о, оху техникасы вэ охунулан мәтнин дәрк едилмәсини өзүндө топлајан бир просес-дир.

Мүһазирәчи, һәр шөјдөн эввөл, сәссиз вэ сүр'әтли гираәтә адәт етмәлидир.

Сүр'әтли гираәт дедикдә, шүбһәсиз, «кита-бы удмаг» нәзәрдә тутулмур. Сүр'әтли гираәт-дә оху техникасы чәтинлик төрәтмир вэ бүтүн диггәт охунан мәтнин мәзмунуну дәрк етмәјә јөнәлдилик.

Мүшаһидәләр көстәрик ки, бә'зиләри китаб охујаркән, онун маһијәтини јахшы дәрк едә билмир, јахуд да охудугларыны сәһв изаһ едирләр. Бунун бир нечә сәбәби вардыр. Бунлардан бири, мүәјјән сөз вэ терминләрин мәнасыны дәгиг билмәмәкдир. Белә һалларда лүғәтләрә мүрациәт етмәк лазымдыр.

Китабын јахшы дәрк едилмәмәсинин икинчи сәбәби, һәмин китабда тәсадүф едилән проблемләр вә ја мүәјјән саһәләрлә охучунун јахшы таныш олмамасыдыр. Белә һалларда габагчадан китабын үзәриндә лазыми гәдәр ишләмәк вә ја тохунулан мөвзуја даир елмикүтләви әдәбијјат охумаг, сонра исә әсил мәсәләни (хүсуси әдәбијјаты) өјрәнмәјә башламаг мәсләһәтдир.

Охунан материалы јахшы дәрк етмәк үчүн мүәллифин иә демәк истәдијини, онун һансы фикирләри ирәли сүрүб инкишаф етдирдијини, өз мүддәаларыны мүдафиә етмәк үчүн нә

кими дәлилләрдән истифадә етдијини билмәк
лазымдыр. Охунан материалы јахшы вә ајдын
мәнимсәмәк мәсәләси шүүрлу гираәт ишиндә
илк аддым сајылыр.

Һәр бир шөхс мүталиә заманы китабда ја-
зыланлары өзүнүн малик олдуғу мә'луматла
әлагәләндириб, фикир сүзкәчиндән кечирдик-
дән сонра мәнимсәмәлидир.

Китабын мәзмунуну јахшы дәрк етмәдик-
дә, онун мүәјјән јерләрини тәкрар-тәкрар нә-
зәрдән кечириб охумағын бөјүк әһәмијјәти
вардыр. Охучу китабын сәһифәләрини тәкрар
нәзәрдән кечирдикдә, илк дәфә охудуғу заман
диггәтиндән јајына билән бир чох мәсәләлә-
рә раст кәлир. Демәк, тәкрар оху заманы ки-
табын ајры-ајры һиссәләрини даһа јахшы
дәрк етмәк олур.

Гираәт дүзкүн апарылдыгда јалныз кита-
бын мәзмуну дәрк едилмәклә галмыр, ејни
заманда охучуда һәммин әсәр һаггында мүәј-
јән бир тәсәввүр јараныр вә о, китабы гиж-
мәтләндирә билир.

Гираәтин сәмәрәли олмасыны тә'мин едәчәк әсас шәртләр

Китабдан сәмәрәли истифадә едә билмәк
үчүн охучуда, һәр шәјлдән әввәл, јахшы инки-
шаф етмиш диггәт олмалыдыр. Диггәт бу вә
ја дикәр зәһни фәалијјәт просесиндә шүүрун
мүәјјән әшјаја јөнәлдилмәси вә фикрии бир
јердә чәмләндирилмәси демәкдир.

Һәр шейдән әввәл, диггәти јајындыра биләчәк амилләрин мејдана чыхмамасына чалышмаг лазымдыр. Буна көрә дә бир чохлары дүзкүн олараг мүталиә үчүн там сакитлик вә көзәл шәраити олан китабханаларын гираәт салонларында ишләмәји үстүн тутурлар.

Китабы јорғун олмајан вахтларда, мәсәлән, сәһәрләр охумаг мәсләһәтдир. Әкәр бу мүмкүн дејислә, башга вахтларда, габагчадан бир гәдәр динчәлдикдән сонра мүталиәјә башламаг олар.

Мүталиә заманы һәрдәнбир 5—10 дәгигәлик тәиәффүс етмәк лазымдыр. Тәиәффүс вахты, ган дөврәныны чаиландырмаг үчүн, азча да олса бәдән тәрбијәси илә мәшғул олмаг јахшыдыр. Мүталиә үчүн мүәјјән бир режим јаратмаг фәјдалыдыр; мәсәдән, 50 дәгигә охудугдан сонра 10 дәгигә динчәлмәк вә ја 1,5 саат мүталиәдән сонра 15—20 дәгигә истираһәт етмәк мәсләһәтдир.

Белә бир режим нәтичәсиндә мүталиә сәмәрәли олар вә јорғунлуг да арадан галдырыла биләр.

Нәһәјәт, охунулан китабын мәзмунундан да чох шей асылыдыр. Әкәр китаб охучуја ајдын дејилсә вә ја чәтин исә јахуд да чох маргсызса бурада диггәт јајына биләр.

Китаб охумагда мүвәффәгијјәт газанмағын икинчи шәрти һәфизә, јадлашдыр. Елә адамлар вар ки, онлар китабы охудугдан сонра мәзмунуну асанлыгла сөјләдикләри һалда, тез дә унудурлар. Охунулан әсәрни мәзмунуну узун мүддәт јадда сахлаја билмәк, адама өз

бејнини биликләрлә зәнкиләшдирмәјә мане олур. Буна көрә һәр бир охучу китабы тәһлил етмәли, ону тәнгиди сурәтдә дәрк едиб баша дүшмәјә чалышмалыдыр. Дәриидән мәнимсә-иилмиш материал даһа мөһкәм јадда галыр.

Китаб охујаркән, диггәтли олмалы, јери кәлдикчә мүәјјән гејдләр апармалыдыр. Белә гејдләр: аинотасија, тезис, план, ситат, коис-пект, реферат вә рә'ј шәклиндә апарыла биләр.

Беләликлә, китаб үзәриидә ишин әсас гајдаларыны билмәк, һәмин гајдалара риәјәт етмәк һәм өз ихтисасыны артырмагда, һәм дә чыхыш етмәјә һазырлашмагда мүһазирәчијә хејли көмәк едә биләр.

АЛТЫНЧЫ ФЭСИЛ

ПУБЛИСИСТИК НИТГ ҲАГГЫНДА

Публисистик нитгин вэзифәси вә хүсусијјәтләри

Дилимиздә истифадә етдијимиз бүтүи нитг нөвләри мэгсәд вә вэзифәләриндән асылы олагаг, әсасән дөрд нөвә ајрылыр: әмәли нитг, елми нитг, бәдии нитг вә публисистик нитг.

Шүбһәсиз ки, нитг мәдәнијјәтиидә бунларын һәрәсинин өзүнә мәхсус јери вә әһәмијјәти вардыр. Лакин бунларын ичәрисиндә билава-ситә натигликлә ән чох әлагәси олан саһә, публисистик нитг нөвү олдуғундан, бир гәдәр бу барәдә данышмағы лазым билдик.

Публисистика латынча *publicus* сөзүндән әмәлә кәлмишдир; мә'насы ичтимаи һәјатын зәрури мәсәләләринин мүзакирәси демәкдир. Буна көрә дә публисистика һәмишә өлкәнин сијаси һәјаты вә синфи мүбаризә илә сых әла-гәдә олмушдур. Демәк, публисистик нитгин мэгсәди ичтимаи һәјатын бу вә ја башга мәсәләләрини елә ајдынлашдырмагдыр ки, дин-ләјичи јахуд охучуларда һәмин мәсәләләри

мүэјјән синфин мәнафеји үчүн фәал сурәтдә
һәлл етмәк марағы доғура билсин.

Публисистик нитг јазылы вә шифаһи шә-
килдә олур. Синфи мүбаризәнин мүһүм бир
силаһы вә чәмијјәтә тәсир васитәси олан
публисистика партијалылығына көрә чох дә-
рин, мүбаризә руһу етибары илә исә долғун
бир мәзмунә маликдир. Белә публисистик
әсәрләрин мүәллифләри өз етигадларыны
ғызғын сурәтдә мүдафиә етмәклә, рәғиблә-
ринә (әлејһдарларына) гаршы кәскин чыхыш-
ларла һүчума кечир вә чәмијјәт гаршысында
дуран вәзифәләри һәлл етмәк үчүн өз һәмфи-
кирләрини бирләшдирмәјә бөјүк сәј кәстә-
рирләр. Публисистик нитг, әсас етибары илә
мүһакимәләр шәклиндә гурулу, динләјичи вә
ја охучуларын ағлына мүрачнәт едәрәк, онла-
ры мәнтиги сурәтдә бу вә ја диқәр фикрин
доғрулуғуна инандырмаға чалышыр. Мүтәрәг-
ги публисистика, һәр шејдән әввәл, елми нә-
тичәләрдән чыхыш едир; о, һәр бир факт вә ја
һадисәни чәмијјәтин инкишафына көмәк ет-
мәси, јахуд әксинә онун инкишафыны ләикит-
мәјә сәбәб олмасы пөгтеји-нәзәриндән гиж-
мәтләндирир. Ипгилаби публисистиканын әи
көзәл нүмунәләри гүввәтли әсәрләр гәдәр гиж-
мәтлидир; белә әсәрләр әһәмијјәтли ичтимаи
мәсәләләри кениш тәһлил јолу илә дәрин нә-
зәри үмумиләшдирмәләр вә марағлы нәтичә-
ләр әлдә етмәјә көмәк едир.

Публисистик нитгдә бәдии тәсвир вә ифадә
васитәләриндән кениш сурәтдә истифадә олу-
нур. Бурада натиг динләјичи вә ја охучула-

рын јалпыз зегнинә, ағлына дејил, ејни заманда онларын һисс вә ирадәсинә дә тә'сир көстәрмәјә сә'ј едир.

Тезликлә өз һәллини тәләб едән чари һәјатын мүәјјәп бир мәсәләси публисистик нитг үчүн мөвзу ола биләр. Буна көрә публисистик нитгдә адәтән мұһакимә ашағыдакы әсас һиссәләрә бөлүнүр: 1) мұзакирә олунан мәсәләнин маһијәти вә онун зәрурилији, 2) шәрантин гијмәтләндирилмәси вә һәммин мәсәләни һәлл етмәк үчүн мүмкүн олан јоллар, 3) буилары һәјата кечирмәк мәгсәди илә пәриләчәк көстәришләр.

Азәрбајҗанда публисистик нитг әсасән XIX әсрин икинчи јарысындан инкишаф етмәјә башламышдыр. Биз бунун илк долғун вә мәзмунлу нүмунәләрини бөјүк мүтәфәккир јазычымыз М. Ф. Ахундовун Шәрг истибады вә ислам хурафаты әлејһинә јаздығы «Кәмалүддәвлә мәктублары»ида, онун әдәби-тәнгиди вә публисистик мәғаләләриндә көрүрүк. М. Ф. Ахундов истәр бәдии јарадычылығында вә истәрсә тәнгиди-публисистик әсәрләриндә өзүнүн зәһмәткешләрә, кәндлиләрә, јохсуллара, үмумијјәтлә кениш халг күтләсинә олан дәри мәнәббәтин ифадә едир. О заманлар Азәрбајҗанда әдәби-тәнгиди жанр вә публисистика һәлә јени иди. Әдәбијјатымызда бу саһәдә өз гәләмини илк дәфә М. Ф. Ахундов сынамышдыр. Онун бу гијмәтли әсәрләри, үмумијјәтлә, мәктуб шәклиндә јазылдығы үчүн нәшр олунмамыш һалда бу күнә гәдәр мұһафизә едилмәкдәдир. Һәммин материаллар

М. Ф. Ахундовун гүввәтлi бир драматург, насир, шаир, философ олдуғуну көстөрмәклә бәрабәр, илк тәнгидчи вә публисист кими чымышлар етдијини дә билдирир.

Бөјүк натиг, алим вә тәнгидчи Н. Г. Чернышевски кими М. Ф. Ахундов да өз әдәби тәнгиди вә публисистик мәгаләләриндә исаи һәјатынып јахшылашдырылмасына, хошбәхт һәјат гурмаг ишинә көмәк етмәјә вар гүввәси илә чалышмышдыр.

Азәрбајҹанда публисистиканып инкишаф етдирилмәси XIX әсрин икинчи јарысында илк гәзет вә журналларын пәшри илә дә чох әлағәдардыр. Бурада, бөјүк публисист демократ, дарвинчи-тәбиәтшүнас һәсәибәј Мәликов Зәрдабини 1878-чи ил ијулун 22-дән нәшр етмәјә башладығы «Әкинчи» гәзетини, тәрәггипәрвәр вә ачыг фикирли зијалы олар Чәләләддин Үнсүзәдәнин 1883-чү илдә нәшр етдији «Кәшкүл» гәзетини, 1903-чү илдә көркәмли алим вә јазычымыз Мәммәдаға Шахтаһтинскинин Тифлис шәһәриндә нәшр етдирдији «Шәрги-рус» адлы гәзети вә башгаларыны көстөрмәк олар.

1906-чы илдән бөјүк демократ јазычымыз Чәлил Мәммәдгулузәдә өз сатирик «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч етдији мәгаләләр васитәси илә бәј, хаи, мүлкәдар, руһани, тачир вә с. бунлар кими мүртәчә үнсүрләрин чиркин һәрәкәтләрини өзүнәмәхсус бир үслубда тәнгид атәшинә тутурду. О, кәндлиләрин, зәһмәткеш күтләләрин ағыр, дөзүлмәз вәзијјәтин ачыб көстөрмәклә онлары бу ағыр јашајышдан хилас етмәјә чалышырды. О заманлар

чар Русијасынын тэзјиги нэтичэсиндэ мэтбуат чох мэхдуд вэзијјэтдэ олдуғундан, публисистика эн чох тэнгиди мэгалэлэр формасындан истифадэ едэрэк, ичтимаи гурулушда олаи еј-бэчэрликлэри көстэрмэјэ чалышыр вэ бу јолла да ингилаби идејалары эмэкчи халг арасында јайырды.

Азэрбајчанда ингилаби публисистик нитгин эн чох чанланма дөврү 1905-чи ил ингилабындан сонракы иллэрэ тэсадүф едир. Бу заман Русијада башланмыш 1905-чи ил ингилабы өз эксини Русијадан асылы өлкэлэрдэ дә тапмышды. Чар һөкүмэти ингилабын, фәһлә һәрэкатынын гаршысыны алмаг үчүн мүхтәлиф јоллардан, васитэлэрдән истифадэ етмэјэ башлады. Артмагда олан ингилаби һәрәкатдан горхмуш чар һөкүмэти вахт газанмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, манифест елан етди. Чар һөкүмэти 1905-чи ил 17 октјабр тарихли манифестдэ халга вичдан, сөз, мэтбуат вэ саир азадлыглар вәд едирди. Бу хәбәр Азэрбајчана да кәлиб чыхды. 1905-чи ил ингилабы мәһкум милләтлэрэ мүәјјән дәрәчэдә нәфәс алмаг фүрсәти вердијиндән, Азэрбајчанда да милли мэтбуатын јарадылмасына сәбәб олду. Азэрбајчанын габагчыл зијалылары мэтбуат сәһифэләриндә күнүн эн зәрури мәсәлэләринә даир мэгалэләр јазыр вэ өз кәскин чыхышлары илә эмэкчи күтләләрин мәнәфејини мүдәфиә етмэјэ чалышырдылар. Мәһз буна көрә дә бөјүк сијаси вэ ичтимаи хадим Нәриман Нәриманов «Нәр», көркмәли мүәллим вэ бөјүк бәстәкар Үзејир Начыбәјов «Фланкәс», мәш-

һур тәдгигатчы, дилчи алим, публисист Фәрһад Ағазадә «Шәргли»имзасы илә публисистик мәгаләләр җазыр, халгын көзүнү ачыр вә онлары мәдәни кериликдән хилас етмәҗә чалышырдылар. Публисистик әсәрә нүмунә Нәриман Нәримановун 1906-чы илдә «Һәҗәт» гәзетиндә нәшр етдирдиҗи «Һәфтә фәрҗады» адлы мәгаләләрини көстәрмәк олар. Мүәллиф бу мәгаләләрдә чох мүһүм бәдии, ичтимаи әһәмнҗәти олан мәсәләләрдән данышыр, дөврүнүн ичтимаи мәншәт мәсәләләрини тәнгид вә ифша едирди.

Фиридунбәҗ Көчәрли «Ғафгаз», «Тәрәгги», «Қаспи» вә с. гәзетләрдә вә «Молла Нәсрәддин» журиалында нәшр етдирдиҗи чидди мәгаләләриндә бачарыглы бир публисист кими, заманын ичтимаи хәстәликләрини ачыб ифша едир вә бу хәстәликләрин әлачыны көстәрмәҗә чалышырды.

Ингилаби публисистиканын ән парлаг нүмунәсини биз В. И. Ленинин әсәрләриндә көрүрүк. В. И. Ленин бөҗүк публисист еһтирасы илә бу әсәрләриндә зәһмәткешләрин мәнафеҗинә дүшмән олан бүтүн тәмајүлләри кәскин тәнгид етмишдир. О, марксист нәзәријјәнин бүтүн дәринлик вә инчәлиқләринин елми тәһлилини вермиш вә коммунизм уғрунда апарылан мүбаризә јолларыны ишығландырмышдыр.

Азәрбајҗаныи көркәмли ингилаб хадимләри өз күтләви чыхышлары, мүхтәлиф адлар алтында нәшр олуан мәгаләләри илә халгы азадлыға чағырыр, онлара дүшдүкләри ағыр

вәзијјәтдән хилас олмаг үчүн јоллар көстә-
рирдиләр.

1917—1918-чи илләрдә Бақыда Нәриман
Нәримановун редактәси илә азәри дилиндә
болшевик «Һүммәт» гәзети, 1918-чи илдә Сә-
мәдаға Ағамалыоглунун редактәси илә Тиф-
лис «Һүммәт» тәшкилатынын «Кәләчәк» адлы
гәзети бурахылырды. Солтан Мәчид Әфәнди-
јевин биләваситә иштиракы илә бириичи рус
ингилабы илләриндә Бақыда легал вә гејри-
легал гәзетләр дә чыхырды бунлардан: « Һүм-
мәт», «Гоч-Дә'вәт», «Тәкамүл», «Јолдаш» гә-
зетләрини көстәрмәк олар¹.

С. М. Әфәндијев һәмин гәзетләрдә дәрч
етдирдији мәгаләләриндә ардычыл сурәтдә
болшевизм идејаларыны, пролетар бејпәлми-
ләлчилији принципләрини тәблиғ едир, зәһмәт-
кешләри чар мүтләғијјәтинә гаршы; капита-
листләрә вә мүлкәдарлара гаршы фәал
ингилаби мүбаризәјә чағырырды. С. М. Әфән-
дијев о заман истәдадлы бир ингилабчы пуб-
лисист, болшевик тәшвигатчы вә тәблиғатчы
кими шөһрәт газанмышды².

1909-чу илдә Дадаш Бүнјадзадә Бақыда
«Бакы һәјаты» адлы партија гәзетинин нәш-
риндә фәал иштирак едир. 1912—1919-чу
илләрдә Д. Бүнјадзадә Бакы фәһләләри вә шә-
һәр јохсуллары арасында өз күтләви чыхыш-
лары илә кеиш ингилаби тәшвигат апарыр-

¹ Бах, Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда
фәал мүбаризләр, Бақы, 1958-чи ил, сәһ. 17—32.

² Јенә орада, сәһ. 33.

ды, тез-тез гәзетләрдә ингилаби мөвзуларда мәгаләләр чап етдирирди.

1917-чи илдә Әлиһејдәр Гарајев Тифлисдә «Ал бајраг» адлы гәзет нәшр едирди; һәммин гәзетин сәһифәләриндә Загафгазијадакы буржуа партијаларынын вә сәзишчи партијаларын һижләләри ифша едилирди. 1919-чу илдә Ә. Гарајев болшевик әдәбијјаты нәшр етмәк вә буну јажмаг ишиндә фәал иштирак едирди. 1919—1920-чи илләрдә Ә. Гарајевин редактәси илә; «Бакы фәһлә конфрансынын әхбары», «Зәһмәт сәдасы», «Зәһмәт», «Азәрбајчан фүгәрәсы», «Фүгәрә сәдасы», «Коммунист», «Октјабр ингилабы» вә дикәр болшевик гәзетләри нәшр олунурду. Бу гәзетләр вахтилә Совет һакимијјәти идејаларынын тәблиғ едилмәсиндә, Азәрбајчан зәһмәткешләринин беј-нәлмиләл бирлијинин мөһкәмләндирилмәсиндә, мүсават һөкүмәтинин әксингилабчы маһијјәтинин ифша едилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Руһулла Ахундов 1918-чи илдә әксингилаба гаршы мүбаризә үчүн Азәрбајчан зәһмәткешләринин Коммунист Партијасынын әтрафында сых бирләшдирмәк ишиндә бөјүк рол ојнамыш олан «Бакы фәһлә вә әскәр депутатлары советнин әхбары» гәзетинин редактору олмушдур.

Р. Ахундов Азәрбајчан болшевикләринин 1919-чу илин августунда азәри дилиндә нәшр едилмәјә башланан органы — «Коммунист» гәзетинин биринчи редактору иди. О, јенә һәммин илдә болшевик гәзетин «Һүрнјјәт»-ин редакторларындан бири иди.

1920-чи илин апрелиндә Азәрбајҹанда Совет һакимийјәтинин гәләбәсиндән сонра Р. Ахундов «Бакински работчи», «Коммунист», «Кәнд фүгәрасы» гәзетләринин редактору олмушдур.¹

1919-чу илдә Нәриман Нәриманов өз јеткин вә бачарыглы публисист гәләми илә «Гафгазијаја биз нә кими шүарларла кедирик» адлы мәгаләсиндә ики гүтбә ајрылмыш дүнјадан бәһс еләрәк белә јазырды:

«Бир јанда капитал (сәрвәт), һәмин каиптал ки, ғызыл илә һәр бир шеји—диши, инсанийјәти, вичданы сатын алыр, даим милләтләр арасыида ганлы вурушмалара сәбәб олур. О бири јанда—зәһмәт ки, милләтләри гардаш едир, инсанын руһуну јүксәлдир, инсаны тәбиәтә гаршы мүбаризәјә һазырлајыр вә тәбиәтин кизли хәзинәләрини инсан үчүн ачыға чыхарыр. Сәрвәт сијасәтинин әсрләрлә јетириб битирдији мејвәләр көз өнүндәдир: дөрд иллик ганлы мүһарибәләр, милјонларла ғырылмыш чан, ачлыг вә ачлыгып ағыр һаллары, милјонларла ушағын аһ-вај вә көз јашлары, дурлу-дурлу нахошлуглар, дава-дәрмаисыз вә һабелә чох-чох бәлалар... Бунун һамысы јола кедәрди, еј каш јүксәк бир арзу уғрунда олмуш олсајды вә биз дә биләјдик ки, бу, сон мүһарибәдир вә нәтичәсиндә дә бүтүн бәшәријјәт бирјоллуг хилас олуб азадлыға чыха биләјди.

Хејр, артыг јетишир! Капитал бәшәријјә-

¹ Бах, Азәрбајҹанда Совет һакимийјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Баки, 1953-чү ил, сәһ. 69—72.

ти параја көтүрдүүнү артыг анладыг! Биз доғручу зәһмәт дөврү јаратмағ нијјәтиндәјик. Бизчә јашамаға анчаг зәһмәткеш һағлыдыр. Анчаг ишләјән јејә биләр»¹.

Јухарыдакы мисаллардан көрүндүјү кими, азәри халгынын мүбариз оғуллары публисистик нитгдән мәһарәтлә истифадә едәрәк, чаризм вә капитализмә гаршы амансыз мүбаризә апармышлар. Онлар өз сыраларындан минләрлә чәсарәтли вә пролетар ишинә сәдагәтли адамлар јетишдирмишләр; бу адамлар, В. И. Ленинин дедији кими, дөјүшә чағыранлар, башгаларыны јухудан ојаданлар, ингилаб зәнкини чалаңлар иди².

Биз публисистик нитгин ајры-ајры нүмунәләри илә таныш олмағ, публисистик нитгин кечдији јоллары өјрәнмәк истәсәк һәр шејдән әввәл, кечмиш гәзет вә журналларда нәшр олунмуш вә өз дөврүнүн ичтимаи-сијаси јарамазлыгларыны, мөвһуматы, халгын ағыр јашајыш тәрзини вә с. бу кими чәһәтләри чәсарәтлә ифша вә тәнгид едән күтләви чыхышлары вә чап олунмуш мәгаләләри нәзәр-дән кечирмәлијик.

Публисистик нитг үзәриндә апарылачаг иш үчүн бөјүк пролетар јазычысы Максим Горькинин әсәрләри, хусусән онун Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонракы нитгләри вә јаздыгы мәгаләләри чох зәнкин материал верә

¹ Бах, Н. Нәриманов. Мәгалә вә мәктублары, Бақы, 1925-чи ил, сәһ. 45—46.

² Бах, Азәрбајҗанда Совет һакимнијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Бақы. 1958-чи ил, сәһ. 6.

билэр. М. Горки дэрин совет вэтэпэрвэрлији
һисслэри илэ јаздыгы һәмин публисистик
эсэрлэриндэ, совет адамыны, онун јени чэмиј-
јэт гурмаг салјасиндэки пөчиб фэалијјетини
шэрэфли иш һесаб едир вэ гүдрэтли сосна-
лист мэдэнијјетинин чичэкләнмәсини, Совет-
лэр өлкәсинин үмуми јүксәлиш јолларыны
көстәрир. М. Горкини публисистик мәгалә-
лэри ејни заманда әмәкчилэри ыгылаб дүш-
мәнләринә гаршы амансыз олмаға чағырыр;
капиталист мэдэнијјетинин мә'нәви вэ әхлаги
дүшкүнлүјүнү ифша едир. Һәмни мәгсәдлэ та-
рихи бир һадисәнин тәсвирини мәсәлән, 1905-чи
ил јанварын 9-да Петербургда фәһлэлэрин
күлләбаран едилмәси һадисәсини — «Ганлы
базар күнү»нү тәсвир едән бир мәтн алмаг
олар.

Ашағыда верилмиш парчадакы тәсвир
охудугда, биздә һәмин һадисә (1905-чи ил һа-
дисәси) һаггында елми нитгә нүмунә ола би-
ләчәк бир тәсәввүр јараныр:

1905-чи ил јанварын 9-да (22-дә) базар
күнү сәһәр тездән фәһлэләр әлләриндә чарын
шәкилләри, бајраглар, иконларла Гыш сара-
јына доғру јолландылар. Чөми 140 миңдән
чох адам топлаимышды. Јүрүш заманы фәһлә-
ләр дуа охујурдулар.

Чар һөкүмәти динч әһвали-руһијјәли фәһ-
лэләри гурғушун вэ сүңкүләрлэ гаршыламаг
гәрарына кәлди, о, халгы мүһарибәдәки дүш-
мән кими гаршыламаға һазырлашмышды. Шә-
һәр һәрби даирәләрә бөлүнмүшдү, гошуңлара
гәти тә'лимат верилмишди вэ онлар өзләрини

әсил һәрби әмәлијјат заманында олдуғу кими апарырдылар. Гошунлар фәһләләрә һәлә шәһәрә кнрән јерләрдә атәш ачмаға башламышдылар ки, нүмајишчиләрн шәһәрә бурахмасынлар. Буна бахмајарағ фәһләләрни хејли һиссәси Ғыш сарајына јахынлашды. Нәләр олачағыны көрмәк истәјән бир чох ушағлар Александровск бағынын ағачларына чыхмышдылар. Вәһшиләшмиш чар чәлладлары нәнки сараја јахынлашан динч фәһләләрни, һабелә ағачлардакы ушағлары да күлләбаран етдиләр. Мин нәфәрдән чох фәһлә өлдүрүлдү вә беш мин нәфәрә гәдәр јараланды.

Фәһләләр 9 јанвар күнүнү «Ғанлы базар күнү» адландырдылар, һәмни күн һәтта керн галмыш фәһләләрини дә чара инамы мәһв еднлди...»¹

Көркәмли јазычымыз Сүләјман Сани Ахундов мөвзусуну 9 јанвар һадисәсиндән алыб јаздығы «Нә үчүн» адлы һекајәсиндә чаризмий силаһсыз фәһләләрә тутдуғу Ғанлы диваны охучуларын тәсәввүрүндә чанландыран бәдини бир табло јаратмағы Ғаршысында мәґсәд ґојмушдур. Она көрә дә мүәллиф һәмни һекајәдә тәшбиһ, епитет, метафора вә с. бу кимни бәдини нитґә мәхсус олан тәсвир васитәләрниндән истифадә етмәјн лазым билмишднр.

Һәмни әсәрдән ашағыда верилмиш парчаны нәзәрдән кечирәк:

¹ Бах, Проф. К. В. Базилович, проф. С. В. Вахрушин, акад. А. М. Панкратова, дос. А. В. Фохт, ССРИ тарихи орта мәктәбин 10-чу синфи үчүн, Бакы, 1958-чи ил, сәһ. 24—25.

«Ахшамчагы, 1905-чи ил январын 8-дә, Василевски чәзирәси күчәләриндәи бириндә учушан, совурулан гарла әлләшәрәк шиддәт-ли, дондуручу рузкарларла боғушараг, ишчи бир гадын мәңзилинә гаҗыдырды. Бу гадынын чөһрәсиндә бир мә'јуслуг көрүнүрдү, ону көз-ләјән ач ушағына бир парча да олса чөрәк тапмамышды, кичик гызчыгазынын јанына әлибош кедирди.

Гадын кәлиб мәңзилинә чатды. Донмуш әли илә гапыны дөјдү. Балача Лена чох чә-тинликлә гапынын чәфтәсини ачыб анасыны ичәри бурахды...

9 январда Петербург күчәләри ишчиләр вә онларын арвад-ушаглары илә долу иди. Намысы мүүјјән јерләрдә топлашмаға тәлә-сирди. Кетдикчә чамаат артырды. Полис мә'мурлары халг илә мөһрибан рәфтар едирди-ләр. Бу нсә ишчиләрә үмид верирди ки, һөку-мәт онларын гәтнамәсини јеринә јетирмәјә мане олмајачагдыр.

Василјевски чәзирәсиндә гырх миндәи ар-тыг халг топлашмышды. Натигләр күрсү үзә-ринә галхараг чамааты Сарај мејданына кет-мәјә дәвәт едирдиләр. Бу тәклифи гәбул едәрәк халг Сарај мејданына тәрәф ахмаға башлады.

Арадан бир гәдәр заман кечмәмишди ки, шәһәрин бир чох јериндән, иолисләр тәрә-финдән ишчиләрин күлләјә тутулмаг хәбәри кәлиб чыхды. Лакин һеч кәс буна инанмајыб јәнә дә јериш едирди. Бу һалда мүсәлләһ атлы қазақлар вә жандармлар чамаатын гар-

шысыны алараг атəш ачдылар. Ишчилəр керижə дəнмəк истəдиклə, онлар архадан да кəл-лəжə тутулду. Буну кəрдүкдə адамлар бир-бирини басараг јан күчэлэрə үз гəјду, лакин ситəмкар чарын ганичичи гуршуну һэр тэрəфи алмышды. Мə'сум ушагларын налəси, мəзлум аналарын фəрјады кəјлэрə сəдa салмышды. Лакин даш гəлбли, ганичəн казаклар, буна бахмајараг, заваллы ишчилəri бачардыгча гылынчдан кечирирднлэр...»¹

Белəликлə, публисистик нитгии хусусијјэт-лəрини өјрəнмəк ики чəһəтдəн əһəмијјэтли-дир; бу иш бизə һəм ичтимаи-сијаси əд-бијјатдан баш чыхармаға кəмəк едир, һəм дə биздə ичтимаи-сијаси мəсəлэлэрə даир шифа-һи вə јазылы сурəтдə мүстəгил чыхышлар ет-мəк бачарығыны инкишаф етдирир.

¹ Бах, Сүлєјман Сани Ахундов. Сечилмиш Əсəрлəри, Азəрнəшр, 1951, сəһ. 253—255.

МҮНДЭРИЧАТ

Бир негэ сөз 3

Биринчи фэсил

Нитг мэдэнијјэтинини мөсэлэсинин тарихинэ даир . 5

Икинчи фэсил

Нитг мэдэнијјэтинини үмүмн мөсэлэлэри	33
Шифаһи нитгин хусусијјэти	37
Шифаһи нитги никишаф етдирмэјин вэзифэ- си вэ башлыча јоллары	53
Шифаһи нитгин мээмунча һазырланмасы	61
Нитгин мээмунуну эјдылашдырмагда јени вэ әи'әнәви формалар	66
Нитгин композисијјасы һаггында	74
Нитгин нормативијји проблеми	94
Шифаһи нитгин дилинэ верилән тәләбләр	96
Фәрди нитгин үслубу һаггында	108
Шифаһи нитг тә'лиминини әсас принципләри	115

Үчүнчү фэсил

Нитг мэдэнијјэтинэ верилән тәләбләр	120
Нитгдә ишләтмәк үчүн сөзүн сечилмәси	125
Нитгдә дилин бәднн тәсвир вәситәләринидән истиғадә етмәк јоллары	130
Әдәби дил, онун нормалары вэ нитгин дүз- күнлүју мөсәләси	134
Јахшы нитгин әләмәтләри	139
Јахшы нитг садә, дәгиг вэ јығчам олмалы- дыр	144
	249